

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის

მაცნე

675-ი/2
1985

ისტორიის
არქეოლოგიის
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების ისტორიის
სერია

2.1985

ს. 252
889

ბიბლიოთეკა
ბიბლიოთეკა
ბიბლიოთეკა
ბიბლიოთეკა
ბიბლიოთეკა

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის „მაცნე“, ისტორიის, არქეოლოგიის,
ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, 1985, № 2

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

ისტორიის, არქეოლოგიის,
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების ისტორიის
სერია

СЕРИЯ
ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ,
ЭТНОГРАФИИ И
ИСТОРИИ ИСКУССТВА

თბილისი
ТБИЛИСИ

1985 N 2

ჟურნალი დაარსებულია 1971 წელს
Журнал основан в 1971 году

ჟურნალი გამოდის 3 თვეში ერთხელ
Журнал выходит раз в 3 месяца

სარედაქციო კოლეგია: ა. აფაქიძე, ვ. ბერიძე, ვ. გაბაშვილი,
ი. კაჭარავა (რედაქტორის მოადგილე), რ. კიკნაძე (რედაქტორის მოადგილე),
გ. მელიქიშვილი (რედაქტორი), გ. ჩიტაია, ლ. ჭილაშვილი

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: А. М. Апакидзе, В. В. Беридзе,
В. Н. Габашвили, Ю. М. Качаравა (*зам. редактора*), Р. К. Кикнадзе (*зам. редактора*),
Г. А. Меликишвили (*редактор*), Г. С. Чнтая, Л. А. Чилашвили

პასუხისმგებელი მდივანი გ. ლორთქიფანიძე
Ответственный секретарь Г. Г. Лордкипанидзе

რედაქციის მისამართი: თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., № 19

Адрес редакции: Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

ტელეფონი 37-86-82 Телефон

გადაეცა წარმოებას 9.IV.85; შუკ. № 1478; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 16.08.85;
ანაწყობის ზომა 7×11; ქაღალდის ზომა 70×108¹/₁₆; პირობ. ნაბეჭდი თაბახი 16.8;
პირ. სალ. გატარება 17.1; სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 13.4;

უც 05326;

ტირაჟი 1000;

დასი 1 მან. 30 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

შინაარსი

დიდ სამამულო ომში საბავთა ხალხის გამარჯვების 40 წლისთავი

მ. ნათმილამი, საქართველოს სსრ მონაწილეობა საბჭოთა კავშირის დიდ სამამულო ომში	5
პ. ბრეხნივი, ერთიან მწყობარში (კავკასიის თავდაცვისათვის)	20
მ. ბასნივი, სამხრეთ ოსეთის ქალთა პატრიოტიზმი კავკასიის დაცვის პერიოდში	38 ✓
მ. ასათიანი, ჭიათურის მღვდელთა შრომითი გმირობა დიდი სამამულო ომის წლებში	49
თ. შლენტი, საბჭოთა სოფელი სამამულო ომის პერიოდში	62

წერილები

თ. ბერაძე, საზღვაო ვაჭრობის ორგანიზაცია შუა საუკუნეების საქართველოში	73
რ. თოფჩიშვილი, მთიულეთისა და გუდამაყრის მსახლეობის ზოგიერთი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული საკითხი	86
ბ. ჩიქოვანი, თრუსოს ისტორიული გეოგრაფიისათვის	105

ცნობები და შენიშვნები

ბ. ბძელიძე, შრომის ორგანიზაციის ფორმები მთიულეთისა და გუდამაყარში	119
მ. ბაგოშიძე, დარბაზის ტიპის საცხოვრებელი სახლები	129
დ. გოჩოლაშვილი, არაბული წყაროების „ქართველთა უფლისწული“ (XIV ს-ის 80—90-იანი წლები)	136
ა. წერეთელი, შუა ბრინჯაოს ხანის მესხეთის ქორდანების კერამიკა	142
ჟ. შარაშენიძე, ტერმინების geme და duma-ს სოციალური შინაარსი ურის III დინასტიის ეპოქის სამეურნეო დოკუმენტებში	152
ლ. ძიძიგაძე, ეგრეთ წოდებული სეგმენტური იარაღის ფუნქციის გარკვევისათვის	158

სამეცნიერო ცხოვრება

რ. კიკნაძე, ისტორიული მეცნიერების განვითარების ზოგიერთი ასპექტი საქართველოში დიდი სამამულო ომის წლებში	171
--	-----

კრიტიკა და ბიბლიოგრაფია

შ. ვადაბორია, ე. კუბატაძე, გენერალი პ. ჩანჩიბაძე	181
ო. ცაქიშვილი, ბ. ა. აშენდოვი, ბალხის ისტორია (XVI—XVII ს-ის პირველი ნახევარი)	184

ძროწევა და ინფორმაცია

თ. ცაგარეიშვილი, პროფ. მ. გეგეშიძის ხსოვნისადმი მიძღვნილი საღამო	190
--	-----

18.115

საქ. სსრ კ. მარქსის
სახ. საბ. რესპუბ.
ბიბლიოთეკა

СОДЕРЖАНИЕ

40-ЛЕТИЕ ПОБЕДЫ СОВЕТСКОГО НАРОДА В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ

М. НАТМЕЛАДЗЕ, Участие Грузинской ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза	5
П. ГРЕХНЕВ, В едином строю (к обороне Кавказа)	20
В. ГАСИЕВ, Патриотизм женщин Южной Осетии в период обороны Кавказа	38
В. АСАТИАНИ, Трудовой подвиг горняков Чиатура в годы Великой Отечественной войны	49
Т. ЖГЕНТИ, Советское село в период Отечественной войны	62

СТАТЬИ

Т. БЕРАДЗЕ, Организация морской торговли в средневековой Грузии	73
Р. ТОПЧИШВИЛИ, Некоторые историко-этнографические вопросы населения Мтиулет и Гудамакари	86
Г. ЧИКОВАНИ, К исторической географии Трусо	105

СООБЩЕНИЯ И ЗАМЕТКИ

Б. ГДЗЕЛИДЗЕ, Формы организации труда в Мтиулет и Гудамакари	119
В. ГАГОШИДЗЕ, Жилые дома типа «дарбази»	129
Д. ГОЧОЛЕИШВИЛИ, «Грузинский царевич» в Египте по данным арабских источников (80—90-ые годы XIV в.)	136
А. ЦЕРЕТЕЛИ, Керамика месхетских курганов эпохи средней бронзы	142
Дж. ШАРАШЕНИДЗЕ, Социальное содержание терминов <i>gete</i> и <i>dipi</i> в хозяйственных документах эпохи III династии Ура	152
Л. ДЗИДЗИГУРИ, О назначении так называемого сегментовидного орудия	158

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Р. КИКНАДЗЕ, Некоторые аспекты развития исторической науки в Грузии в годы Великой Отечественной войны	171
--	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Ш. ВАДАЧКОРИЯ, Э. Купатадзе, Генерал П. Г. Чанчибадзе	181
О. ЦКИТИШВИЛИ, Б. А. Ахмедов, История Балха (XVI—первая половина XVIII в.)	184

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Т. ЦАГАРЕИШВИЛИ, Вечер посвященный памяти проф. М. К. Гегешидзе	190
---	-----

დიდ საგარეო ურთიერთობათა ხალხის გაგება 40 წლისთავი

გაგება ნათელაჲ

საგარეო ურთიერთობათა ხალხის გაგება დიდ საგარეო ურთიერთობათა

საგარეო ურთიერთობათა ხალხი, სოციალისტური თანამეგობრობის ქვეყნები და საერთოდ პლანეტის მშვიდობისმოყვარე, პროგრესული ძალები ზემოთ აღნიშნულ ქვეყნებთან უდიდესი მნიშვნელობის მოვლენას — გერმანიის ფაშიზმზე საბჭოთა კავშირის ძლევამოსილი გამარჯვების 40 წლისთავს.

გერმანიის იმპერიალიზმის მიერ საბჭოთა ქვეყნისათვის თავსმოხვეული დიდი სამამულო ომი, რომელიც ერთ-ერთი მიმე და ამდენად უმნიშვნელოვანესი პერიოდია საბჭოთა ქვეყნის ისტორიაში, მეორე მსოფლიო ომის შემადგენელი ნაწილი იყო. ამიტომაც საბჭოთა კავშირის გამარჯვებამ ამ ომში ღრმა კვალი გაავლო თანამედროვე მსოფლიოს განვითარებაში.

მეორე მსოფლიო ომში გამოიხატა XIX ს-ის 30-იანი წლების კაპიტალისტური სამყაროს საზოგადოებრივ-ეკონომიკური განვითარების ობიექტური წინააღმდეგობანი — წამყვანი იმპერიალისტური ქვეყნების ურთიერთდაპირისპირება. მათ შორის მწვევე ეკონომიკურ და ტერიტორიულ წინააღმდეგობათა ნიადაგზე წარმოშობილი ეს ომი თავისი მასშტაბის, ადამიანთა მსხვერპლის, მატერიალურ ფასეულობათა განადგურებასა და უმნიშვნელოვანეს სოციალურ-პოლიტიკური შედეგების მიხედვით უმაგალითო იყო კაცობრიობის მიერ თავისი არსებობის მანძილზე გადახდილ ომთაგან.

მეორე მსოფლიო ომის ორბიტაში აღმოჩნდა ევროპის, აზიის, აფრიკის და ოკეანის 1700 მილიონი მოსახლეობა, რაც იმ დროის დედამიწის მოსახლეობის სამ მეოთხედზე მეტს შეადგენდა. საომარი მოქმედება მიმდინარეობდა 40 სახელმწიფოს ტერიტორიაზე, თოქქევ იდგა 110 მლნ ადამიანი¹. ომმა შეიწირა 50 მლნ ადამიანის სიცოცხლე, ანუ ხუთჯერ მეტი ვიდრე პირველმა მსოფლიო ომმა², ხოლო ომით გამოწვეულმა მატერიალურმა ზარალმა პირდაპირი სამხედრო ხარჯებით 4 ტრილიონ დოლარს მიაღწია³.

მართალია, მეორე მსოფლიო ომში ერთმანეთს შეეჯახა მსხვილი კაპიტალისტური ქვეყნების ორი დაჯგუფება, მაგრამ პიტლერულ გერმანიას მსოფლიოს ხალხებზე გაბატონების აუცილებელ და გადამწყვეტ პირობად საბჭოთა კავშირის განადგურება მიაჩნდა. როგორც ვ. ი. ლენინი მიუთითებდა ომი არის მხოლოდ განგრძობა პოლიტიკისა სხვა „საშუალებებით“⁴. ასე იყო ამ შემთხვევაშიც საერთაშორისო იმპერიალიზმის დამკვერელი ძალის — პიტლერული გერმანიის სამხედრო მახვილი საბჭოთა კავშირის წინააღმდეგ იქნა მიმართული. ნიშანდობლივი ის არის, რომ საბჭოთა კავშირის ჩაბმამ ამ ომში, ფაშისტური გერმანიის მოულოდნელი თავდასხმის შედეგად, 1941 წლის 22 ივნისს ძი-

¹ Всемирная история, т. X. М., 1965, გვ. 598.

² იქვე.

³ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 г. М., 1965, გვ. 8.

⁴ ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 21, გვ. 255—256.

რეულად შესცვალა მეორე მსოფლიო ომის ხასიათი. ზღვარი დაედო და დასრულდა მსოფლიო ომის გადაქცევა იმპერიალისტური ომიდან. ანტიფაშისტურ, სამართლიან და გამათავისუფლებელ ომად ფაშისტური ბლოკის სახელმწიფოთა წინააღმდეგ.

მეორე მსოფლიო ომში საკუთრივ გერმანიამ დაკარგა დაახლოებით 7 მლნ ადამიანი, პოლონეთმა 6 მლნ, იაპონიამ 2 მლნ, და ა. შ. ევროპის ქვეყნების ოკუპაციის დროს ფაშისტების მიერ მოწყობილ საკონცენტრაციო ბანაკებში დაიღუპა 12 მლნ კაცი, მათ შორის 6 მლნ ებრაელი. მაგრამ ყველაზე დიდი მსხვერპლი ამ ომში გაიღო საბჭოთა კავშირმა. დიდ სამამულო ომში დაიღუპა 20 მლნ საბჭოთა მოქალაქე. ჰიტლერელებმა გაანადგურეს ჩვენი ქვეყნის ტერიტორიაზე 1710 ქალაქი და მუშათა დაბა, 70 ათასზე მეტი სოფელი, 32 სამრეწველო საწარმო, 65 ათასი კმ რკინიგზის ხაზი და ა. შ. მეორე მსოფლიო ომი საბჭოთა კავშირს დაუჯდა 485 მლნ დოლარი⁵.

ფაშისტური გერმანიის მესვეურებმა სწორად ვერ შეაფასეს საბჭოთა კავშირის ეკონომიკური და სამხედრო პოტენციალი, სოციალისტური სახელმწიფო წყობილების სიმტკიცე და საბჭოთა ხალხების მორალურ-პოლიტიკური ერთიანობის ფაქტორები. დიდი სამამულო ომის მძიმე წლებში კომუნისტური პარტიის, მისი ცენტრალური კომიტეტისა და საბჭოთა მთავრობის გარშემო მჭიდროდ შეკავშირებულმა მრავალეროვანმა ხალხებმა ფაშიზმთან სამკედრო-სასიცოცხლო შერკინებაში ცხადყვეს უსაზღვრო ერთგულება სოციალისტური სამშობლოსადმი, კომუნისტების საქმისადმი.

საბჭოთა ხალხის ძლევამოსილმა გამარჯვებამ ჰიტლერულ ფაშიზმზე გადამწყვეტი როლი შეასრულა ფაშისტური გერმანიის სატელიტების, კერძოდ კი მილიტარისტული იაპონიის განადგურებაში, მსოფლიოს ხალხები იხსნა დამონების, ხოლო ცივილიზაცია მოსპობის საფრთხისაგან.

დიდ სამამულო ომში გამარჯვებამ რადიკალურად შესცვალა ძალთა თანაფარდობა საერთაშორისო არენაზე, ნათლად ცხადყო სოციალიზმის უპირატესობა კაპიტალიზმის წინაშე, გადამწყვეტი გავლენა მოახდინა ევროპისა და აზიის მთელი რიგი ქვეყნების ბედზე, უჩვენა სოციალიზმის ისტორიული პერსპექტივა, რომელიც ისტორიულ რეალობადაც იქცა, რამეთუ მსოფლიო სოციალიზმის სისტემის შექმნის შემდეგ წარმოიშვა მსოფლიოს ქვეყნების ახალი ჯგუფი ე. წ. სოციალისტური ორიენტაციის ქვეყნებისა, რომლებიც იმპერიალიზმის კოლონიური ბატონობისაგან განთავისუფლების შედეგად სოციალური პროგრესის გზაზე გამოვიდნენ. თანამედროვე ეტაპზე ახალ-ახალი სახეობის მომავლენიერი იარაღის შექმნის, თერმობატომური ომის გაჩაღების იმპერიალისტური ცდების, დედამიწის სხვადასხვა რეგიონში ომის კერების არსებობის პირობებში კიდევ უფრო იზრდება დიდ სამამულო ომში საბჭოთა ხალხის გამარჯვების მსოფლიო-ისტორიული მნიშვნელობა.

როგორც სოციალისტური მშენებლობის წლებში, ასევე განსაკუთრებით დიდი სამამულო ომის პერიოდში ჰიტლერულ ფაშისტთა წინააღმდეგ საბჭოთა ხალხისა და მისი შეიარაღებული ძალების საყოველთაო-საზალხო ბრძოლის ორგანიზატორი იყო კომუნისტური პარტია, ცენტრალური კომიტეტის მეთაურობით. პარტიამ დაარზმა საბჭოთა ხალხი დიდი სამამულო ომისათვის. ქვეყნის პოლიტიკურ, სამხედრო, სამეურნეო ხელმძღვანელობას ახორციელებდა

⁵ Всемирная история, т. X, гл. 602.

სსრ კავშირის თავდაცვის სახელმწიფო კომიტეტი, რომელიც შეიქმნა 1941 წლის 30 ივნისს ი. ბ. სტალინის მეთაურობით.

ფაშისტური გერმანიის სამხედრო სარდლობამ საბჭოთა კავშირზე თავდასხმისათვის საომარ მზადყოფნაში მოიყვანა საბჭოთა კავშირის საზღვრებთან 190-მდე, მათ შორის 153 საკუთრივ გერმანული დივიზია. მისი სტრატეგიული „ელვისებური ომის“ გეგმა ითვალისწინებდა ომის დამთავრებას 1941 წლის ზამთრის დაღვრამდე.

დიდი სამამულო ომის დაწყებისათვის წითელ არმიაში და სამხედრო-საზღვაო ფლოტში სამხედრო სამსახურს გადიოდა საქართველოდან 126039 რიგითი მეომარი და უმცროს მეთაურთა შემადგენლობა, რომელთა ნაწილი დისლოცირებული იყო საზღვრისპირა ოლქებში, ამიტომაც მოუხდათ მათ მონაწილეობა ფაშისტ დამპყრობთა პირველი დარტყმების მიღებაში.

დიდი სამამულო ომის განმავლობაში საქართველოდან ფრონტზე გაიგზავნა 700 ათასზე მეტი მეომარი, ან რესპუბლიკის მოსახლეობის თითქმის 19 პროცენტი⁹ მათ შორის 23 ათასზე მეტი ოფიცერი, 46 გენერალი, და ადმირალი¹⁰, 52,6 ათასი კომუნისტი ანუ საქართველოს კომუნისტური ორგანიზაციის შემადგენლობის ნახევარი, 160 ათასი კომკავშირელი¹¹, 16 ათასამდე ქალი. მეორე მსოფლიო ომში საქართველომ დაკარგა დაახლოებით 9% თავისი მოსახლეობისა. ამას გარდა ფრონტიდან დაბრუნდა დაახლოებით 50 ათასი ინვალიდი¹⁰.

ომის დაწყებისთანავე საქართველოში მტრის დივერსანტებთან საბრძოლველად შეიქმნა გამანადგურებელი ბატალიონები თითოეული 200—250 კაცის შემადგენლობით. საბჭოთა შეიარაღებულ ძალებს გადაეცა 4319 ავტომანქანა 334 ტრაქტორი, 18926 ცხენი და სხვა¹¹.

ქართველმა მეომრებმა და მხედართუფროსებმა მონაწილეობა მიიღეს მტერთან პირველ შეტაკებებში, ბალტიისპირეთში, ბელორუსიაში, უკრაინასა და მოლდავეთში. თავდაცვით ბრძოლებში უკრაინის მიწაზე გმირულად დაეცა მამაცი ოფიცერი ვ. ხარაზია, რომელსაც საბჭოთა კავშირის გმირის წოდება მიენიჭა.

საქართველოს ათასობით წარგზავნილი მონაწილეობდა მოსკოვისა და ლენინგრადის დაცვაში. ლენინგრადის ბლოკადის გარღვევაში თავი ისახელა ათასობით ქართველმა მებრძოლმა და მეთაურმა, მათ შორის იყვნენ სამხედრო-საპაერო არმიის პოლიტგანყოფილებების უფროსი პოლკოვნიკი დ. შანშაშვილი, ვიცე-ადმირალი გ. აბაშვილი, კონტრ-ადმირალები ვ. ლეჟავა და ს. რამიშვილი, აგრეთვე სამხედრო ნაწილებისა და ქვედანყოფილების მეთაურები, ოფიცრები, ჯარისკაცები, მატროსები, სერჟანტები, ზემდეგები. მრავალი ქართველი მეომარი დაეცა სიკვდილით ლენინგრადთან, მათ შორის საბჭოთა კავშირის

⁹ ი. პ. ბაბალაშვილი. Грузинская ССР в годы Великой Отечественной войны (1941—1945), Тб., 1977, გვ. 37.

¹⁰ იქვე, გვ. 275.

¹¹ ა. იოსელიანი, საქართველო საბჭოთა კავშირის დიდ სამამულო ომში, თბ., 1958, გვ. 477—478.

¹² საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. 8, თბ., 1980, გვ. 10.

¹³ ი. პ. ბაბალაშვილი, Вклад Грузии в общее дело победы над фашизмом (1941—1945), Тб., 1975, გვ. 275.

¹⁴ იქვე.

გმირები, მსროლელი ნაწილის მეთაური ს. კეთილაძე, ნადმსატყორცნელთა პოლკის მეთაური ვ. ლესელიძე და რიგითი მეზრძოლები ი. აბუაშვილი, ი. ბურდული, კ. დალაქიშვილი, ა. ქავთარაძე, ი. კორინთელი, გ. მკედლიშვილი, გ. შაბურიშვილი¹².

მოსკოვის მისადგომებთან თავდაცვით ბრძოლებში და კონტრშეტევით ოპერაციებში მონაწილეობდა ათასობით ქართველი მეომარი და მეთაური, მათგან განსაკუთრებით ისახელა თავი გენერალ-პოლკოვნიკ პორფილე ჩანჩიბაძის 107 მსროლელმა დივიზიამ, რომელიც მტრის დაჯგუფების განადგურებაში შეტანილი წვლილისათვის II გვარდიულ დივიზიად გარდაიქმნა¹³. მამაცურად იბრძოდა 75-ე საზღვაო მსროლელი ბრიგადა პირველი რანგის კაპიტანის კ. სუხიაშვილის მეთაურობით, რომელსაც აგრეთვე გვარდიული მსროლელი ბრიგადა ეწოდა.

1942 წლის თებერვლიდან დაიწყო ეროვნული დივიზიების შექმნა. საქართველოს ტერიტორიაზე ჩამოყალიბდა 15-ზე მეტი საჯარისო შენაერთი და ნაწილი—63-ე და 242-ე სამთომსროლელი, 224-ე, 276-ე, 351-ე, 386-ე, 388-ე, 392-ე, 394-ე, 414-ე, მათგან ქართული იყო 224-ე, 392-ე და 414-ე მსროლელი დივიზიები. ქართული მსროლელი დივიზიები მონაწილეობდნენ სევასტოპოლის გმირულ დაცვასა და სადესანტო ოპერაციებში. სულ ყირიმის ფრონტზე 1942 წლის 15 აპრილამდე საქართველოდან გაიგზავნა 65897 მეომარი. ამ დროისათვის საბჭოთა შეიარაღებულ ძალებში საქართველოს 500 ათასამდე წარმომადგენელი იყო¹⁴. 224-ე ქართული მსროლელი დივიზიის მეზრძოლთა უმრავლესობა დაიღუპა ქერჩი-ფეოდოსიის სადესანტო ოპერაციაში.

1942 წლის აგვისტოს შუა რიცხვებში ფაშისტებმა ხელთ იგდეს კავკასიის მთავარი ქედის მთელი რიგი უღელტეხილები და შეიჭრნენ საქართველოს მაღალმთიან რაიონებში. საქართველოს ტერიტორია ფრონტისპირა ზოლად გადაიქცა. მტერმა დაბოძა შავიზღვისპირეთის საქართველოს სანავსადგურო ქალაქები და დასახლებული პუნქტები. შეიქმნა ამიერკავკასიის ფრონტი, რომლის ჯარების შემადგენლობაში 200 ათასზე მეტი ქართველი იბრძოდა¹⁵. კავკასიის დაცვის პერიოდში საქართველოს ტერიტორიაზე შეიქმნა 12 ალპინისტური რაზმი თითოეული 295 კაცის შემადგენლობით. მათ დიდი წვლილი შეიტანეს უღელტეხილების დაცვაში.

კავკასიისათვის ბრძოლებში განსაკუთრებით გამოვლინდა მხედართმთავრული ნიჭი გენერალ-პოლკოვნიკ კონსტანტინე ლესელიძისა, რომელიც სარდლობდა ჯერ 46-ე, ხოლო შემდეგ მე-18 სადესანტო არმიას. ამ არმიამ განახორციელა „მცირე მიწის“ სადესანტო ოპერაცია, სამხედრო-საზღვაო ფლოტთან ერთად ნოვოროსიისკის შტურმი. სხვა არმიებთან ერთად მე-18 სადესანტო არმია მონაწილეობდა ჟიტომირ-ბერდიჩევის შეტევით ოპერაციებში. მაგრამ 1944 წლის 21 თებერვალს შეწყდა კ. ლესელიძის სიცოცხლე. ჯარების უნარიანი ხელმძღვანელობისა და გერმანულ-ფაშისტ დამპყრობთა წინააღმდეგ გამოჩენილი გმირობისათვის კ. ლესელიძეს 1971 წლის 13 მაისს მიენიჭა საბჭოთა კავშირის გმირის წოდება.

¹² კრებ. „მთა ისახელეს სამშობლო“, თბ., 1964, გვ. 218—228.

¹³ ე. კუპატაძე, პორფილე ჩანჩიბაძე, თბ., 1984, გვ. 29.

¹⁴ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. 8, გვ. 181.

¹⁵ იქვე.

414-ე მსროლელ დივიზიას, რომელიც აქტიურ მონაწილეობას იღებდა ნოვოროსიისკის განთავისუფლებაში (პირველი შეიჭრა ანაპაში და გაწმინდა იგი ოკუპანტებისაგან) ანაპის სახელი მიეკუთვნა. ამ სახელოვანი, შრომის წითელი დროშის ორდენოსანი დივიზიის 1367-ე და 1371-ე პოლკებს სევასტოპოლის განთავისუფლებაში საბრძოლო მამაცობის გამოჩენისათვის სევასტოპოლის სახელი მიეკუთვნათ. მარტო ყირიმის ნახევარკუნძულის განთავისუფლებასათვის ბრძოლებში მეთაურობისათვის საქართველოს წარგზავნილ 26 მებრძოლს მიენიჭა საბჭოთა კავშირის გმირის წოდება, დნეპრის გადალახვისათვის 28-ს, ხოლო უკრაინისათვის ბრძოლებში — 21 მებრძოლსა და მეთაურს.

სტალინგრადის ბრძოლებში არაერთმა ქართველმა მებრძოლმა და მეთაურმა ისახელა თავი გმირობით აქ სარდლობდა გვარდიულ დივიზიას შემადგომში კი გვარდიულ მსროლელ კორპუსს გენერალი პ. ჩანჩიბაძე, ხოლო საბჭოთა არმიის სარდლის მოადგილე კი იყო ავიაციის გენერალი ვ. ნანეიშვილი. გვარდიულის სახელი მიენიჭა გენერლების კ. ჯახუასა და ნ. თეაგარტილას მსროლელ დივიზიებს, ხოლო მსროლელი პოლკის მეთაურს მ. დიასამიძეს საბჭოთა კავშირის გმირის წოდება. გამბედაობითა და გმირობით ისახელეს თავი მფრინავებმა, საბჭოთა კავშირის გმირებმა ჭ. ბენდელიანმა, დ. თავაძემ, გ. თვაურმა, ზ. ხიტალიშვილმა და სხვ. აგრეთვე ქართველმა მფრინავმა ქალებმა თ. მელაშვილმა, ი. ოსაძემ და გ. ტურქელიძემ. სახელგანთქმული „პავლოვის სახლის“ დამცველთა შორის სხვა საბჭოთა მებრძოლებთან ერთად იყვნენ ქართველები მოსიაშვილი და ნ. სტეფანიშვილი, აფხაზი ცუგბა.

ათასობით ქართველი მებრძოლი და მეთაური მონაწილეობდა აღმოსავლეთ ევროპის ქვეყნების ხალხთა ფაშისტური უღლისაგან განთავისუფლებაში. 1944 წლის იანვრისთვის 2 ათასზე მეტი ქართველი მეომარი მონაწილეობდა საბჭოთა არმიის ბრძოლებში პოლონეთისა და ჩეხოსლოვაკიის ტერიტორიაზე. ბევრმა მებრძოლმა ისახელა თავი მძიმე ბრძოლებში 242-ე სამთო მსროლელი 276-ე და 351-ე მსროლელი დივიზიებიდან, რომლებიც საქართველოს ტერიტორიაზე იყო დაკომპლექტებული. პოლონეთის ქ. პოზნანის განთავისუფლებისათვის ბრძოლაში კი გამოიჩინა 117-ე წითელდროშოვანმა მსროლელმა დივიზიამ გენერალ-მაიორ ე. კობერიძის მეთაურობით, რის გამოც დივიზიას „პოზნანის“ საპატიო წოდება მიენიჭა, ხოლო გენერალ ე. კობერიძეს — საბჭოთა კავშირის გმირის წოდება და პოლონეთის მთავრობის ჯილდო ორგზის¹⁷.

პოლონეთის ერთ-ერთი ქალაქისა და დიდი ნავსადგურის დანციგის (გდანსკის) განთავისუფლებისათვის ბრძოლაში გამოჩენილი მამაცობისათვის ბატალიონის მეთაურს კაპიტან გ. ლელაძეს მიენიჭა საბჭოთა კავშირის გმირის წოდება. ჩეხოსლოვაკიის ქალაქ ბრატისლავის განთავისუფლებისათვის ბრძოლაში დაიღუპა და იქვე ქალაქის დიდების გორაზეა დასაფლავებული პოლკოვნიკი ვ. გაგუა, რომელსაც სიკვდილის შემდეგ მიენიჭა ბრატისლავის საპატიო მოქალაქის წოდება¹⁸.

დიდი სატანკო დაჯგუფების წინააღმდეგ ბრძოლაში ოსტრავისათვის მასობრივი გმირობა გამოავლინეს ტანკსაწინააღმდეგო ბატარეის მებრძოლებმა

¹⁶ კრებ. „მთა ისახელეს საბჭოთა სამშობლო“, გვ. 464—467.

¹⁷ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. 8, გვ. 196.

¹⁸ იქვე.

და მათმა მამაცმა მეთაურმა გვარდიის კაპიტანმა ბ. წულუკიძემ, რომელსაც მიენიჭა საბჭოთა კავშირის გმირის წოდება. ჯერ კორსენ-შევეჩენკოვსკის და ლვოვ-სანდომირის, შემდეგ ბრძოლებში ამიერკავკასიის, პოლონეთისა და ჩეხოსლოვაკიის განთავისუფლებისათვის ბრძოლებში დიდი დამსახურება მიუძღვის საბჭოთა კავშირის გმირის, ავიაციის გენერალ-ლეიტენანტ ვ. ნანეიშვილს მე-8 მოიერიშე საავიაციო კორპუსს.

საბჭოთა კავშირის გმირის წოდება მიენიჭათ პოლონეთისა და პრაღის განთავისუფლებისათვის ბრძოლების მონაწილე მამაც გვარდიის სერჟანტ შ. ტიბუას და გვარდიის უფროს სერჟანტ ა. დანელიას, ზოლო რუმინეთისა და უნგრეთის ტერიტორიაზე თავი ისახელა გვარდიულმა სატანკო პოლკმა საბჭოთა კავშირის გმირის მაიორ ა. ბუკიას მეთაურობით. ხსენებული პოლკი მონაწილეობდა იაპონიის კვანტუნის არმიის განადგურებაში 1945 წლის აგვისტოში.

ბელგრადის ოპერაციებში, შემდეგ კი უნგრეთში ბალატონის ტბის რაიონში საბრძოლო ოპერაციებში თავი გამოიჩინა საარტილერიო პოლკმა. გ. ალფაიდის მეთაურობით, რომელსაც მიენიჭა საბჭოთა კავშირის გმირის წოდება.

მრავალი ათასი ქართველი მეგრძოლი და მეთაური მონაწილეობდა ბერლინის შეტევით ოპერაციებში ბელორუსიის პირველი და მეორე და უკრაინის პირველი ფრონტის ჯარების შემადგენლობაში, მათ შორის იყო საბჭოთა კავშირის გმირი გენერალ-მაიორი ვ. ჯანჯღავა. დიდი სამამულო ომის ამ დამამთავრებელ ეტაპზე საბჭოთა კავშირის გმირის წოდება მიენიჭათ კაპიტანებს ი. დემეტრაშვილს და ო. ჩეჩელაშვილს, უფრ. ლეიტენანტს შ. შურლაიას და ე. ტულუმს, ზემდეგ ვ. კვაჭანტირაძეს, მესანგრეთა ესკადრონის მეთაურს კ. უკლეზას, საარტილერიო პოლკის მეთაურის მოადგილეს მაიორ კ. წულუკიძეს, მზევრავ მ. ქანთარაის, რომელმაც მ. ეგოროვთან ერთად ბერლინში რაიხსტაგზე გამარჯვების დროშა აღმართა.

საქართველოს წარგზავნილები აქტიურად მონაწილეობდნენ მტრის ზურგში, დროებით ოკუპირებულ ტერიტორიაზე, კერძოდ უკრაინისა და ბელორუსიაში მოქმედ პარტიზანულ რაზმებში, რომლებიც 600 ათასამდე მეგრძოლს ითვლიდნენ. გენერალ ა. კოვპაკთან ერთად იბრძოდა საბჭოთა კავშირის გმირი დ. ბაქრაძე, 74 ქართველი შედიოდა ა. ოდუხას პარტიზანულ შენაერთში, ასევე ფეოდოროვისა და ნ. პროკოპიუკის ბრიგადებში. გმირულად დაიღუპა ყირიმში მრავალი იატაკქვეშელი ქართველი პარტიზანი, მათ შორის ზოია რუხაძე.

საქართველოს ასობით წარგზავნილი გახდა ევროპის ქვეყნებში პარტიზანული ბრძოლებისა და წინააღმდეგობის მოძრაობის მონაწილე. ქართველები მრავლად შედიოდნენ პოლონელ პარტიზანთა რაზმებში, ჩეხოსლოვაკიაში მოქმედ პარტიზანთა რიგებში. იუგოსლავიის სახალხო-განმათავისუფლებელ არმიაში თავი ისახელა ქართველმა მფრინავმა ა. მანავაძემ, რომელსაც ა. შორნიკოვთან ერთად მიენიჭა იუგოსლავიის სახალხო გმირის წოდება.

ქართველ პარტიზანთა 10-მდე ჯგუფი შეიქმნა საფრანგეთის ტერიტორიაზე, რომლებიც შეუერთდნენ ფრანგ პატრიოტთა ჯგუფებს, მონაწილეობდნენ არაერთ რთულ საბრძოლო ოპერაციაში ფაშისტ დამპყრობთა წინააღმდეგ. ქართველ პარტიზანთა ჯგუფებისაგან შეიქმნა ბატალიონი ო. იშხნელის მეთაურობით, რომელიც შემდეგ ასევე მეთაურობდა სამხრეთ საფრანგეთში შექმნილ საბჭოთა პოლკს. ქართველები შედიოდნენ სხვა საბჭოთა პოლკშიც. ქართველმა პარტიზანებმა მონაწილეობა მიიღეს 1944 წლის აგვისტოში პარიზის აჯანყებაში, რომელსაც საფრანგეთის კომუნისტური პარტიის ცნობილი ლიდერი ჟაკ დიუკ-

ლო ხელმძღვანელობდა. ქ. პერიგეში პიტლერელებმა სიკვდილით დასაჯეს 9 ქართველი პარტიზანი (ი. აბრამიძე, ი. ალხანიშვილი, გ. ჯიქია, ნ. მარგებაძე, ე. ებრაღიძე, ი. ჩხენკელი, ა. პეტრიაშვილი და ა. მირიანაშვილი), რომელთა საფლავზე 1966 წლის 8 მაისს დაიდგა ძეგლი მათი საბრძოლო გმირობის ხსოვნისათვის¹⁹.

იტალიის წინააღმდეგობის მოძრაობის მესვეურთა საერთო აღიარება მოიპოვეს ქართველმა პარტიზანებმა, რომლებიც იტალიელ პარტიზანებთან ერთად იბრძოდნენ გარიბალდელთა რაზმებში. მათი მხედრული მამაცობის მკაფიო გამოხატულებად იქცა ფორე მოსულიშვილის გმირობა, რომელიც თ. პოლუტაევთან ერთად დაჯილდოვდა იტალიის რესპუბლიკის ოქროს მედლით, როგორც იტალიის ეროვნული გმირი. იტალიის პარტიზანულ მოძრაობაში თავი გამოიჩინა გიორგი ვარაზაშვილმა, რომელიც დაჯილდოვდა იტალიის რესპუბლიკის ჯილდოთი „მხედრული მამაცობისათვის“. მათთან ერთად არა ერთმა ქართველმა მებრძოლმა გასწირა თავი ფაშისტ დამპყრობთა წინააღმდეგ უთანასწორო ბრძოლაში. 530-მდე ქართველი ყოფილი სამხედრო ტყვე განისვენებს პოლანდიის გუნძულ ტექსელზე ფაშისტების წინააღმდეგ 800 კაციანი ქართული ბატალიონის აჯანყების მონაწილე²⁰, მათ შორის ბატალიონის მეთაური კაპიტანი შ. ლოლაძე, კომისარი ს. გუჯაბიძე და სხვ.

საქართველოდან წასული ასობით მეომარი და მეთაური საბჭოთა ქვეყნის მრავალი ეროვნების წარმომადგენელთა მხარდამხარ იბრძოდა საბჭოთა შეიარაღებული ძალების შემადგენლობაში მილიტარისტული იაპონიის წინააღმდეგ იაპონიის კვანტუნის არმიის განადგურების, მანჯურიის და კორეის მთელი რიგი რაიონების განთავისუფლებისათვის. საბჭოთა კავშირის გმირის წოდება მიენიჭა გვარდიის სერჟანტებს ს. ასლამაზაშვილს, ს. კოზონოვს და ვ. ესებუას.

საქართველოს წარგზავნილებს შორის დიდ სამამულო ომში დაიღუპა 300 ათასზე მეტი მებრძოლი. მათ პირნათლად მოიხადეს ვალი სოციალისტური სამშობლოს წინაშე.

საბჭოთა კავშირის დიდმა სამამულო ომმა გადაჭრით დააყენა ქვეყნის სამეურნეო-ეკონომიკური ცხოვრების ომის პირობების შესაბამისად მოწყობის რთული ამოცანა. უცილებელი გახდა სახალხო მეურნეობის გარდაქმნა საომარ ყაიდაზე, ფრონტისპირა რაიონების სამრეწველო საწარმოთა ევაკუაცია ზურგის — ქვეყნის სამხრეთ და აღმოსავლეთ რაიონებში, სამრეწველო და სასოფლო-სამეურნეო წარმოების შემდგომი განვითარება.

საქართველომ როგორც ზურგის რაიონმა, მუშათა კლასის, კოლმეურნე გლეხობის და ინტელიგენციის თავდადებული შრომით, დიდი სამამულო ომის წლებში, სახალხო მეურნეობის საომარ ყაიდაზე გარდაქმნის საფუძველზე, მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა ფრონტისადმი დახმარების საქმეში.

საქართველოს მრეწველობის წინაშე დადგა ამოცანები — ახალი, სამხედრო საწარმოთა მშენებლობა, რომელიც აქამდე არ არსებობდა, ევაკუირებულ საწარმოთა სწრაფი ამუშავების უზრუნველყოფის, სამრეწველო საწარმოთა გადაყვანა თავდაცვითი პროდუქციის წარმოებაზე, მაგრამ მშვიდობიანი მშენებლობის წლებში შეძენილმა გამოცდილებამ შესაძლებლობა მისცა რესპუბლიკის მრეწველობას შეენარჩუნებინა წარმოების მაღალი დონე. საბჭოთა კავ-

¹⁹ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. 8, გვ. 214—218.

²⁰ М. И. Кочияшвили, Страницы боевых подвигов, Тб., 1969, გვ. 167.

შირის ცენტრალური რაიონებიდან სხვადასხვა სამრეწველო ნედლეულისა და ნახევარფაბრიკატების შემოზიდვის შემცირება-შეწყვეტის მიუხედავად, ადგილობრივ ნედლეულზე სამრეწველო საწარმოთა გადასვლისა და შემცველ-სათადარიგო ნაწილებისა და დეტალების ადგილზე წარმოების ორგანიზაციის მეოხებით, საქართველოს მრეწველობის ყველა დარგი მუშაობდა შეუფერხებლად და აწარმოებდა ფართო ასორტიმენტის პროდუქციას ფრონტისა და ზურგისათვის.

სახალხო მეურნეობის სამხედრო ყაიდაზე გარდაქმნის შემდეგ შეიქმნა კეთილსასურველი პირობები სოციალისტური შევიბრების გაშლისათვის მრეწველობის დარგების მიხედვით საერთო სახელმწიფო მასშტაბით. ეს იყო სრულიად საკავშირო სოციალისტური შევიბრების ორგანიზაცია, რომლის იდეა ჩაისახა კუზნეცკის კომბინატის კოლექტივში. საკ. კპ(ზ) ცენტრალური კომიტეტის პოლიტიბურომ 1942 წ. 4 მაისს მოიწონა მეტალურგიული და ასევე საავიაციო მრეწველობის მუშაკთა საკავშირო სოციალისტური შევიბრების გაშლის ინიციატივა. მაის-ივნისში საკავშირო სოციალისტურმა შევიბრებამ მოიცვა მრეწველობის თითქმის ყველა დარგი. 1942 წლის 27 მაისს სრულიად საკავშირო სოციალისტური შევიბრების გაშლის მოწოდებით გამოვიდნენ ტყიბულელი მეზანტეები. საქართველოს საფეიქრო მრეწველობის საწარმოები ჩაებნენ აღნიშნული დარგის საწარმოთა საკავშირო სოციალისტურ შევიბრებაში და ა. შ. საკავშირო სოციალისტური შევიბრება მასობრივ მოძრაობად იქცა, რომელშიც მთელი ძალით გამოვლინდა ზურგის მშრომელთა მაღალი პოლიტიკური შეგნებულობა და ენთუზიაზმი.

სრულიად საკავშირო სოციალისტურმა შევიბრებამ ბიძგი მისცა ახალგაზრდობის ინიციატივით დაწყებულ კომკავშირულ-ახალგაზრდული ბრიგადების ორგანიზაციას. შევიბრებას „ფრონტული ბრიგადის“ საპატიო წოდების მპოვნებისათვის უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა, რადგან „ფრონტული ბრიგადის“ სახელის მინიჭება იქცა ფრონტის დაკვეთების წარმატებით შესრულებისათვის ახალგაზრდობის დამკვერელური შრომის უმაღლეს შეფასებად.

დიდი სამამულო ომის განმავლობაში საქართველოში შეიქმნა 1279 კომკავშირულ-ახალგაზრდული ბრიგადა, რომელთაგან ფრონტული ბრიგადის წოდება მიიღო 357 ბრიგადამ²¹.

მუშათა კლასის პატრიოტიზმის მკაფიო გამოხატულებას წარმოადგენდა ე. წ. ორასოვანთა მოძრაობა, რომელიც 1941 წლის ივლისიდან გაერცელდა. უკვე 1941 წლის ოქტომბრისათვის თბილისის 26 კომისიის სახ. მანქანათმშენებელ და ავტოშემკეთებელ ქარხნებში უკვე 185-ზე მეტი ორასოვანი ითვლებოდა²². მათ უმრავლესობას კომუნისტები შეადგენდნენ. გამრავლდა ორასოვანთა რიგები ბათუმის ნავთობგადამამუშავებელ ქარხანაში. 1941 წლის პირველ ნახევარში თბილისის ორთქლმავალვაგონშემკეთებელ ქარხანაში 1421 სტახანოველი ითვლებოდა, წლის დამლევს სტახანოველებთან ერთად ქარხანაში 357 ორასოვანი და 105 სამასოვანი იყო²³.

დიდი სამამულო ომის წლებში საქართველოს მრეწველობაში კვლავ ვითარდებოდა შევიბრების ისეთი ფორმებიც, როგორიც იყო მრავალდაზგოსნობა და

²¹ ა. იოსელიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 142.

²² გაზ. «Заря Востока», 1941 წლის 1 ოქტომბერი.

²³ პარტიული არქივი (თბილისი), ფ. 17, აღ. 3, ს. 372, ფურც. 67.

პროფესიონალი შეთავსება, რაც კარგად ესაბამებოდა ომით გამოწვეული მუშახელის ნაკლებობის პირობებს.

დიდი სამამულო ომის წლებში საქართველოს მრეწველობამ გამოუშვა 6614,4 მლნ საერთო ღირებულების პროდუქცია, რომლის დიდი ნაწილი მოდიოდა თავდაცვით მრეწველობაზე. მანქანათმშენებელმა და ლითონდამმუშავებელმა ქარხნებმა, რომლებიც ძირითადად საბრძოლო აღჭურვილობას, საბრძოლო მასალას, მანქანების სათადარიგო ნაწილებს უშვებდა, საბჭოთა არმიას გადასცეს 300 ათასზე მეტი პისტოლეტი-ტყვიამფრქვევი, ნაღმსატყორცნი, ათათასობით ცალი სათადარიგო ნაწილები ტანკების, საჯავშნო მანქანებისა და გემებისათვის. თბილისის საავიაციო ქარხანამ ტავანროვიდან ევაკუირებული საავიაციო ქარხნის კოლექტივთან ერთად ამუშავების უკვე პირველ თვეებში — 1941 წლის ოქტომბერ-ნოემბერში ააგო რამდენიმე თვითმფრინავი.

სამხედრო მრეწველობისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა ზესტაფონის ქარხნის მიერ სსრ კავშირში პირველად საჯავშნე ფოლადისათვის მეტად საჭირო ელექტროლიზური მანგანუმის მიღების, მისი წარმოების ათვისებისას.

თბილისის ავტოსარემონტო ქარხანაში დამზადებული სამხედრო ტექნიკის ზოგიერთი სათადარიგო ნაწილების ღირებულებამ 1943 წ. შეადგინა 8,6 მლნ მან. ნაცვლად 5 მლნ მან. 1941 წ²⁴. ამ ქარხანაში ომის წლებში სულ შეკეთდა 117151 ავტომანქანა, ტანკი და ჯავშნოსანი, ძველი და ახალი ნიმუშების დეტალები, ავიაციონდრები, აკუმულატორები და სხვ²⁵;

სამხრეთ-ოსეთის ავტონომიური ოლქის საწარმოები მაღალხარისხოვან თაბაშირს აწვდიდნენ პოსპიტლებს, ხე-ტყისა და სილიკატური მრეწველობა თავისი პროდუქციით ამარაგებდა სპეციალური დანიშნულების თავდაცვით ნაგებობებს და ა. შ.

მრეწველობის საომარ ყაიდაზე გატრიალდა არ განხორციელებულა სიძნელეთა დაძლევის გარეშე. რესპუბლიკის ზოგიერთმა სამრეწველო საწარმომ ვერ უზრუნველყვეს დროულად და მთლიანად საბჭოთა არმიაში გაწვეულ მუშათა კადრების უმაღლეს შეცვლა ან ახლადმოსული მუშახელის დამაგრება წარმოებაში, რაც უმთავრესად ობიექტური გარემოებებით იყო გამოწვეული²⁶. ომიანობის პირობებში მნიშვნელოვნად შეიკვეცა საქართველოში სამრეწველო მუშათა რიგების შევსების ერთ-ერთი მთავარი წყარო — სოფლის მოსახლეობა, სამაგიეროდ გაფართოვდა ქალაქების დაუსაქმებელი მოსახლეობის, პირველ რიგში დიასახლისებისა და მოზრდილების ორგანიზებულად ჩაბმა მრეწველობაში, რომელიც ხორციელდებოდა სსრ კავშირის უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმის 1942 წლის 13 თებერლის ბრძანებულების „ომიანობის დროს ქალაქის შრომისუუნარო მოსახლეობის საწარმოებსა და მშენებლობებზე მობილიზაციის შესახებ“²⁷ შესაბამისად. 1945 წ. რესპუბლიკის სახალხო მეურნეობაში დასაქმებული იყო 185 ათასი ქალი, ანუ მუშა-მოსამსახურეთა საერთო რაოდენობის 42, %, მათგან მრეწველობაში 35 %.²⁸

²⁴ საქართველოს სსრ ოქტომბრის რევოლუციისა და სოციალისტური მშენებლობის ცენტრალური სახ. არქივი, ფ. 2514, ს. 863, ფურც. 3.

²⁵ იქვე, ს. 797, ფურც. 4 (დაცემულია ჩვენ მიერ).

²⁶ პარტიული არქივი (თბილისი), ფ. 17, აღ. 3, ს. 372, ფურც. 36.

²⁷ История СССР с древнейших времен до наших дней, т. X, М., 1973, გვ. 268.

²⁸ Советская Грузия к 50-летию Великого Октября, Тб., 1971, გვ. 202.

საქართველოს მსუბუქმა მრეწველობამ საბჭოთა შეიარაღებულ ძალებს გადასცა თავისი პროდუქციის 60%²⁹. 1941 წლის დასასრულს თავდაცვითი პროდუქციის ხვედრითი წონა რესპუბლიკის სამკერვალო მრეწველობაში შეადგენდა 72,5%.

დიდი სამამულო ომის წლებში არ შეწყვეტილა კაპიტალური მშენებლობა. 1941 წელს საექსპლუატაციოდ გადაეცა თბილისის საავიაციო ქარხანა, თბოელექტროსადგური და ავეჯის ფაბრიკა, სამხედრო დაკვეთებთან დაკავშირებით შეიქმნა სასარაჯე-საუნავირო ფაბრიკა, რომელიც ამზადებდა მხედრულ უნაგირებს და ცხენის აღკაზმულობას. ომის წლებში თბილისში აშენდა ქარხანა, რომელიც აწვდიდა ამიერკავკასიის ფრონტს კავშირგაბმულობის საშუალებებს, ექსპლუატაციაში გადაეცა ტანინის ქარხანა, რომელიც მუშაობდა ადგილობრივ მცენარეულ ნედლეულზე. 1942 წ. მტრის შემოჭრის გამო ჩრდილოეთ კავკასიიდან ქუთაისში ევაკუირებული იქნა მინის ტარის ქარხანა. იგი მწყობრში ჩადგა 1944 წ.³⁰ დაიწყო ტყვარჩელის რაიონული ელექტროსადგურის II რიგის და ჩითახევის ჰიდროელექტროსადგურის მშენებლობა და რაც ყველაზე აღსანიშნავია 1944 წ. დაიწყო ამიერკავკასიის მეტალურგიული ქარხნის, ხოლო 1945 წლის აგვისტოში — ქუთაისის საავტომობილო ქარხნების მშენებლობა.

1942 წლის აპრილში ქალაქად გამოცხადდა ტყვარჩელი, რომელიც შეიქმნა ქალაქის ტიპის დასახლებების აკარმარასა და კვეზანის ბაზაზე.

დიდი სამამულო ომის წლებში, ფრონტისადმი დახმარებაში დიდი როლი შეასრულა რკინიგზის ტრანსპორტმა. ამიერკავკასიის რკინიგზაზე გარდა შეჯიბრების გაშლისა მძიმეწონიანი მატარებლების დიდი სიჩქარით ტარებისა, საორთქლმავლო დეპოში მოეწყო ორთქლმავლებისა და ელმავლების დეტალებისა და სათადარიგო ნაწილების წარმოება, რომელსაც ომამდე ცენტრალიზებული წესით ღებულობდნენ. მზადდებოდა სხვადასხვა დეტალები, სათადარიგო ნაწილები მტრისაგან განთავისუფლებული რკინიგზების დასახმარებლად. თბილისის საორთქლმავლო დეპოს კოლექტივმა მხოლოდ სტალინგრადის საორთქლმავლო დეპოს გაუგზავნა აღდგენითი შეკეთების შემდეგ 12 ორთქლმავალი და 500-ზე მეტი სხვადასხვა სახის მოწყობილობა. დიდი გულმოდგინებით მუშაობდნენ ქართველი რკინიგზელები მოძრავი შემადგენლობის აღსადგენად. რკინიგზელთა მიერ ფრონტისადმი დასახმარებლად გაწეული შრომისათვის სსრ კავშირის უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმის 1943 წლის 5 ნოემბრის ბრძანებულებით სოციალისტური შრომის გმირის წოდება მიენიჭა ჩვენი ქვეყნის რკინიგზის ტრანსპორტის 127 მოწინავე მუშაკს, მათ შორის ქართველ მემანქანეებს: ნ. გელაძეს, ბ. კობრეიძეს და ა. წიკლაურს და ამიერკავკასიის რკინიგზის უფროსს გ. კენაძეს. ქართველი რკინიგზელები 19-ჯერ გამოვიდნენ გამარჯვებული დიდი სამამულო ომის წლებში საკავშირო სოციალისტურ შეჯიბრებაში. სულ საქართველოდან დაჯილდოებულ იქნა 1221 რკინიგზელი სსრ კავშირის ორდენებითა და მედლებით.

²⁹ И. П. Бабалашвили, Вклад Грузии в общее дело победы над фашизмом. გვ. 277.

³⁰ საქართველოს სსრ ოქტომბრის რევოლუციისა და სოც. მშენებ. ცენტრ. სახ. არქივი, ფ. 2514, ს. 986, ფურც. 6.

ომის წლებში ფრონტის მომსახურების მოთხოვნილებისდაკავალად საქართველოში გაიზარდა კავშირგაბმულობის საწარმოთა რიცხვი 707-მდე, ანუ 57 ერთეულით 1940 წელთან შედარებით.

რესპუბლიკის მშრომელები მაღალი შეგნებულობით მოეკიდნენ თავდაცვის ფონდის შექმნისა და მეომრებისათვის თბილი ტანსაცმლისა და საჩუქრების შეგროვება-მიწოდებას. ომის წლებში საქართველოს მშრომელებმა თავდაცვის ფონდში შეიტანეს 420 მლნ მანეთზე მეტი ნაღდი ფული, ამასთან სახელმწიფო სესხის ობლიგაციები 108 მლნ მანეთის ღირებულებისა; დიდი რაოდენობით ოქრო, პლატინა, ვერცხლი და ძვირფასი ნივთები, ტონობით სურსათი. რესპუბლიკის მშრომელებმა თავისი წვლილი შეიტანეს „გამარჯვების ფონდში“. ასევე მაღალი პოლიტიკური შეგნებულობა გამოავლინეს მათ სამამულო ომის წლებში გამოშვებულ სამხედრო სესხზე ხელმოწერის კამპანიაში.

საქართველოს მშრომელებმა ითავეს თავიანთი პირადი დანაზოგით აეგოთ თვითმფრინავების საბრძოლო ესკადრილია „საბჭოთა საქართველო“, რისთვისაც მათ შეიტანეს პირადი დანაზოგიდან 151 მლნ მან. ზოლო რესპუბლიკის კომკავშირლებმა და ახალგაზრდობამ შეაგროვეს 11 მლნ მან. საბრძოლო თვითმფრინავთა ესკადრილიის „საქართველოს კომკავშირის“ ასაგებად.

სულ ჯავშანსატანკო კოლონებისა და საპაერო ძალების გასაძლიერებლად საქართველოს მშრომელებმა 1943 წლის თებერვლის ბოლოს შეაგროვეს 261 მლნ მან.

საერთო-სახალხო საქმედ იქცა ზრუნვა ფრონტელთა და ომის ინვალიდთა ოჯახებზე. სისტემატურად ტარდებოდა საქართველოში „დახმარების კვირეულები“, რომელთა დროს გროვდებოდა მარცვლეული, ფრინველი, ტანსაცმელი, შეშა და სხვ.

საქართველო ეხმარებოდა ფაშისტური ოკუპაციისაგან განთავისუფლებულ რაიონებს — ჩრდილოეთ ოსეთის ავტონომიურ ოლქს, ჩეჩენ-ინგუშეთის და ყაბარდო-ბალყარეთის ავტონომიურ რესპუბლიკებს, როსტოვის ოლქს დანგრეული სახალხო მეურნეობის აღდგენაში, საფაბრიკო-საქარხნო მოწყობილობის, ელექტრო დანადგარების, საშახტე მოწყობილობის, რკინიგზის მოძრავი შემადგენლობის, პირველი საჭიროების საგნების, კულტურული და სამეურნეო ინვენტარის მიწოდებით. მახარადის რაიონის სოფ. შრომის ორგანიკიძის სახ. კოლმეურნეობამ დიდი დახმარება აღმოუჩინა უკრაინის ზერსონის ოლქის გენიჩესკის სტალინის სახელობის კოლმეურნეობას.

ომის პირველსავე დღეებში მოეწყო საევაკუაციო ჰოსპიტლები. 1941 წლის ნოემბერში საქართველოში იყო 62 საევაკუაციო ჰოსპიტალი, მათ შორის თბილისში 29, ქუთაისში — 5, წყალტუბოში — 2, ბორჯომში — 3, თელავში — 2, სოხუმში, ბათუმში, გორში, ქობულეთში, ახალციხეში, აბასთუმანში, ცეშში, ონში და ა. შ.

მეშახელის ნაკლებობით გამოწვეული დიდი სიძნელეების პირობებში რესპუბლიკის სოფლის მეურნეობამ გაართვა თავი მის წინაშე დასმულ ამოცანებს. ომის წლებში ათვისებულ იქნა 53 ათას ჰექტარზე მეტი ყაბირი და ნასვენნი მიწა. რამდენადმე გადიდდა საბჭოთა მეურნეობებისა (1945 წ. ითვლებოდა 78 საბჭოთა მეურნეობა) და მანქანა-ტრაქტორთა რაოდენობა. 1943—1945 წლებში საქართველოს სოფლის მშრომელებმა შეძლეს სახელმწიფოსათვის ჩაებარებიანთ უფრო მეტი პროდუქცია, ვიდრე ომამდელ 1940 წელს. რაც შე-

დები იყო დაძაბული და თავდადებული შრომისა. ამას მოწმობს ერთი კოლმეურნის მიერ გამოქვეყნებული შრომადღეების საშუალო რაოდენობის ზრდა. 1940 წ. თუ იგი უდრიდა 125-ს, 1943 წ. გადიდა — 143 და 1944 წ. — 145-მდე.

სამამულო ომის მძიმე წლებში კომუნისტური პარტია და საბჭოთა სახელმწიფო განუხრელად ზრუნავდნენ ხალხის მატერიალური მდგომარეობის შესამსუბუქებლად. 1941 წლის ივლისიდან შემოღებულ იქნა მომარაგების ნორმირებული გახაწილება სურსათით და პირველი საჭიროების საგნებით. მიუხედავად მისი სიმცირისა, საბარათო სისტემამ ხელი შეუწყო მოსახლეობის მოთხოვნილებათა დაკმაყოფილებას.

ომით გამოწვეულ სიძნელეთა პირობებში მუშაობდნენ ზოგადსაგანმანათლებლო სკოლები და უმაღლესი და საშუალო სპეციალური განათლების სასწავლებლები, რომელთა სასწავლო შენობების ნაწილი სამხედრო უწყებას გადაეცა. საქართველომ მიიღო ასობით ევაკუირებული ბავშვი. გაიზარდა საღამოს სკოლების რიცხვი 225 ერთეულით. უმაღლესმა სასწავლებლებმა მოამზადეს 14,1 ათასი, საშუალო სპეციალურმა სასწავლებლებმა — სხვადასხვა კვალიფიკაციის 22,7 ათასი სპეციალისტი.

ომის სამსახურში ჩადგა ქართული მეცნიერება, რომელიც წარმატებით სწყვეტდა როგორც ფუნდამენტურ, ასევე ქვეყნის თავდაცვითი ხასიათის პრაქტიკულ ამოცანებს, რომელშიც დიდი როლი შეასრულა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდიუმთან შექმნილმა რესპუბლიკის საწარმოო ძალების შემსწავლელმა საბჭომ აკად. ა. თვალჭრელიძის თავმჯდომარეობით.

აღსანიშნავია, რომ ქართველი მეცნიერის აკად. რ. აგლაძის ხელმძღვანელობით განხორციელდა ელექტროლიზური მეთოდით მაღალხარისხოვანი ლითონური მანგანუმის მიღება, რაც ასე აუცილებელი იყო თავდაცვითი მრეწველობისათვის მტკიცე ჯავშანის დასამზადებლად. რ. აგლაძეს სახელმწიფო პრემია მიენიჭა.

დიდი სამამულო ომის წლებში საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიაში ჩამოყალიბდა რიგი ახალი ინსტიტუტების: ლითონისა და სამთო საქმის, ლიტერატურის, ხელოვნების ისტორიის, გეოგრაფიის, სატყეო ინსტიტუტები და სხვა სამეცნიერო ლაბორატორიები, განყოფილებანი, საცდელი სადგურები და ა. შ. შეიქმნა მათემატიკოსთა, მეცნიერ-ენერგეტიკოსთა, გეოფიზიკოსთა, გეოლოგთა, ქიმიკოსთა, ფსიქოლოგთა, ფიზიოლოგთა, ისტორიკოსთა და სხვა სამეცნიერო პროფილის ფუნდამენტური ნაშრომები, რომელთა შორის სახელმწიფო პრემიით აღინიშნა ნ. მუსხელიშვილის, ი. ბერიტაშვილის, ბ. კუფტინის გამოკვლევები, საქართველოს ისტორიის პირველი სახელმძღვანელო, რომლის ავტორები იყვნენ გამოჩენილი ქართველი ისტორიკოსები ივ. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია და ნ. ბერძენიშვილი. იზრდებოდნენ სამეცნიერო კადრებიც როგორც რაოდენობრივად, ასევე ხარისხობრივად.

ღირსეულად მოიხადეს თავისი პატრიოტული ვალი ქვეყნისა და ხალხის წინაშე ქართული ლიტერატურისა და ხელოვნების მოღვაწეებმა, რომლებიც იარაღით ხელში იცავდნენ სამშობლოს. გმირული სიკვდილით დაეცნენ ბრძოლის ველზე მ. გელოვანი, გ. ნაფეტვარიძე, ა. საჯია, ს. ისიანი და სხვ. ომის წლებში შეიქმნა ქართული პოეზიის (გ. ტაბიძე, გ. ლეონიძე, ი. გრიშაშვილი, ს. ჩიჭოვანი, ი. აბაშიძე, გ. აბაშიძე), პროზის (ე. გამსახურდია, ა. ქუთათელი, ა. ბელიაშვილი, ლ. ქიაჩელი, დ. შენგელაია და სხვ.) და დრამატურგიის

(ს. შანშიაშვილი, გ. შატერაშვილ, ს. კლდიაშვილი და სხვ.) მნიშვნელოვანი ნაწარმოებები.

საოპერა ყაიდაზე გარდაიქმნა თეატრების მუშაობაც, რასაც დიდი სიძნელეები შეუქმნა 500-ზე მეტი ახალგაზრდა მსახიობისა და თეატრის მუშაკის წასვლამ ფრონტზე. ომის წლებში მთავარი ყურადღება დაეთმო თეატრების რეპერტუარში ანტიფაშისტურ, სამხედრო-პატრიოტულ და ისტორიულ-გმირულ თემატიკას. დიდი სამამულო ომის პირველსავე წელს საქართველოში ევაკუირებული იყო მოსკოვის სამხატვრო და მცირე თეატრები, ცნობილი რეჟისორები და მსახიობები: ვ. ნემიროვიჩ-დანჩენკო, ვ. კაჩალოვი, ო. კნაპერ-ჩეხოვა, თ. მოსკოვინი, მ. თარხანოვი და სხვ.

ლიტერატურისა და ხელოვნების მუშაკები ეწეოდნენ ფართო საშეფო მუშაობასაც. ამ მიზნით იქმნებოდა მწერალთა და თეატრის მოღვაწეთა სამხატვრო ბრიგადები, რომლებიც ხვდებოდნენ როგორც მებრძოლებს ფრონტზე, ასევე დაჭრილ მებრძოლებს ევაკოპოსპიტლებში. მართო თბილისის საოპერო თეატრმა სხვადასხვა ფრონტებზე გამართა 1500-ზე მეტი კონცერტი ზოლო სახელმწიფო ფილარმონია ყოველთვიურად 100-ზე მეტ კონცერტსა და საშეფო წარმოდგენას მართავდა სამხედრო ნაწილებსა და ევაკოპოსპიტლებში.

სამამულო ომის წლებში საქართველოში ცხოვრობდნენ და მოღვაწეობდნენ ცნობილი საბჭოთა კომპოზიტორები ს. პროკოფიევი, ნ. მისაკოვსკი; დირიჟორები: ა. გაუცი, ა. სტასევიჩი; პიანისტი ა. გოლდენვეიზერი, მევიოლინე ბ. სიბორი და სხვ. იმართებოდა საბჭოთა კომპოზიტორთა საავტორო საღამოები. პირვლად თბილისში შესრულდა ნ. მისაკოვსკის 22-ე სიმფონია — ბაღდა და სხვ.

1944—1945 წლებში მოსკოვსა და ლენინგრადში ეწყობოდა ქართული ხელოვნების საღამოები, ზოლო თბილისში გაიმართა ამიერკავკასიის მუსიკალური ხელოვნების დეკადი.

1941—1942 წლებში ქართველმა მხატვრებმა შექმნეს ათეულობით მხატვრული პანო, პლაკატი, პორტრეტი, სხვადასხვა კარიკატურა. პოლიტიკური ლოზუნგი, სატირის „ფანჯრები“ და სხვ.

1942—1943 წლებში თბილისის კინოსტუდიამ გადაიღო ორსერიანი ისტორიულ-გმირული ეპოპეა „გიორგი სააკაძე“, „ჯურღალის ფარი“, (რომელთა შემქმნელ კოლექტივებს სახელმწიფო პრემია მიენიჭათ), მრავალი დოკუმენტურ-ქრონიკალური ფილმი და სხვ. 1944 წლის აპრილში თბილისის კინოსტუდია დაჯილდოვდა ლენინის ორდენით.

ომით გამოწვეულ სიძნელეთა გადალახვის, ფაშიზმზე გამარჯვების ინტერესები, საბჭოთა პატრიოტიზმისა და ინტერნაციონალიზმის გრძნობა მრავალეროვანი საბჭოთა ხალხების მჭიდრო შეკავშირება და დარაზმვა კომუნისტური პარტიის გარშემო იყო ძირითადი მკვებავი წყარო მშრომელთა უმაღალითო გმირული შრომისა ზურგში.

სკკპ ცენტრალური კომიტეტის დადგენილებაში — „1941—1945 წლების დიდ სამამულო ომში საბჭოთა ხალხის გამარჯვების 40 წლისთავის შესახებ“ აღნიშნულია, რომ წარუვალი მნიშვნელობა აქვს დიდი სამამულო ომის გაკვეთილებს.

18. 115

здесь сражалось свыше 200 тыс. воинов из Грузии. Кроме того, в боевых действиях большая помощь войскам была оказана истребительными батальонами, альпинистскими отрядами (их было 12, каждый в составе 295 чел.) и другими формированиями из местного населения республики.

В разгроме фашистской группировки на Кавказе большую роль сыграли 46-я и 18-я десантная армии под командованием генерала К. Леселидзе.

Многие тысячи представителей республики участвовали в разгроме и изгнании немецко-фашистских оккупантов с территории Советского Союза, а также в освобождении народов Восточной Европы от фашизма.

За мужество, проявленное в операциях по оказанию помощи народно-освободительной армии Югославии, летчику А. Манагадзе было присвоено звание Народного Героя Югославии. Многие представители республики сражались в частях движения Сопротивления в Италии, Франции и Голландии. Форе Мосулишвили стал национальным героем Италии.

Великая Отечественная война потребовала перестройки народно-го хозяйства на военный лад. Грузия приняла множество эвакуированных промышленных предприятий и населения из европейской части страны.

В годы войны промышленность Грузии выпустила продукции на сумму 6614,4 млн. рублей. За 1944—1945 годы Грузия направила Вооруженным Силам более 300 тысяч пистолетов-пулеметов, минометов, огнеметов и основных частей «Катюши», множество самолетов, сотни тысяч снарядов, мин, бомб, гранат и взрывателей, десятки тысяч разных запасных частей для танков, бронемашин, кораблей и т. д.

Труженики сельского хозяйства республики самоотверженным трудом сумели выполнить задачи снабжения Советской Армии и Флота сельскохозяйственными продуктами.

Ученые Грузии проделали огромную работу по изысканию и внедрению в производство ценных видов материалов и разных компонентов для выпуска оборонной продукции.

Деятели литературы и искусства республики провели большую работу по мобилизации всех духовных сил грузинского народа для победы над фашистскими захватчиками.

Население республики проявило высокий патриотизм, собрав на снабжение армии и флота большое количество теплых вещей. В фонд обороны в годы войны трудящимися Грузинской ССР было внесено только деньгами свыше 420 млн. рублей.

წარმოდგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის სამამულო ომის ისტორიის განყოფილებამ

П. ГРЕХНЕВ

В ЕДИНОМ СТРОЮ

(К обороне Кавказа)

В конце июня 1942 года немецко-фашистские войска вышли к нижнему течению Дона и приступили к практическому осуществлению плана по захвату Кавказа (операция «Эдельвейс»).

Для захвата Кавказа гитлеровское командование выделило группу армий «А» в составе 1-й и 4-й танковых и 17-й полевой армий. 11-я немецкая армия, также входившая в состав группы армий «А», находилась в Крыму и приводила себя в порядок после боев в районе Севастополя.

Для захвата Кавказа противник направил 700-тысячную группировку войск, которая имела большой опыт ведения боевых действий и была вооружена современной боевой техникой¹. Для поддержки наступательных действий сухопутных войск с воздуха противник сосредоточил на аэродромах Крыма и Тамани основные силы авиации 4-го воздушного флота, имевшего в своем составе более 1000 самолетов.

На рубеже нижнего течения Дона к началу боевых действий численное превосходство в силах сложилось в пользу противника: по пехоте почти в 2 раза, по артиллерии и минометам более чем в 2 раза, по танкам в 9 раз и по авиации почти в 8 раз; поэтому перед советскими войсками, действовавшими на Северном Кавказе, в первый период стояла задача остановить имевшимися силами наступавшую на Кавказ немецкую группу армий «А», измотать ее в оборонительных боях и, изменив в свою пользу соотношение сил, перейти затем в решительное наступление с целью полного разгрома всей вражеской группировки².

Вступая на землю Кавказа, противник рассчитывал овладеть огромными богатствами этой экономически важной части Советского Союза, лишить страну и Советскую Армию источников важнейших видов стратегического сырья и, в первую очередь, нефти.

Гитлеровское командование надеялось с захватом Кавказа решить также и внешнеполитическую задачу — подтолкнуть Турцию к наступлению против стран антифашистской коалиции на стороне Германии.

¹ Киялишвили В. Бои на подступах к Кавказу. В сб.: «Битва за Кавказ», Тбилиси, 1984, с. 190.

² Важнейшие операции Вел. Отеч. войны. М., 1956, с. 135.

Через Кавказ немецко-фашистское командование надеялось установить непосредственный контакт с турецкой армией, которая продолжала готовиться к войне против СССР и к лету 1942 года вдвое увеличила количество своих войск в граничащих с советским Закавказьем районах, доведя их численность до 26 дивизий.

Ближайшей задачей своего наступления на Кавказ гитлеровские генералы считали окружение и уничтожение советских войск между Доном и Кубанью. Кроме того, намечалось форсировать Керченский пролив и нанести удар одним корпусом 11-й армии через Таманский полуостров на Краснодар. После решения этой задачи планировалось наступать: 17-й армией — на Новороссийск и Туапсе с целью выхода на побережье Черного моря и последующего развития удара вдоль побережья на Сухуми и Батуми и выхода в Закавказье; 1-й танковой армией — на юго-восток с задачей захватить Грозный, Махачкалу и Баку (срок захвата Баку определялся 25 сентября). Предполагалось также перейти в наступление через перевалы Главного Кавказского хребта на Тбилиси, Кутаиси и Сухуми вдоль Военно-Грузинской, Военно-Осетинской и Военно-Сухумской дорог.

Таким образом, гитлеровское командование планировало осуществить громадные «клещи», обходя Главный Кавказский хребет по Черноморскому и Каспийскому побережьям.

В расчетах на быстрый захват Кавказа делалась ставка на разжигание национальной ненависти между народами, населяющими Северный Кавказ и Закавказье.

Не случайно гитлеровская верхушка в своих директивах указывала: «На Юге использовать в наших интересах возможное наличие противоречий между украинцами и великороссами... На Кавказе использовать в наших интересах противоречия между туземцами — грузинами, армянами, татарами и русскими»³.

Но враг жестоко просчитался. Он плохо знал природу советского строя, национальные традиции народов Кавказа, которые никогда не склоняли головы перед врагом. Эти народы глубоко сознавали, кому обязаны тем, что навсегда канули в прошлое нищета, рабство, гнет, что на их земле расцвела новая жизнь. Все это было завоевано, благодаря Советской власти, в результате осуществления ленинской национальной политики.

Битва за Кавказ продолжалась около пятнадцати месяцев с 25 июля 1942 года по 9 октября 1943 года. По развитию событий и последовательности выполнения советскими войсками поставленных задач она разделяется на два периода: первый период (с 25 июля 1942 по 2 января 1943 года), который характеризовался оборонительными действиями, и второй период (с 3 января по 9 октября 1943 г.) — наступательными действиями советских войск. Советская Армия про-

³ Деятельность Коммунистических организаций Закавказья по интернациональному воспитанию трудящихся. Тбилиси, 1977, с. 245.

вела за это время ряд крупных оборонительных и наступательных операций на Северном Кавказе и в предгорьях Главного Кавказского хребта, которые и составили одну из величайших битв Великой Отечественной войны — битву за Кавказ.

С 26 июля по 17 августа 1942 г. развернулись бои войск Южного и Северо-Кавказского фронтов между Доном и предгорьями Главного Кавказского хребта.

26 июля немецко-фашистские войска, переправив танки и артиллерию, начали наступление с захваченных ими на левом берегу Дона плацдармов. Войска Южного фронта под давлением численно превосходящих сил противника вынуждены были с боями отходить в южном направлении. Положение войск центра и левого крыла фронта к 28 июля резко ухудшилось. Вражеские войска вышли в этот день к реке Кагальник и Манычскому каналу и захватили переправу через канал в районе хутора Веселый. Создалась реальная угроза прорыва врага на Кавказ.

Чтобы объединить усилия и улучшить руководство войсками, действовавшими на Северном Кавказе, Ставка Верховного Главнокомандования (ВГК) 28 июля приказала объединить Южный и Северо-Кавказский фронты в один Северо-Кавказский фронт, передав ему в оперативное подчинение Черноморский флот и Азовскую военную флотилию.

Для создания глубоко эшелонированной обороны и прочного прикрытия Кавказа с севера Ставка приказала частью сил фронта организовать оборону по левому берегу реки Кубань и Краснодарскому обводу.

Для удобства управления войсками Северо-Кавказский фронт был разделен на две оперативные группы: Донскую — под командованием генерал-лейтенанта Р. Я. Малиновского, в группу вошли 51, 37, 12 и 4-я воздушная армии, которые прикрывали ставропольское направление, и Приморскую — под командованием генерал-полковника Я. Т. Черевиченко, объединившую 18, 56, 47 и 5-ю воздушную армии, 1-й отдельный стрелковый и 17-й кавалерийский корпуса, они прикрывали краснодарское направление.

Закавказскому фронту приказывалось — подготовить и занять войсками оборонительный рубеж по рекам Терек и Урух и перевалам центральной части Главного Кавказского хребта, а на рубеже реки Кума в полосе от Александровской до Минеральных Вод предписывалось выдвинуть усиленные передовые отряды⁴.

В связи с тяжелым положением на Северном Кавказе по указанию Центрального Комитета Коммунистической партии Советского Союза и под его непосредственным руководством был предпринят ряд срочных, дополнительных мер по усилению обороны Кавказа. Под руководством Центрального Комитета решались важнейшие воп-

⁴ 50 лет Вооруженных Сил СССР, М., 1968 г., с. 318.

Центральные Комитеты Коммунистической партии Грузии, Азербайджана и Армении, обкомы ВКП(б) автономных республик сосредоточили свои усилия и усилия всех партийных организаций предприятий, совхозов и колхозов и научных учреждений на всемерное оказание помощи фронту.

За счет людских и материальных ресурсов Грузии, Азербайджана и Армении в ограниченно короткие сроки были сформированы и обучены десятки дивизий и отдельных бригад, которые влились в действующие армии и героически сражались с наступающими войсками противника.

Лозунг партии «Ни шагу назад!» стал девизом каждой воинской части, каждого бойца и командира⁶.

⁵ См. Цкитишвили К. В. Закавказье в годы Великой Отечественной войны. Тбилиси, 1969.

⁶ Во главе защиты советской Родины. М., 1975, с. 124.

ления, которое проявило подлинный трудовой героизм, создали по пять-шесть оборонительных полос на подступах к Орджоникидзе, Грозному, Махачкале и более десяти полос на подступах к Баку.

В результате принятых мер темп наступления противника во второй половине августа резко снизился, особенно в ходе ожесточенных боев в районе Малгобека, на перевалах Главного Кавказского хребта и в районе Новороссийска. Здесь советские воины проявили стойкость, массовый героизм и отвагу. На основных направлениях наступления противника храбро сражались стрелковые дивизии, которыми командовали генералы Н. П. Никольский, Г. Г. Курашвили, В. А. Хоменко, В. И. Киселев, М. Г. Сафарян, И. А. Силагадзе, полковники М. Е. Микрюков, П. В. Бровкин, А. С. Саркисян, В. С. Дзабахизе и другие.

В конце августа и в начале сентября советские войска вели упорные бои с гитлеровскими захватчиками на всех направлениях.

В центральной части Главного Кавказского хребта отряды 3-го стрелкового корпуса 46-й армии (командующий генерал-майор В. Ф. Сергацкий) Закавказского фронта, после многодневных упорных боев с 49-м горнострелковым корпусом, вынудили противника прекратить наступление и перейти к обороне.

С 10 по 25 августа развернулись ожесточенные бои на Новороссийском направлении, где к Черноморскому побережью рвалась 17-я немецкая армия. Путь ей преграждали войска 47-й армии Черноморской группы под командованием генерал-майора А. А. Гречко и части морской пехоты Черноморского флота. И здесь гитлеровцы были остановлены. Перегруппировав свои силы, враг в первых числах сентября перешел в новое наступление и после трехдневных боев 10 сентября занял часть Новороссийска. Оборонявшие город соединения 47-й армии отошли на восточный берег Цемесской бухты и заняли прочную оборону, которую враг прорвать не сумел, хотя и пытался это сделать много раз. Не смогли гитлеровцы воспользоваться и морским портом «Новороссийск», так как он постоянно находился под обстрелом нашей артиллерии.

В начале сентября войска Закавказского фронта успешно отразили попытку 1-й танковой армии врага, пытавшейся развить наступление через Малгобек на Грозный.

Таким образом, планы гитлеровского командования по окружению и разгрому советских войск между Доном и предгорьями Главного Кавказского хребта сорвались. Верховное Главнокомандование своевременно усилило своими резервами кавказское направление и создало сплошной фронт на рубеже рек Терек и Баксан, по Главному хребту и в предгорьях западной части Северного Кавказа. Однако обстановка здесь оставалась напряженной.

В ходе августовских и сентябрьских наступательных операций немецко-фашистские войска не могли добиться решающего успеха ни на одном из избранных им направлений. Но и после этого гитлеровское командование не отказалось от своих первоначальных замыслов

— прорваться в Закавказье. Оно спланировало и пыталось провести в октябре-декабре ряд новых операций по захвату Советского Закавказья. Но из этого ничего не получилось. Доблестные войска Советской Армии прочно удерживали свои позиции и сами все чаще и чаще контратаковали врага, нанося ему тяжелые потери в живой силе и технике.

Итак, после тяжелых пятимесячных оборонительных боев на Северном Кавказе советские войска остановили наступление врага в предгорьях Главного Кавказского хребта. Все попытки его прорваться к Баку, Закавказью и на Черноморское побережье провалились.

За выход в предгорья Главного Кавказского хребта и к реке Терек гитлеровское командование заплатило жизнью 100 тыс. немецких солдат и офицеров.

Важную роль в обороне Кавказа сыграли соединения и части Закавказской зоны войск ПВО страны (командующий генерал-лейтенант артиллерии П. Е. Гудыменко). В состав зоны входили: Бакинская армия (командующий генерал-майор артиллерии М. П. Бескровнов); Ростовский, Краснодарский и Грозненский дивизионные районы; отдельные бригады, бригадные районы и части ПВО. Совместно с частями ПВО фронтов и Черноморского флота они прикрывали от налетов вражеской авиации города и крупные населенные пункты, нефтяные районы и военно-промышленные объекты, железнодорожные, речные и морские пути сообщения, морские порты и базы, аэродромы, фронтовые и армейские склады, войска на поле боя, вели борьбу с танками и мотопехотой противника на подступах к прикрываемым объектам.

В период обороны Кавказа авиация противника проявляла повышенную боевую активность. Только за июль-декабрь 1942 г. в оперативных границах соединений Закавказской зоны ПВО (вместе с Краснодарским и Грозненским дивизионными районами), было зафиксировано 16590 самолето-пролетов вражеских самолетов. Наибольшее количество самолето-пролетов отмечено в августе-ноябре 1942 г. (3342, 3771, 4526 и 3483 соответственно), в июле их было — 930, а в декабре — 538⁷.

Куда бы не направляла свои удары фашистская авиация, ей всюду оказывали упорное сопротивление наши доблестные летчики, зенитчики и пулеметчики. Ведя самоотверженную борьбу с главными ударными силами врага — авиацией и танками, воины Закавказской зоны ПВО в июле-декабре 1942 г. сбили 225 фашистских самолетов, уничтожили большое количество танков, артиллерийских орудий и минометов, автомашин с войсками и грузами. Многие тысячи солдат и

⁷ Военно-исторический журнал, 1974 г., № 4, с. 24 и 27. ЦАМО, ф. 72, оп 561036, д. 1, лл. 231 и 32.

офицеров противника нашли себе могилу от метких залпов артиллеристов и пулеметчиков, от штурмовых ударов истребителей⁸.

В битве за Кавказ, как и во всей Великой Отечественной войне, со всей силой проявились такие движущие силы советского общества, как морально-политическое единство, дружба народов и советский патриотизм.

За годы войны Компартия Грузии послала на фронт 52600 своих коммунистов — больше половины личного состава, а приняла в свои ряды 52490 кандидатов. По годам статистика приема в Компартию Грузии дает следующую картину: 1941 — 5608; 1942 — 7054; 1943 г. — 12108; 1944 г. — 13765; 1945 г. — 13915 человек⁹.

Высшим проявлением патриотизма советских людей стало их стремление стать членом «воюющей партии» — партии коммунистов и вместе с ней преодолеть любые трудности, выстоять и победить.

Особенно заметный рост партийных рядов происходил в год коренного перелома на фронтах Великой Отечественной войны. В Компартию Азербайджана в 1942 г. принято 13696 членов и кандидатов ВКП(б), что по сравнению с 1941 г. больше в 2,5 раза.

Комсомольские организации, руководимые Коммунистической партией, являлись активными вожаками молодежи в тылу врага. Они поднимали ее на борьбу с оккупантами. К началу 1943 г. только в составе партизанских сил Северного Кавказа сражались с врагом около 2 тысяч комсомольцев. На территории Краснодарского края в тылу врага находилось свыше 100 комсомольских работников, в том числе 29 секретарей райкомов ВЛКСМ.

В боях с немецко-фашистскими захватчиками воины всех национальностей, населяющих нашу страну, показали непревзойденные образцы мужества, массового героизма и преданности своей Советской Родине. Об этом наглядно свидетельствуют многочисленные ратные подвиги воинов ПВО.

В начале августа 1942 г. под Краснодаром сложилась очень тяжелая обстановка. Для захвата города гитлеровцы бросили крупные силы пехоты и танков. Многие зенитные батареи частей Краснодарского дивизионного района (командующий полковник П. Г. Слепченко), оборонявшие город от налетов вражеской авиации, были поставлены на противотанковую оборону и в ряде мест приняли на себя весь удар фашистских танков и автоматчиков.

В августе противник усилил свои атаки на огневые позиции 211-го отдельного зенитного артиллерийского дивизиона (командир дивизиона капитан П. И. Слесь). Зенитчики дрались с врагом до самой последней возможности, не уходили с занимаемых ими рубежей. В этот день два артиллериста — Александр Печников и Кузьма Левицкий — совершили

⁸ Военно-исторический журнал, 1974 г., № 4, с. 24.

⁹ Коммунистическая партия Грузии в цифрах. Сборник статистических материалов. Тбилиси, 1971. с. 114, 119, 125, 130, 134.

героический подвиг, о котором стало известно всем воинам соединения. Батарея, в которой служили эти мужественные сыны русского народа, три дня отражала атаки фашистов и нанесли им большие потери. Вблизи огневой позиции зенитчиков чернели обожженные и изуродованные танки, валялись трупы гитлеровских солдат и офицеров. Но в неравном бою таяли и силы обороняющихся, ослабевало их сопротивление врагу. Критический момент на батарее наступил к исходу третьего дня непрерывных боев, когда в расчете последней исправной пушки осталось всего лишь два человека, способных продолжать бой, — комсомольцы Александр Печников и Кузьма Левицкий. Изнемогая от усталости, страдая от кровоточащих ран и ушибов, они вдвоем наводили орудие в цель, заряжали его и производили выстрелы. Много гитлеровских солдат и офицеров уничтожили славные артиллеристы, пока от прямого попадания вражеского снаряда их орудие не вышло из строя. Предвкушая скорую победу, гитлеровцы бросились вперед, но были вновь прижаты к земле взрывами гранат: два советских богатыря продолжали сражаться с ненавистным врагом.

Отважные воины Печников и Левицкий последними из личного состава батареи погибли в рукопашной схватке с гитлеровскими захватчиками, прославив навсегда свои имена. Когда враг был отогнан, товарищи по батарее нашли тела героев — Александра Печникова и Кузьмы Левицкого. Их похоронили на холме у дороги, недалеко от станции Кавказская. На могилу положили доску с надписью: «Вечная память, друзья. Клянемся вам отомстить врагу. Память о вас сохраним навсегда»¹¹.

Воины частей и подразделений Краснодарского дивизионного района ПВО, ведя напряженную борьбу с авиацией и наземными войсками противника, нанесли им ощутимые потери в живой силе и технике. Только в 1942 г. ими было сбито 106 самолетов, уничтожено 14 танков и несколько десятков автомашин с различными грузами и автоматчиками, рассеяно и частично истреблено до полка пехоты вражеских солдат и офицеров¹².

Встречая все возрастающее сопротивление наших войск на стратегическом направлении Грозный — Баку, гитлеровское командование решило массированными ударами крупных сил авиации парализовать деятельность Грозненского и других промышленных центров Северного Кавказа. Вслед за разведкой в конце августа начали ежедневно появляться группы бомбардировщиков по 40—60 самолетов под сильным прикрытием истребителей.

Один из массированных налетов на Грозный гитлеровцы совершили утром 22 августа. Вражеские бомбардировщики шли на объект с разных направлений и на разных высотах. Тактика врага заключа-

¹⁰ Журнал «Вестник ПВО», 1972 г., № 1 2, с. 85.

¹¹ ЦАМО, ф. 12 корпус ПВО, оп 708624, д. 1, л. 65.

лась в том, чтобы дезорганизовать управление общей системы ПВО г. Грозного и ослабить силы истребительной авиации и зенитной артиллерии объекта, заставить действовать их одновременно на нескольких направлениях, рассчитывать тем самым нанести удар по нефтедобывающим и перерабатывающим предприятиям города, вывести их из строя на длительное время.

Для отражения налета бомбардировщиков вылетела первой эскадрилья 16-го истребительного авиационного полка (иап) 4-й ВА под командованием капитана Александра Покрышкина. За ней в воздух поднялись еще две шестерки истребителей капитанов Павла Крюкова и Валентина Фигачева, а также сводная группа краснозвездных машин, которой командовал старший лейтенант Анатолий Комоса.

С аэродрома отчетливо была видна на фоне чистого голубого неба группа вражеских «Юнкерсов», состоящая из четырех девяток. Впереди и по бокам ее сновали тонкие, как осы, «Мессершмитты».

Взлетевшая первой эскадрилья Покрышкина сковала боем вражеские истребители сопровождения. Свои и вражеские истребители кружились в смертельной схватке. Были отчетливо слышны то короткие, то длинные пулеметно-пушечные очереди. Вот один, а за ним и второй Ме—109 сбит нашими истребителями. Через несколько секунд с мест их падения послышались взрывы, а затем вспыхнули пожары. Там загоралась земля, пропитанная нефтью.

Второй удар, теперь уже по ведущей девятке бомбардировщиков, истребители эскадрильи Покрышкина нанесли снизу и сбили два «Юнкерса». Тут же в бой включились и эскадрильи капитанов Павла Крюкова и Валентина Фигачева. От их мощных ударов вспыхнули еще четыре бомбардировщика и повалились на землю. Строй фашистских стервятников нарушился, и они, бросая бомбы куда попало, стали разворачиваться и уходить на север. На остальных направлениях достойный отпор получили фашистские стервятники от наземных средств ПВО Грозненского дивизионного района и приданной ему в оперативное подчинение 105 иад ПВО.

В небе Кубани и Северного Кавказа Александр Покрышкин, ныне трижды герой Советского Союза, маршал авиации, отважно сражался с врагом. Он показал примеры исключительного бесстрашия и героизма в сочетании с находчивостью, непревзойденным мастерством и величайшей любовью к Родине, к партии большевиков. У русского летчика-героя Покрышкина учились мастерству воздушного боя украинец Иван Кожедуб, армянин Нельсон Степанян, грузин Иван Чилачава и тысячи других летчиков-героев Великой Отечественной войны.

В составе 88 иап 4-й ВА сражались бок о бок пилоты — русский А. А. Постнов, белорус В. А. Князев, украинцы В. И. Максименко и В. А. Колесник, кабардинец К. Л. Карданов. Они начали службу вместе с начала войны и в первый ее день открыли боевой счет над городом Черновцы: Князев сбил тогда «юнкерса», а его боевые друзья в групповом бою уничтожили два фашистских стервятника. В небе

над Донбассом, родиной Максименко, прославленные в боях летчики увеличили счет уничтоженных вражеских самолетов. Особенно же много побед летчики 88 иап одержали в небе Северного Кавказа.

25 августа девятка И—16, ведомая капитаном В. И. Максименко — штурманом полка, вылетела на штурмовку аэродрома противника в район Дортуй. На северном берегу Терека их перехватили 20 «мессершмиттов». Закружилась огненная карусель. Это был бой не на жизнь, а на смерть. С первой же атаки загорелись два Ме—109 и один наш истребитель 84 иап. Со второй — в землю врезались еще три «мессера» и одна «чайка». Отчаянная схватка истребителей продолжалась. Осколком снаряда тяжело ранило Василия Максименко, однако он не покинул боя и продолжал управлять своей группой. Выбрав момент, он полоснул очередью по поджарому брюху «мессера», и тот камнем рухнул вниз. Рассвирепевшие гитлеровцы усилили натиск, однако наши летчики отразили его, сбив при этом еще четыре Ме—109. Вражеских пилотов охватила паника: они потеряли 10 машин. Не желая больше испытывать судьбу, гитлеровцы бросились враспынную. Два наших самолета, подбитые противником, благополучно приземлились в расположение своих войск, а остальные экипажи истребителей приняли участие в штурмовке аэродрома¹³.

Пятеро друзей разных национальностей лично и в группе сбили 76 самолетов противника. Все они за боевые подвиги и проявленный героизм в борьбе с врагом были удостоены высокого звания Герой Советского Союза.

Героический подвиг совершил прославленный в боях командир 926-го иап 4-й ВА капитан В. А. Эмиров — лезгин по национальности. Его любовно называли в полку воздушным джигитом. По-джигитски он сражался с врагом и в своем последнем бою. 10 сентября 1942 г. во главе группы истребителей он вылетел на сопровождение бомбардировщиков. В районе Моздока наши летчики встретили шесть «мессершмиттов». Приказав подчиненным продолжать выполнение боевой задачи, Эмиров бесстрашно вступил в схватку с вражескими самолетами. По свидетельству одного из пехотных командиров, наблюдавшим за неравным поединком, капитан Эмиров дрался как лев. Он сбил два фашистских истребителя, но и сам погиб смертью героя. Его похоронили с почестями на кургане около Ачалукской МТС, в районе Балашево. В декабре 1942 г. отважному соколу посмертно было присвоено высокое звание Героя Советского Союза¹⁴.

Особой жесточечностью отличались дневной и ночной налеты на Грозный 10 октября 1942 г., в которых участвовало 212 самолетов (156 самолетов в дневном и 56 в ночном налетах). Почти сутки без каких-либо перерывов части Грозненского дивизионного района ПВО отбивали бешеный натиск врага. Летчики и зенитчики, прожектористы и

¹³ Н. А. Вершинин. «Четвертая воздушная», М., 1975, г., с. 170.

¹⁴ Газета 4 ВА «Крылья Советов», 1943 г., 18 ноября.

вносевцы — все воины ПВО показали в этих боях мужество, стойкость мастерство¹⁵.

Подлинный героизм в бою проявил пилот 822 иап (126 над ПВО) лейтенант Г. К. Мартыс. В жестокой схватке с численно превосходящим противником он сбил вражеский бомбардировщик, израсходовав при этом весь комплект боеприпасов. В воздухе в это время кружили еще несколько «Юнкерсов». Отважный воздушный ас решил использовать последнее средство, чтобы уничтожить ближайший от него немецкий бомбардировщик: он бросил свой истребитель на таран. Сбив фашистскую машину, лейтенант оставил поврежденный и неуправляемый самолет и на парашюте благополучно достиг земли. За этот подвиг коммунист Г. К. Мартыс был награжден Орденом Ленина.

В числе частей ПВО, прикрывавших г. Грозный от налетов вражеской авиации, находился и прославленный в боях 16-й зенитный артиллерийский полк, которым командовал подполковник Г. И. Белан. Плечом к плечу с русскими, украинцами, белорусами, казахами, представителями других национальностей нашей Родины в его составе героически сражались сыны и дочери грузинского, азербайджанского, армянского, осетинского и других народов. Так, командиры орудий сержанты И. Г. Батияшвили и Л. Б. Маргарян во время отражения массированного налета на г. Грозный 10 октября 1942 г. показали мастерство, выдержку и бесстрашие в бою. Их орудийные расчеты, воодушевляемые личной храбростью командиров, вели интенсивный прицельный огонь по врагу и сбили несколько самолетов противника¹⁶.

Младший сержант С. А. Егиян, как и его товарищи, не терял спокойствия и бодрости духа в самой сложной боевой обстановке. Три вражеских танка и один самолет уничтожил расчет орудия, в котором наводчиком был Сурен Егиян.

Мастерством и храбростью в бою отличался установщик взрывателя азербайджанец Н. М. Алмазов. Когда был ранен заряжающий орудия, Алмазов немедленно заменил его. Отважный воин, овладевший несколькими специальностями в орудийном расчете, успешно выполнял до конца боя обязанности за двух номеров — установщика взрывателя и заряжающего.

Заряжающий Кирилл Чилачава был серьезно болен и находился на постельном режиме. Но когда начался налет вражеской авиации на обороняемый объект, он поднялся с постели и вместе со своими товарищами занял свое рабочее место у орудия. Во время боя он получил тяжелое ранение, но не оставил своего места у орудия, пока не окончился бой. Вылечившись, он вновь вернулся на батарею — в свой орудийный расчет. Однажды в бою погиб командир орудия — расчет на какое-то мгновение растерялся и прекратил стрельбу. Оценив сложившуюся обстановку, Кирилл Чилачава, проявив разумную

¹⁵ Вестник ПВО, 1972 г., № 12, с. 84.

¹⁶ Там же.

инициативу, принял командование орудийным расчетом на себя. Под его руководством зенитчики действовали умело и слаженно, пока батарея вела огонь по вражеским бомбардировщикам.

Большую помощь истребительной авиации и зенитной артиллерии в обеспечении их боевых действий в ночное время оказывали прожектористы. Начальники прожекторных станций сержант И. Г. Гавардашвили и ефрейтор И. Г. Колелишвили вместе со своими товарищами по оружию—прожектористами Г. С. Босенко, О. И. Магденко, Н. И. Петрученя и другими, стойко переносили бомбежку и пулеметный обстрел их позиций. Несмотря на потери в личном составе, воины-прожектористы в небе над Грозным осветили десятки немецких бомбардировщиков, по которым вела прицельный огонь зенитная артиллерия.

Сыны грузинского народа — сержанты И. Батиашвили, И. Колелишвили, И. Гавардашвили, К. Чилачава и многие другие за героизм и успешные действия в бою были удостоены высоких правительственных наград.

В начале ноября 1942 г. враг вплотную подошел к г. Орджоникидзе, где развернулись ожесточенные бои. В них активное участие принял прославленный в боях 454 зенитный артиллерийский полк под командованием полковника Ф. Е. Ролдыгина. И здесь зенитчикам пришлось вести огонь как по воздушному, так и по наземному противнику.

В ожесточенных схватках с врагом подразделения 454 зенап за короткое время сбили 9 самолетов, уничтожили 7 танков и 13 автомашин (4 из них с боеприпасами), взорвали 2 склада с боеприпасами, подавили огонь 5 минометных батарей, 4-х батарей дивизионной артиллерии, 2-х батарей ПТО и одной зенитной батареи, рассеяли и вывели из строя свыше двух полков пехоты противника¹⁷.

Замечательный пример стойкости, выдержки и подлинного героизма продемонстрировали разведчики этого полка. Находясь на наблюдательном пункте, они были атакованы немецкими автоматчиками и попали в окружение. Горстка храбрецов, возглавляемая младшим сержантом Н. В. Кондратюком, не растерялась перед численно превосходящим противником. Советские воины организовали круговую оборону НП и в течение пяти суток отстаивали занимаемый ими небольшой клочок родной земли. Они расстреливали гитлеровских захватчиков, а когда фашисты подходили близко, забрасывали их ручными гранатами. Ведя бой с немецкими автоматчиками, разведчики ни на минуту не прекращали своей основной работы. Они вели разведку воздушного и наземного противника, корректировали огонь своей батареи при стрельбе по наземным целям.

Обстановка на фронтах осенью 1942 г. требовала решительного улучшения деятельности военного командования и политорганов, армейских партийных и комсомольских организаций по интернациональ-

¹⁷ Журнал «Вестник ПВО», 1972 г., № 12, с. 86.

ному воспитанию войск, и особенно по политическому воспитанию воинов.

Это было вызвано еще и тем, что гитлеровское командование, бросив войска в новое наступление на юго-восточном направлении, усилило идеологические диверсии против Красной Армии. Фашистские летчики сбрасывали миллионы листовок, в которых лживо утверждалось, будто войны-кавказцы, туркестанцы, представители других национальностей проливают кровь за интересы русских, а не за свои национальные интересы, эмигрантское буржуазно-националистическое охвостье всячески старалось оживить антисоветскую деятельность недобитых националистических элементов в республиках Закавказья¹⁸.

Оккупанты стремились создать националистические воинские формирования, вербуя различное отребье и среди русского населения. Особенно настойчиво они проводили свою провокационную политику в рядах казачества, вытащив с этой целью из европейских белоэмигрантских задворков битых в годы гражданской войны генералов Краснова и Шкуро. Используя таких заклятых врагов Советской власти, гитлеровцы создали «Штаб войска донского». Генерал Краснов обратился с призывом к казакам Дона, Кубани и Терека выступить против Советской власти. Но на службу к врагу пошли лишь отдельные отщепенцы¹⁹.

Учитывая эти обстоятельства, Главное политическое управление Красной Армии (начальник А. С. Щербаков) в соответствии с указанием ЦК ВКП(б) от 17 сентября 1942 г. издало директиву «О воспитательной работе с красноармейцами и младшими командирами нерусской национальности». В ней предлагалось всемерно пропагандировать благородные, возвышенные цели борьбы народов СССР, военную присягу, национальную политику Коммунистической партии и Советской власти²⁰.

Многонациональный состав соединений, частей и подразделений наложил особый отпечаток на всю деятельность командиров и политработников, партийных и комсомольских организаций. Не снимая требовательности, они проявляли чуткость и заботу к бойцам всех национальностей.

Для повседневной работы с ними были подобраны в частях и подразделениях агитаторы из числа лучших бойцов и командиров, знавших языки народов Северного Кавказа и Закавказья. Они знакомили воинов на их родном языке с приказами Народного Комиссара обороны и других вышестоящих военачальников, зачитывали им сводки Совин-

¹⁸ Деятельность коммунистических организаций Закавказья по интернациональному воспитанию трудящихся, с. 247.

¹⁹ Во главе защиты Советской Родины М., 1975, с. 172, 173.

²⁰ Беридзе А. М. Под знаменем интернационализма. В сб.: «Битва за Кавказ», с. 328.

форм бюро и важные газетные статьи, помогали изучать боевую технику и работу с ней.

В батареях и ротах, где была особенно большая прослойка бойцов—выходцев из союзных республик Закавказья и народов Северного Кавказа, были организованы кружки по изучению русского языка, улучшено обеспечение этих подразделений газетами, брошюрами и книгами на грузинском, азербайджанском, армянском, осетинском и других языках народов Северного Кавказа.

По указанию Центрального Комитета партии в конце 1942 г. издавалось 50 красноармейских газет на языках народов СССР, в том числе: на азербайджанском — 6, грузинском — 5, армянском — 4, узбекском — 11, казахском — 10, татарском — 8, таджикском — 2, туркменском, киргизском, башкирском — по одной газете²¹.

Всесторонняя забота и товарищеская помощь давали ощутимые результаты. Бойцы нерусской национальности быстро овладевали русским языком и в короткие сроки становились отличниками боевой и политической подготовки.

Боец-девушка из 2-й роты 132-й отдельной зенитной артиллерийской бригады Бакинской армии ПВО Касумова Бильгенз пришла в армию из отдаленного азербайджанского села. Она совершенно не знала русского языка и в первые месяцы службы испытывала большие трудности в овладении своей военной специальностью. Только забота и товарищеская помощь воинов подразделения, в котором проходила службу Касумова, ее исключительное трудолюбие и стремление к тому, чтобы отлично выполнить свой долг, помогли ей стать одной из лучших бойцов подразделения. Она была награждена двумя медалями — «За боевые заслуги» и «За оборону Кавказа». Комсомольцы оказали ей большое доверие, избрав комсоргом роты.

Таких примеров можно было бы приводить бесчисленное множество; они имелись в каждой части, каждом подразделении и даже отделении.

Все методы, все средства агитации и пропаганды были направлены на то, чтобы разъяснить воинам серьезную опасность, нависшую над нашей Родиной, сплотить в единый боевой лагерь бойцов фронта и труженников тыла.

В период боевых действий на Кавказе военные советы, политуправления и политотделы Северо-Кавказского и Закавказского фронтов (Закавказской зоны ПВО), групп войск и армий установили тесную связь с ЦК компартии союзных республик, крайкомами и обкомами ВКП(б). Большое значение в расширении этих связей имело и то, что членами Военных советов соединений являлись руководящие работники республик, краев и областей. Так, членами Военного совета Закавказского фронта были: первый секретарь Краснодарского крайкома ВКП(б) П. И. Селезнев и заместитель председателя Совнаркома

²¹ Во главе защиты Советской Родины, с. 123.

Грузии А. Н. Саджая; членом Военного совета Северной группы войск Закавказского фронта являлся первый секретарь Ставропольского крайкома партии М. А. Суслов. В состав Военных советов армий входили первые секретари обкомов ВКП(б): Ростовского — Б. А. Двинский (56 армия); Кабардино-Балкарского — З. Д. Кумехов (37 армия); председатель Совнаркома Дагестанской АССР А. Д. Даниялов (44 армия) и другие.

Важнейшее значение в укреплении единства фронта тыла сыграли митинги, состоявшиеся в августе 1942 г. во всех крупных населенных пунктах Северного Кавказа и Закавказья. На них выступали рабочие, колхозники, представители интеллигенции и воины Советской Армии.

Ненависть к фашистским варварам, непреклонную решимость бороться с ними до полной победы продемонстрировали народы Закавказья на антифашистском митинге в Тбилиси 23 августа. Митинг принял обращение к народам Азербайджана, Грузии и Армении. В нем говорилось: «Нет такой силы в мире, которая могла бы разъединить народы Закавказья, оторвать их от великого русского народа — нашего старшего брата... давшего нам радость подлинно свободной и счастливой жизни. Русский народ не стал на колени перед наглым самонадеянным врагом, избалованным легкими победами в Европе.

Этот великий пример поднимает в нас с новой силой волю к борьбе, ярость и ненависть к немецко-фашистским палачам, нагло посягающим на нашу жизнь.

Не станут никогда на колени перед тупым и самонадеянным палачом гордые и свободолюбивые народы Азербайджана, Грузии и Армении»²².

Такой же митинг состоялся 26 августа в столице Северо-Осетинской автономной республики — Орджоникидзе. На митинг собрались представители всех народов Северного Кавказа. Они обратились с патристическим призывом к соотечественникам: «Не отдадим наш край на поругание и разграбление гитлеровским людоедам! У нас есть все возможности, чтобы вместе, рука об руку с Красной Армией, разбить немцев на Северном Кавказе, чтобы вместе со всеми народами Советского Союза очистить священную советскую землю от гитлеровских псов!»²³.

На митинге выступили генералы В. Книга и А. Бабин, Герой Советского Союза Х. Мильдзихов и М. Гахокидзе, летчик В. А. Эмиров. Они рассказали собравшимся о стойкости и мужестве советских воинов на фронтах Великой Отечественной войны, и готовности до победного конца защищать любимую Родину. «Клянусь вам, дорогие отцы и матери, братья и сестры, — заявил К. Мильдзихов, — что воины Красной Армии жизни своей не пожалеют, чтобы остановить и разгромить

²² Газ. «Заря Востока», 24 августа 1942 г.

²³ Во главе защиты Советской Родины, с. 130.

врага. Страстной и гневной была речь Эмирова, он сказал: «Молодые джигиты, нас ждут жестокие кровавые бои. Буйный Терек не потечет вспять, злая туча не погасит солнца, горцы не будут рабами Гитлера. Мы победим! Залог нашей победы в сплоченности братских народов нашей многонациональной Родины, в дружбе воинов страны социализма, в мудром руководстве великой партии Ленина, героизме и самоотверженности коммунистов и комсомольцев»²⁴.

В свою очередь трудящиеся Кавказа заверяли партию и Советское правительство, что они отдадут все свои силы на разгром врага.

Призывы антифашистских митингов быстро разносились по воинским частям и подразделениям, по городам и селам Кавказа. Использовались для этого печать, радио и другие средства массовой информации.

Большое воспитательное воздействие на личный состав оказывали митинги, проводимые в частях и подразделениях. Многие бойцы в своих выступлениях использовали письма, которые они получали от своих родных и знакомых из сел и городов, освобожденных от фашистских захватчиков. И сегодня, спустя более сорока двух лет, нельзя читать без волнения эти исторические документы о тех зверствах, которые чинили гитлеровские захватчики на нашей земле.

С особым гневом к гитлеровским захватчикам прозвучало на митинге выступление ефрейтора 23 ОБ ВНОС Бакинской армии ПВО Мадины Маргаевой:

«Против нашего народа воюет армия, лишенная чести и совести — не солдаты, а убийцы, не люди, а кровожадные звери. Нет такого преступления, нет такой гнусности, на которые не были бы способны немецко-фашистские варвары, потерявшие всякий человеческий облик. История еще не знает такого массового истребления людей, какое учиняют немецко-фашистские захватчики. Чувства жалости и милосердия им неизвестны. С чудовищной жестокостью они глумятся над беспомощными стариками. Их не останавливают ни слезы матерей, ни протянутые с мольбой детские руки, просящие о помощи.

Недавно мне пришлось побывать в освобожденном селении Северной Осетии — Эльхотово. Я видела чудовищные зверства и издевательства немцев над жителями этого селения. Гитлеровцы уничтожили здесь все, что можно было уничтожить. Они разрушили дом культуры отдыха, клубы, школы, магазины, элеватор, заводы, больницу, баню и почти все жилые дома. Достояние народа, которое было создано за годы Советской власти — больше здесь не существовало. Немецкие мародеры отобрали у народа все личные вещи, вплоть до вилок и детских игрушек, и спрятали их в укромных местах, чтобы потом отправить награбленное в Германию. Но под ударами наших войск гитлеровцы поспешно бежали из Эльхотово, предварительно взорвав склады с награбленным имуществом.

²⁴ «Ко всем народам Северного Кавказа», сборник, Орджоникидзе, 1942, с. 6, 13.

С отвратительной методичностью гитлеровские людоеды убивали наших мирных граждан. Убивали за то, что они родились в России, что они любили свою Родину, свои обычаи и свой язык.

Фашистское зверье убили, в первый же день оккупации в Эльхотово, коммуниста Карсанова, брата Героя Советского Союза. Убили безвинного мальчика за то, что он не взял пряник, который ему давал гитлеровец. Они убили почтальона за то, что он не так улыбнулся. Фашистские головорезы издевались даже над трупами советских бойцов и командиров. Одному убитому майору они отрезали голову, а бойцу — изуродовали все тело, вырезав на нем фашистские знаки.

Только люди, дошедшие до последней степени своего разложения, могли творить столь невиданные злодеяния и насилия».

В 180 зенап на митинг была приглашена, приехавшая к бойцу Залеевой ее мать из Северо-Осетинской АССР. Вот что заявила эта старая женщина, испытывавшая немецкую оккупацию:

«Когда в наше селение пришли немцы, они выгнали из домов женщин и детей, а сами поселились в них. Всех подростков старше 14 лет они приказали нам подготовить для отправки в Германию. Оккупанты забрали у нас все: коров, кур, одежду, постель и даже посуду. До прихода немцев в нашем селении насчитывалось до 300 домов, теперь их не осталось и половины. Я своими глазами видела, как немцы выкололи глаза молодой девушке, а потом бросили ее в речку за то, что она не сказала куда ушел ее отец. Я видела, как немцы заставляли детей копать окопы, а потом их расстреливали из автоматов и пулеметов. Самое страшное, что я видела, это как немцы приволокли в дом раненого бойца и пытали его за то, что он не признался, где находятся его дочь и жена. Сначала его мучили в доме, а потом — на улице на снегу. Жена не выдержала издевательств над раненым мужем и прибежала с детьми. На ее глазах гитлеровцы расстреляли мужа и отца троих детей. Несчастная женщина не пережила этого горя: она бросилась в р. Терек и утонула, а дети остались круглыми сиротами. Дети мои! Я не могу больше рассказывать, меня душат слезы, а горло перехватывает спазма. Прошу вас — мстите этим людоедам, мстите беспощадно, чтобы каждая немка, родившая сына — преступника, испытала на себе хотя бы сотую часть того горя, какое испытали мы за эти несколько дней фашистской оккупации».

Все митинги заканчивались принятием резолюций. В этих документах выражалась жгучая ненависть к кровавому врагу, делались призывы к воинам — жестоко мстить фашистам за чинимые им злодеяния.

Исход оборонительного сражения на Кавказе имел огромное военно-политическое значение. В итоге борьбы Советской Армией была сохранена национальная независимость народов Кавказа, богатейшие хлебные районы, источники нефти и других видов стратегического сырья. В ходе боев за Кавказ германскому империализму была закрыта дорога в страны Центральной и Юго-Восточной Азии, Ближнего

Востока, что значительно облегчило им борьбу за национальное освобождение.

Враг не получил ожидаемого успеха в своем новом наступлении на Востоке. Несмотря на то, что ему и удалось прорваться на Кавказ и выйти к Волге у Сталинграда, военно-политические цели этого наступления оказались невыполненными. Гитлер не получил кавказской нефти, не смог изолировать Советский Союз от внешней помощи. Втянуть в орбиту агрессии Турцию и Японию гитлеровцам также не удалось.

В конечном счете победного финала войны на Востоке в 1942 г., на что уповали нацистские политики и гитлеровские стратеги, не получилось. Немецко-фашистская армия была вынуждена в октябре 1942 г. вновь перейти к стратегической обороне на советско-германском фронте. Это было признание провала летне-осенней наступательной кампании германского вермахта на Востоке.

Советские Вооруженные Силы не утратили воли к сопротивлению и победе. Они смогли один на один без помощи союзников выдержать и отразить новый мощный удар объединенных сил фашистского блока, сосредоточенных на одном юго-западном направлении советско-германского фронта. Советская Армия добилась истощения наступательных возможностей врага в условиях тяжелой и длительной обороны, которая продолжалась с неослабеваемым напряжением более пяти месяцев. Они обескровили немецко-фашистскую армию и привели к крушению всех стратегических планов Гитлера на 1942 г. и создали себе необходимые условия для перехода в решительное контрнаступление.

В ознаменование героической борьбы советского народа на Кавказе 1 мая 1944 года была учреждена медаль «За оборону Кавказа», которой награждено более 800 тыс. человек — участников битвы за Кавказ и трудящихся национальных республик Кавказа.

Представлена отделом истории Великой Отечественной войны Института истории, археологии и этнографии им. И. А. Джавахишвили АН ГССР

В. И. ГАССИЕВ

ПАТРИОТИЗМ ЖЕНЩИН ЮЖНОЙ ОСЕТИИ В ПЕРИОД ОБОРОНЫ КАВКАЗА

Опубликованные труды по истории Южной Осетии периода Великой Отечественной войны в некоторой степени отражают участие женщин в Отечественной войне. Не претендуя на полное освещение темы, настоящая работа имеет целью показать лишь посильный вклад женщин Юго-Осетинской автономной области в общее дело разгрома немецко-фашистских захватчиков на Кавказе. Это проявилось в массовом патриотизме, инициативе женщин в оказании помощи фронту.

Отправляя своих сыновей на фронт, матери-осетинки давали им наказ до последней капли крови защищать родную Отчизну. Любовь к Родине вместе с большой материнской скорбью вселяла в их сердца законную гордость за своих сыновей и дочерей.

Узнав о гибели своего любимого сына Давида, колхозница из с. Кусчита Сотнева Надежда Алексеевна, потрясенная горем, заявила гордо: «Если сын мой погиб смертью храбрых, то я, как мать, буду оплакивать его горькими слезами»¹.

Отправляя на защиту родной Отчизны своего единственного сына Василия Чочиева, ставшего впоследствии прославленным летчиком, Героем Советского Союза, Евгения Ивановича Чочиева осенью 1943 г. написала полное гордости письмо в часть, где служил ее сын: «...Из вашего письма видно, что сын мой помнит материнский наказ и выполняет его так, как подобает советскому соколу. Я горжусь им. Передайте ему, что и теперь мой наказ такой же: быть бесстрашным, храбрым, отдавать все силы для защиты Отчизны.»²

Воины Южной Осетии, помня материнский наказ, самоотверженно боролись за честь и свободу советской страны. В письме к родным известный катерник-черноморец Герой Советского Союза Коста Кочиев писал: «...Для меня сегодня радостный день, мне присвоено звание Героя Советского Союза. Поздравляю вас за себя, за то, что держу честь своих родных и не даю им краснеть ни перед кем»³.

В годы Великой Отечественной войны советская женщина предстала неутомимой и самоотверженной труженицей, именно в этот период проявились ее мужественный характер, героизм, пламенная лю-

¹ Плиева О. С. Прошлое и настоящее женщины Южной Осетии. Сталинир, 1961. с. 141, 142.

² Газ. «Красная звезда», 14 января 1981 г.

³ Газ. «Заря Востока», 6, мая 1981.

бовь к своей Родине. «Сколько в нашей литературе и в истории нашей страны имен женщин, — писал М. И. Калинин, — показавших высокие образцы морального духа! ...Все предыдущее бледнеет перед великой эпопеей нынешней войны, перед... героизмом женщин, проявивших гражданскую доблесть, выдержку при потере любимых, и энтузиазм в борьбе с такой силой и, я бы сказал, величием, которых никогда не наблюдалось в прошлом»⁴.

Высокое сознание своего долга проявили и женщины Южной Осетии в битве за Кавказ. Среди 893 комсомольцев, направленных в ряды Советской Армии добровольцами, более 560 были девушки. Одни из них стали связистками, медсестрами, другие участвовали непосредственно в боях. В Государственном музее Южной Осетии хранится именной список 100 девушек, зачисленных в ряды Красной Армии. Это были Плиева Клавдия, сестры Цховребовы—Анна, Мария и Зоя, Геладзе Анна, Смирнова Любовь и др.

В период битвы за Кавказ группа девушек в своем заявлении в Юго-Осетинский обком ЛКСМ Грузии писала: «В грозные дни Великой Отечественной войны советского народа, когда на нашу страну вероломно напали немецко-фашистские захватчики, когда над нашей славной Родиной нависла серьезная опасность, мы, дочери великой советской страны, воспитанницы ленинского комсомола в духе беспредельной преданности Коммунистической партии, хотим принять активное участие в боях за Родину... Не жалея своей энергии, своей жизни, мы будем бороться вместе с нашими братьями, отцами, мужьями, рука об руку, чтобы скорее разгромить злейшего врага всего человечества — германский фашизм... Мы просим зачислить нас в ряды доблестной Красной Армии для защиты завоеваний Великой Октябрьской социалистической революции...»⁵

Большими группами вливались девушки в грузинские дивизии. Так, в 392-й дивизии служила санитаркой Екатерина Алелова, которая обслуживала раненых, умело подбадривая их и вселяя надежду в несомненную победу. Вскоре ее перевели в медсанбат, где в полевых условиях приходилось проводить срочные операции⁶. В канун 25-летия со дня Победы Е. Алелова вспоминала: «Наш медсанбат был предназначен для оказания неотложной помощи раненым бойцам и офицерам. Вскоре после формирования 392-я стрелковая дивизия выехала на фронт. В районе Нальчик—Моздок—Баксан батальон развернул палатки, начал принимать раненых. Хирурги, медсестры и санитарки с особой чуткостью и любовью относились к раненым и больным. Постоянные бомбежки, обстрелы не могли поколебать высокое чувство ответственности защищать Родину. Это чувство снимало усталость и мобилизовало нас на новые успехи в деле скорейшего выз-

⁴ Калинин М. И. О коммунистическом воспитании, М., 1947, с. 237.

⁵ Журн. «Советское здравоохранение», 1983, № 5.

⁶ Там же.

доровления раненых и больных солдат и офицеров, возвращения их в строй. Неоднократно приходилось давать кровь для спасения обескровленных, тяжело раненых...»

Интересные данные приводит о молодых представительницах нашей области О. Л. Опришко в своей книге «На эльбрусском направлении». Будучи санитарками в составе медсанбата 242-й дивизии, они мужественно переносили тяготы военной жизни: «6 ноября началась массовая эвакуация из Баксанского ущелья. Первыми к перевалу стали отправлять раненых. Большое гражданское мужество и силу воли проявили в те дни врачи и медсестры. Лишь благодаря им раненые нашли в себе силы выдержать тяжелый путь... Более 600 раненых бойцов и командиров прошли через добрые и заботливые руки санитарки медсанбата Таисии Барбачковой за два с половиной месяца боев. При переходе через перевал Донгуз-Орун она сопровождала тринадцать тяжелораненых солдат. Она была матерью для беспомощных, страдающих от ран воинов, для каждого из них она находила подбадривающие слова и в любую минуту приходила им на помощь.

Двадцать лет было другой девушке — Марии Метревели, которая со своей подругой Таей Барбачковой спасала жизнь раненым в районе Майского и на берегах Баксана»⁷.

Среди активных участниц битвы за Кавказ была 18-летняя радистка Алборова Тамара, о которой пишет М. Давиташвили в книге «Леселидзе»: «Среди отличившихся в боях за Тамань была и отважная дочь Юго-Осетии Тамара Николаевна Алборова, прошедшая долгий путь по дорогам сражений от родных гор Кавказа вплоть до Берлина. Своими успехами в боях за Тамань 383-я стрелковая дивизия многим обязана хорошо налаженной работе связистов, среди которых всегда выделялась и радистка Тамара Алборова. Свой долг коммуниста она выполняла достойно, не щадя своих сил. Ратный путь отважной радистки отмечен орденом Красной Звезды и двумя медалями «За отвагу»⁸.

В боях за Новороссийск активное участие приняла Джатиева Елена, выпускница Цхинвальского педагогического техникума, которая ушла на фронт добровольцем. Хотела стать пулеметчицей, но командир подразделения отклонил это желание. «Это не женское дело, — сказал он. — Но нам очень нужны и женщины-связистки, санинструкторы и другие». Пройдя санинструкторские курсы, девушка стала медсестрой. В письме к матери М. Джатиева писала: «Пока способна носить оружие, буду мстить за обиды нашего народа. Сердце мое останавливается, когда вижу, какие зверства совершили фашисты в Новороссийске. Мама, не волнуйтесь за меня. Мы уничтожаем фашистов. За дело партии и Родины готовы мы отдать жизнь». Во время

⁷ Журн. «Советское здравоохранение», 1982, № 5.

⁸ Давиташвили М. Леселидзе, Тбилиси, 1978, 2-е дополненное издание, с. 279.

битвы за Новороссийск она вынесла с поля боя 14 раненых бойцов. За героизм, проявленный в боях, Джатиевой, в связи с 15-летием победы в Великой Отечественной войне был вручен орден «Знак Почета»⁹.

Много спасенных жизней и на счету медсестры Тамары Рехвиашвили, которая, работая в госпитале, расположенном в г. Армавире, с приближением сюда фронта и эвакуации госпиталя в тыл, возглавила санитарный взвод. Однако, получив тяжелые ранения в боях, она больше не сумела вернуться на фронт¹⁰.

Активно участвовали девушки Южной Осетии и на службе воздушного наблюдения, оповещения и связи. Так, к апрелю 1942 г., т. е. к началу битвы за Кавказ, в соответствии с постановлениями директивных органов, из Южной Осетии было отправлено 68 девушек в 5-ый полк ВНОС, дислоцированный в г. Гори¹¹. К 12 апреля их число возросло уже до 160 человек¹². Они с честью несли свою нелегкую, но почетную службу. Благодаря их бдительности, преграждался путь диверсантам, шпионам и парашютистам. Так зорко несла службу Плиева Клавдия, Джисоева Ребо, Тедеевы Тамара и Фрося, Гулиева Нина и многие другие¹³.

Оставшиеся в тылу женщины Южной Осетии, отправив своих мужей, братьев и сыновей на фронт, с первых же дней войны вносили свой вклад в общее дело победы советского народа над врагом. Многие из них вступали в ряды истребительных батальонов, становились снайперами, автоматчиками, связистками, медсестрами. Они выполняли различные работы. Так, Вера Кудухова была бойцом истребительного батальона, Елена Джигкаева входила в состав Знаурского истребительного батальона. Женщины несли охрану объектов оборонного значения, вели наблюдение за воздухом, служили в специальных подразделениях.

В одном только Джавском районе по линии всеобуча к лету 1942 было подготовлено 30 женщин¹⁴. В том же году осоавиахимовские организации области годовое задание по подготовке оборонных кадров среди женщин выполнили на 205%¹⁵. Отличными станковыми и ручными пулеметчицами осоавиахимовской организации Юго-Осетинского драматического театра были В. Гаглоева, О. Абаева и другие. Председатель первичной организации Осоавиахима колхоза села Дргвиси Сталининского района Джапаридзе Нина была награждена

⁹ Газ. «Советон Ирыстон», 22 июня 1971.

¹⁰ Там же, 12 мая 1965.

¹¹ ЦГАОРСС ГССР, ф. 2514, д. 957, л. 113.

¹² Там же, л. 121.

¹³ Газ. «Советон Ирыстон», 12 мая 1965.

¹⁴ Юго-Осетия в период Великой Отечественной войны. Сб. докл. и матер. Цхинвали, 1963, с. 31.

¹⁵ Там же, с. 41.

грамотой Центрального Совета Осоавиахима СССР за активную оборонную работу в своем колхозе. Было подготовлено в области 600 девушек стрелков всеобуча, 30 телеграфисток и десятки телеграфисток-морзистов, ручных пулеметчиц и др. Среди них отличными телефонистками и телеграфистками были Р. Санакоева, В. Кочиева, Н. Джиоева¹⁶.

Организациями Осоавиахима были проведены военизированные тактические учения и боевые походы, в которых участвовало 375 человек мужчин и женщин. Особенно отличились инструктор военного отдела городского комитета Коммунистической партии Грузии А. Конюхова, статистик Юго-Осетинского обкома КП/6/ Грузии А. Налбандова, лектор Сталинирского пединститута Е. Санакоева¹⁷. В те дни республиканская печать, рассказывая о девушках Южной Осетии, отмечала: «Наравне с юношами овладевают военными знаниями девушки. Они готовятся стать снайперами и санитарками, изучают дело связи»¹⁸.

Руководящие органы области прилагали усилия к тому, чтобы наряду с мужчинами подготовить из числа женщин больше оборонных кадров. В течение 1943 года они составили 1037 стрелков и 151 медсестру. Среди них снайперов-женщин было 80 человек¹⁹.

В обеспечении достойного пополнения советских Вооруженных сил активное участие приняли организации спортивных обществ и Красного Креста Южной Осетии, подготовившие несколько тысяч инструкторов рукопашного боя, альпинистов, медсестер, санитаров и т. д. Девушки помогали в проведении занятий по гимнастике, проводили встречи физкультурного актива с участниками Отечественной войны. Среди них было немало значкистов ГТО. Они участвовали в преодолении полосы препятствий, в зимних и летних профсоюзно-комсомольских кроссах, во всегрузинской эстафете всеобуча, в лыжно-пеших походах. Лучшими организациями по подготовке военно-физкультурных кадров в 1943 г. были первая Сталинирская средняя школа и медицинский техникум. Они были награждены дипломами областного комитета физкультуры²⁰. В канун Всесоюзного дня физкультурника юго-осетинская областная организация была названа одной из наиболее отличившихся в республике²¹. Указом Президиума Верховного Совета ГССР от 29 июля 1943 г. председатель комитета физкультуры и спорта Бестаева Нушки Михайловна в числе 23 работников физкультуры республики была награждена почетной грамотой Президиума Верховного Совета ГССР²².

¹⁶ Государственный архив Южной Осетии, ф. 18, д. 20, л. 41.

¹⁷ Там же, л. 43.

¹⁸ Газ. «Заря Востока», 17 октября 1943 г.

¹⁹ ЦГАОРСС ГССР, ф. 2514, д. 949, л. 8.

²⁰ ГАЮО, ф. 21, д. 108, л. 14.

²¹ Газ. «Заря Востока», 16 июля 1944 г.

²² Там же, 30 июля 1943 г.

Подготовленные медицинские кадры большей частью шли в ряды Красной Армии. Кадры по оказанию первой помощи готовили и организации Красного Креста. За успешную работу в 1942 г. они были отмечены переходящим Красным Знаменем, по итогам в 1943 г. заняли первое место в Грузии²³, а в социалистическом соревновании с организациями Красного Креста Абхазии и Аджарии Южная Осетия заняла I место в республике²⁴.

В период обороны Кавказа значение санитарно-профилактической и массово-оздоровительной работы особенно возросло. Совместно с медицинскими работниками эту работу проводили и организации Красного Креста. В проведении оздоровительных и профилактических мероприятий по предупреждению инфекционных заболеваний, в организации населения по санитарному благоустройству населенных пунктов принимали активное участие многие девушки области — члены общества Красного Креста. Кроме того, они оказывали помощь медперсоналу в проведении массово-оздоровительной работы, в читке лекций и проведении бесед среди колхозников и школьников.

В связи с увеличением объема работы в Сталинири ЦК Общества Красного Креста /ОКК/ решил организовать в городе самостоятельный Городской комитет Красного Креста. В 1942—1943 гг. в области с помощью общественных санинспекторов под руководством врачей проводились противоэпидемические прививки. По состоянию на 1 мая 1943 г в ОКК входило 13632 человека, из них 9558 женщин. По заданию ЦК ОКК Грузии были организованы курсы для подготовки медицинских сестер со сроком обучения 3,5 и 7 месяцев. На курсах обучалось 64 человека. К преподаванию были привлечены высококвалифицированные специалисты из эвакогоспиталя и других медицинских учреждений области. Слушательницы курсов помогали эвакогоспиталю принимать и отправлять раненых, дежурили в палатах, ухаживали за ранеными²⁵. В этой работе больших успехов достигли первичные организации Красного Креста первой сталинской грузинской средней школы под председательством Елены Садалашвили, Юго-Осетинской областной больницы — Марии Дзагоевой, Юго-Осетинского обкома КП/б/ Грузии — Зинаиды Касрадзе, Сталинерского горкома КП/б/ Грузии — Анны Конюховой, Сталинерской артели «Красный Октябрь» — Сердилишвили²⁶.

Растущая в ходе боев военная мощь страны обеспечивалась укреплением тыла. К середине 1942 г. страна имела слаженную и быстро растущую оборонную промышленность. Тогда в промышленности Грузии работало 40 тыс. девушек²⁷. По Южной Осетии нет точ-

²³ ГАЮО, ф. 4, д. 717, л. 34.

²⁴ Там же, д. 5, л. 1.

²⁵ Журн. «Советское здравоохранение», 1983, № 5.

²⁶ ГАЮО, Ф. 4, д. 717, л. 16.

²⁷ Гречко А. А. Битва за Кавказ, М., 1969, с. 39.

ных данных численного состава занятых в промышленности женщин. При отсутствии традиций, они трудно осваивали мужские профессии. В области же сельского хозяйства женский труд намного преобладал над мужским, особенно в районных и предгорных зонах области. Женщины производили больше продукции для фронта. Под девизом «В труде, как в бою» вырабатывали две-три нормы за смену. Это комсомолка-шлифовщица Сталинирского лесокombината Н. Ванеева, станочница Джалабетского лесопильного завода М. Смелова, комсомолка-формировщица артели «Трикотаж» Х. Даварашвили²⁸. Они старались равняться на таких передовиков промышленности, как участница Всесоюзного социалистического соревнования, ученица железнодорожного училища Северо-Осетинской АССР комсомолка А. Смолянова, работавшая на токарном станке и выполнявшая оборонные задания на 650—660%²⁹. За достигнутые высокие производственные показатели в социалистическом соревновании работница Сталинирской типографии Б. Кабулова была награждена почетной грамотой комитета Союза работников полиграфической промышленности Грузии³⁰. В период ожесточенных боев за Кавказ советская телеграфистка М. Плиева разоблачила вражеского шпиона при его попытке использовать нашу связь в своих целях. За проявленную бдительность М. Плиева Указом Президиума Верховного Совета СССР от 27 июля 1943 г. была награждена медалью «За трудовую доблесть»³¹. Нарком связи И. Пересыпкин в своей телеграмме М. Плиевой писал: «Сердечно поздравляю вас с получением высокой правительственной награды. Желаю успеха в дальнейшей работе на благо нашей любимой Родины. Упорно, настойчиво боритесь за четкую работу средств связи для укрепления обороны страны, достижения полного разгрома ненавистных фашистских оккупантов»³². Она была награждена медалями «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг.» и «За оборону Кавказа»³³.

Муж Плиевой М. Г. Ефим Демеев, капитан танковой части, проявлял чудеса мужества на полях сражений. После гибели мужа на фронте стойкая женщина работала с утроенной отдачей. Кроме своих прямых обязанностей, она готовила телеграфистов и радистов для районных узлов связи³⁴.

Особенно больших успехов достигли сельские труженицы. Заменив мужчин, они в массовом порядке включались в колхозное произ-

²⁸ Юго-Осетия в период Великой Отечественной войны, с. 158.

²⁹ Солдатенко Е. И. Трудовой подвиг советского народа в великой Отечественной войне. М., 1954, с. 115.

³⁰ Госмузей Южной Осетии. Экспозиция. Отдел Отечественной войны.

³¹ Музей боевой славы Южной Осетии. Экспозиция. инв. № 3665. Ротокопия.

³² Там же, инв. № 3905—4. Оригинал.

³³ Там же, инв. № 3665. Ротокопия.

³⁴ Газ. «Советон Ирыстон», 8 марта 1974.

водство. Многие из них стали председателями колхозов, бригадир-ми, трактористами.

В годы войны, особенно в период битвы за Кавказ, женщины Южной Осетии стали активнее участвовать в сельскохозяйственном производстве. Передовые работники колхоза села Тбет, где председателем правления была Гано Галаванова, обратились к колхозникам области с призывом выполнять по две-три нормы, успешно провести уборку урожая и досрочно выполнить планы поставки государству сельскохозяйственной продукции³⁵.

В 1942 г. женщин, работавших в колхозном производстве Южной Осетии, было на 3147 человек больше, чем мужчин, в 1943 г. — на 4021, в 1944 г. — на 3825 и в 1945 г. — на 3783 чел³⁶. В этот же период резко возросла и средняя выработка трудодней. В 1942 г. она составила 124, а в 1943 г. — 132 трудодня против 73 трудодней в довоенные годы³⁷. Производительность женского труда в 1943 г. по сравнению с 1940 г. поднялась на 200 с лишним процентов, а в Знаурском районе — до 350%³⁸. Освоив новые специальности, женщины области занимали и руководящие посты. В 1943 г. свыше 100 женщин возглавили фермы и бригады. Отдел сельского хозяйства Ленингорского районного совета возглавила агроном Мария Техова, окончившая Всесоюзную Сельскохозяйственную Академию им. Тимирязева³⁹. В качестве примера можно указать бригаду колхоза с. Ередви Сталининского района, руководимую членом партии Тамарой Бериашвили, в составе которой работали стахановки С. Кокошвили и С. Бериашвили, выполнявшие дневные нормы на 200—300 процентов⁴⁰.

Умножая лучшие национальные традиции русского народа и других народов СССР, женщины Юго-Осетии, руководимые Коммунистической партией, не жалели ни сил, ни средств ради достижения победы над гитлеровскими оккупантами. Они не только проявляли невиданную инициативу и творческую активность, но и отдавали государству все свои сбережения. Одним из наиболее ярких проявлений советского патриотизма в дни войны явилось всенародное движение по сбору средств на производство вооружения для Советской Армии, зародившееся в недрах колхозного крестьянства.

Осетинская газета «Коммунист» от 7 марта 1943 г., в канун Международного женского дня, отмечая заслуги женщин области перед Родиной, писала, что на постройку танковой колонны и авиаэскадрилий боевых самолетов председатель колхоза Рук Плиева Мар-

³⁵ Осет. газ. «Коммунист», 12 июля 1941 г.

³⁶ Плиев Б. З. Трудящиеся Юго-Осетии в период Великой Отечественной войны. Сталинград, 1957, с. 132, 133.

³⁷ Там же.

³⁸ Там же.

³⁹ Газ. «Коммунист», 9 марта 1943 г.

⁴⁰ Газ. «Заря Востока», 17 октября 1943 г.

та и Кочиева Надежда, доярка села Тонтобет, внесли по 100 тыс. рублей, секретарь парторганизации Икотикау (Ленингорский район) Гвретишвили Магдана внесла 10 тыс. рублей, председатель села Набакеви (Знаурский район) Майсурадзе Тамара — 5 тыс. рублей, пионерка села Корниси (Знаурский район) Парастаева Зоя — 20 тыс. рублей. Они посылали фронтовикам теплые вещи, подарки и т. д.

«Все для фронта, все для победы!» — под таким девизом работали колхозники в годы войны.

Женщины Южной Осетии проявили и свой организаторский талант, что наглядно видно из приводимого нами воспоминания М. Орлова: «Мы с Цховребашвили выехали в сторону Рукского перевала в райцентр Джава, где первым секретарем райкома был Санакоев В. Г. Там мы и встретились с Мартой Плиевой, председателем колхоза Рук, где была полурота связи 38-й запасной бригады. Связь колхозов и сельсоветов с райцентром Джава была налажена хорошо, а с перевалами связи не было...

Выехав в Рук, у Марты Плиевой получили лошадей с амуницией, преодолели перевал, спустились в долину реки Закка и остановились у родственников М. Плиевой. Ознакомились с Куртатинским перевалом и ущельем...

В течение нескольких дней обследовали все перевалы и подступы и приняли решение о закрытии перевалов истребительными отрядами, созданными из местных жителей по рекомендации райкома партии. На каждый истребительный отряд обороны перевалов придавалось по два чекиста из опергруппы обороны перевалов... Затем у аулов, расположенных вблизи перевалов, провели со старейшинами совещание и поставили перед ними задачу помогать истребительным отрядам в обороне перевалов и задерживать всех неизвестных и доставлять их в сельсовет силами истребительных отрядов.

...М. Плиева, председатель колхоза Верхний Рук, депутат Верховного Совета ГССР, была политруком всех истребительных отрядов, оборонявших перевалы, выделяла лошадей, быков как тягловую силу на подъем через перевалы оружия, боеприпасов, продовольствия. Построила баню для воинов, организовала медпункты и даже в течение нескольких дней целый полк обеспечивала печеным хлебом.

Это была замечательная, неутомимая женщина, оказывавшая большую помощь войскам и истребительным отрядам транспортом, одеждой, пищей и медикаментами...»⁴¹

Так, когда в 1942 г. линия фронта проходила недалеко от селения Верхний Рук, М. Плиева умело распределяла и руководила кадрами. Несмотря на то, что на фронт ушла почти вся молодежь села, что создало серьезные трудности хозяйственного порядка, опытная председатель колхоза сумела мобилизовать селян, которые на общем

⁴¹ Газ. «Сабчота Осети», 10 августа 1982 г.

собрании единодушно заявили, что будут работать соответственно военному времени. Не только оставшиеся мужчины, но и многие женщины проявили поистине трудовой героизм — например, работница фермы О. Плиева, муж и оба сына которой воевали на фронте (ни один из них не вернулся домой) и многие другие женщины, самоотверженно трудившиеся в помощь фронту (В. Плиева, Ф. Томаева, К. Козонова и др.). В свою очередь, материальная помощь со стороны колхоза семьям фронтовиков вдохновляла их на новые трудовые подвиги. Женщины колхоза вязали теплые рукавицы, носки и отправляли их воинам Красной Армии. В фонд обороны было передано 14 голов крупного рогатого скота, 80 голов овец, свыше 200 кругов сыра, большое количество шерсти, картофеля, 350 штук кожи⁴². За заслуги перед Родиной Марта Плиева была удостоена двух орденов Красного Знамени и двух орденов Знак Почета, а также медалей «За оборону Кавказа», «За трудовую доблесть» и «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941—1945 г.г.»

В числе 27 передовых колхозников и работников сельского хозяйства области, награжденных Указом Президиума Верховного Совета СССР за успешное выполнение заданий правительства по развитию сельского хозяйства в 1943 г., были три женщины: депутат Верховного Совета ГССР М. Плиева — орденом «Знак Почета», скотница-дойрка колхоза им. Хетагурова Сталинирского района М. Кабанова и заведующая семенно-контрольной лабораторией земотдела Знаурского района М. Горгишвили — медалью «За трудовое отличие»⁴³.

Передовая доярка, депутат Верховного Совета СССР Н. Кочиева добилаь хороших показателей в колхозном производстве и помощи фронту. В период битвы за Кавказ она возглавила колхоз села Тонтобет Джавского района и вывела его в число передовых.

В период битвы за Кавказ больших успехов достигли председатель колхоза Згубир В. Ханикаева, председатель колхоза Тамарашени Сталинирского района Д. Миндиашвили, председатель колхоза села Набакеви Знаурского района Т. Майсурадзе. Из среды колхозниц выдвигались сотни талантливых организаторов. Так, М. Гвретишвили была секретарем первичной парторганизации в колхозе села Икоти, Н. Хачирова, Л. Лохова и А. Бетева стали передовыми трактористками Ксуинской и Сталинирской МТС, стахановка Ленингорского района С. Битарова была звеньевой. Агроном М. Техова стала заведующей сельхозотделом Ленингорского района, комсомолка В. Турашвили возглавила бригаду колхоза Аргвици и вывела ее в число передовых в области (среди них была и бригада Т. Беруашвили из села Ередви), заведующая отделом народного образования Южной

⁴² ЦГАОРСС ГССР, ф. 2514, д. 864, л. 2.

⁴³ Газ. «Заря Востока», 11 января 1944 г.

Осетии А. Кокоева, депутат Верховного Совета ГССР, была передовой работницей.

Все эти факты красноречиво говорят, что свою посильную лепту в победоносное завершение битвы за Кавказ внесли и женщины Юго-Осетинской автономной области.

Впервые в истории человечества социалистический строй приобщил женщину к творческому общественному труду, выдвинул целый ряд замечательных, способных женщин на руководящие должности, сделал их творцами новой, свободной и счастливой социалистической жизни. Он воспитал в них высокое сознание общенародных интересов, любовь к своей Родине, пламенный советский патриотизм.

Представлена отделом истории Великой Отечественной войны
Института истории, археологии и этнографии им. И. А. Джава-
хишвили АН ГССР

В. А. АСАТИАНИ

ТРУДОВОЙ ПОДВИГ ГОРНЯКОВ ЧИАТУРА В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Великая Отечественная война Советского Союза являлась величайшим испытанием всего нашего государства, его экономического и политического строя.

Опыт всей войны доказал, что невозможно вести современную большую войну, опираясь лишь на резервы, созданные в мирное время. Напротив, она требует постоянного наращивания сил, качественного и количественного улучшения всех средств вооруженной борьбы, что со своей стороны предопределяет максимальное напряжение всей экономики страны, ее народного хозяйства.

«Побеждает на войне тот, — писал В. И. Ленин, — у кого больше резервов, больше источников силы, больше выдержки в народной толще»¹

В. И. Ленин придавал огромное значение тяжелой индустрии в развитии советской экономики. Без нее, предупреждал он партию, мы не сможем построить никакой промышленности, а без нее мы вообще погибнем как самостоятельная страна.

Великая Отечественная война прекрасно доказала эти ленинские положения. За годы первых пятилеток была создана тяжелая индустрия.

Во все предвоенные годы государство осуществляло политику предпочтительного развития в отношении тех отраслей тяжелой промышленности, «на которые выпадает главная роль в деле обеспечения обороны и хозяйственной устойчивости страны в военное время»². Так, за период с 1929 по 1937 г. среднегодовые темпы роста угольной промышленности составили 15,6%, чугунолитейной — 17,4%, сталелитейной — 18,5%³.

Однако без широкого развития добывающей промышленности невозможно было достигнуть таких результатов. Поэтому капиталовложения в предприятия железнорудной, марганцевой и нерудной промышленности постоянно росли, и если в 1938 г. они составили 92,6

¹ Ленин В. И. ПСС, т. 30, с. 55.

² КПСС в резолюциях и решениях съездов..., ч. II, с. 277.

³ Кравченко Г., Военная экономика СССР, М., 1963, с. 21.

4. „მაცნე“, ისტორიის სტრუქტურა, 1985, № 2

млн. руб., в 1939 г. — 106,6 млн. руб., то в 1940 г. — уже 215. млн. руб⁴.

Благодаря этому, накануне Великой Отечественной войны советская черная металлургия имела мощную сырьевую базу и не зависела от импорта. Росла добыча железной руды, нерудных материалов, марганцевой руды. Если последней в 1938 году было добыто 2273 тыс. тонн, в 1939 г. — 2252 тыс. тонн, в 1940 г. 2557 тыс. тонн, то только в I полугодии 1941 года было добыто 1523 тыс. тонн⁵.

С первых же дней Великой Отечественной войны весь советский народ встал на защиту своего Отечества. Наша партия и правительство приняли действенные меры для мобилизации народа на отпор врагу. Для успешного ведения войны с таким сильным противником, каким была фашистская Германия, необходимы были максимальные усилия, чтобы подчинить всю общественно-политическую и экономическую жизнь страны одной задаче — разгрому врага.

Предусматривалось резкое увеличение военного производства и усиление работы тех отраслей промышленности, которые обеспечивали его сырьем и энергетическими ресурсами.

Металлургической, а следовательно, и оборонной промышленности страны кроме другого стратегического сырья был необходим марганец. После занятия никопольских марганцевых рудников врагом, Чиатурское месторождение марганца осталось единственным — до вступления в строй рудников на Урале и в Казахстане.

С началом войны грузинская марганцедобывающая промышленность оказалась в очень тяжелом положении. Не хватало рабочих рук, оборудования, материалов, транспортных средств для вывоза руды. Городской комитет партии на заседаниях бюро систематически обсуждал вопросы, связанные с уменьшением расходов основных технических материалов, сокращением административно-управленческого аппарата и т. д. Так, в августе на заседании бюро горкома обсуждали передовую статью «Правды» от 15 августа 1941 г.: «Весь хозяйственный аппарат — на военную ногу!» и приняли постановление о методах работы в новых, военных условиях, об экономии материалов и т. д. Бюро райкома предложило обсудить статью всем первичным парторганизациям. В результате проведенных городским комитетом партии совместно с хозяйственным руководством треста мероприятий значительно сократился расход таких дефицитных материалов, как металл, крепежный лес и другие.

На рудниках серьезно взялись за ремонт и восстановление устаревшего оборудования. На руднике имени Орджоникидзе за короткий срок были отремонтированы и пущены в эксплуатацию найденные среди утиля электросверла. Недостающие части сделали своими силами.

⁴ Центральный архив Минчермета СССР, ф. 8, оп. 13, д. 115, л. 53.

⁵ Промышленность СССР. Статистический сборник, с. 115.

На руднике имени Ленина, благодаря энергии коммунистов — механика Д. Давидова, инженера Р. Гугуцидзе — были отремонтированы списанные скреперные установки, насосы и электромоторы.

В дни Отечественной войны в партийные организации марганцевых рудников Чиатура поступало много заявлений о желании вступить в ряды партии.

Партийная организация рудника имени Ленина приняла в свои ряды лучшего машиниста рудничного электровоза П. Церцвадзе. Благодаря стахановской работе, хорошему уходу за машиной, он добился безаварийной работы электровоза, в результате чего участок, который обслуживал т. Церцвадзе, систематически перевыполнял план добычи и вывоза руды.

Принят был в члены ВКП(б) также передовой крепильщик рудника имени Орджоникидзе Г. Цицилашвили. Рациональным использованием рудостоек и более правильной установкой их в забоях он добивался систематической экономии крепежного леса.

Приняты были в члены ВКП(б) также навалотбойщики Шехиладзе и И. Хведелидзе. Оба они в дни войны, соревнуясь между собой, выполняли план на 190—210 процентов.

В городе и на рудниках широкий размах получила агитационная работа. Были дополнительно выделены агитаторы из партийного и беспартийного актива.

Городской комитет партии уделял серьезное внимание внедрению женского труда на производстве.

Много женщин энергично работало и под землей. Ежедневно давала стране руду молодая комсомолка, принятая кандидатом в члены ВКП(б), навалотбойщица, орденоносец Маро Кереселидзе, откатчицей вагонеток работала Маро Табагари, машинистом лебедки Калистина Мецховришвили и другие, которые систематически выполняли от полутора до двух норм.

Инициаторами многостаночного обслуживания на обогатительных фабриках рудника являлись женщины. На обогатительной фабрике рудника им. Орджоникидзе Саломе Пейкарова обслуживала три осадочные машины, Ольга Сикинчалашвили — две.

Улучшение организации работ на рудниках и тщательная подготовка забоев и лав к эксплуатации стимулировали дальнейший рост производительности труда. Если до войны на руднике имени Орджоникидзе было два навалотбойщика, выполняющих план на 200 и выше процентов, то количество их выросло в десять раз за несколько месяцев. До войны на руднике было 84 стахановца, в годы испытаний их стало 144.

Большое внимание обращали партийные организации рудника на подготовку новых кадров рабочих. Школа ФЗО и ремесленное училище, расположенные в Чиатура, готовили кадры квалифицированных

ных слесарей, крепильщиков, токарей, обогатителей и рабочих других горняцких специальностей⁶.

Выполнение плана добычи и выпуска товарной продукции в целом за 1941 год по отдельным предприятиям треста «Чиатурмарганец» представляется в следующем виде:

Всего по тресту при плане 2,5 млн. тонн было добыто 2 млн. 10 тысяч тонн. Товарной же продукции при плане 1750 тыс. тонн было дано 1365 тыс. тонн.

Невыполнение плана объяснялось тем, что рудники и обогатительные фабрики работали не полный год (вследствие перевода их на временную консервацию), с конца октября 1941 года.

Ниже приводятся показатели (в % выполнения плана рудоуправлениями за период январь-октябрь, т. е. показатели работы до перевода предприятий на консервацию⁸.

	Добыча	Товарная продукция
Р/У им. Ленина	94,1	95,5
Р/У им. Ворошилова	100,0	98,8
Р/У им. Димитрова	100,4	95,9
Р/У им. Орджоникидзе	101,6	99,9
По тресту	95,2	94,3

Причиной невыполнения плана некоторыми рудоуправлениями нужно считать ненормальную работу треста с сентября месяца из-за ухудшившегося положения со снабжением взрывоматериалами и, в основном, из-за транспортных затруднений. Начиная с августа месяца, а особенно с сентября, железная дорога не обеспечивала порожняком рудники и фабрики и приходилось всю руду сваливать на склады, площадь которых была ограничена.

Исчерпав почти все возможности складирования руды, тресту пришлось постепенно закрывать некоторые рудники и фабрики, и, наконец, согласно телеграфного распоряжения Зам. пред. СНК СССР и решению ЦК КП(б) и СНК Грузии, с 29/X—1941 года все предприятия треста (кроме механической мастерской) были переведены на временную консервацию.

Что касается выполнения плана за период работы треста в нормальных условиях (январь-август), то трест имел следующие показатели (в % $\frac{\text{факт}}{\text{план}}$):⁹

⁶ Газ. «Заря Востока», 14 сентября 1941 г.

⁷ ЦГАНХ СССР, ф. 8875, оп. 42, д. 239, л. 1.

⁸ Там же.

⁹ Там же, л. 3.

	Добыча	Товарная продукция
Р/У им. Ленина	100,6	100,6
Р/У им. Сталина	94,7	96,4
Р/У им. Ворошилова	103,1	103,5
Р/У им. Димитрова	106,2	102,3
Р/У им. Орджоникидзе	103,8	104,4
Р/У Безымянный	98,2	100,6
Утильконтора	—	112,4
По тресту	100,1	100,1

Как видно из приведенных показателей, план добычи и выпуска товарной продукции выполнили почти все предприятия.

Успех, достигнутый почти всеми предприятиями треста за этот период, явился следствием неуклонного и правильного проведения в жизнь Постановления СНК СССР от 26/VI и решений Всесоюзной Партконференции ВКП(б), в результате которых создались условия для обеспечения производственных предприятий рабочей силой, достаточным уровнем производственной и трудовой дисциплины и обеспечения производства материально-техническим снабжением.

В течение 1941 года трестом был проведен ряд мероприятий, улучшающих технологический процесс обогащения руд и повышающих их качество.

На основе работ испытательной станции треста, на обогатительных фабриках была установлена дополнительная аппаратура, улучшающая технологический процесс. Например, на фабрике № 33 был построен дробильный цех, что увеличивало выход высокосортного марганца; на фабрике № 32 была дополнительно установлена большая осадочная машина; на фабрике № 24 был установлен гидравлический классификатор для обогащения; такие же мероприятия были осуществлены на остальных фабриках.

В течение 1941 года из общего количества рабочих и ИТР в 4752 человека, было охвачено социалистическим соревнованием 4271 человек. Процент охвата социалистическим соревнованием равнялся 89,7.

Динамика роста количества рабочих и стахановцев, участвующих в социалистическом соревновании, выражалась в следующих цифрах:¹⁰

	Общее к-во рабочих и ИТР, охвачен. соц. соревнованием	% охвата соц. соревнованием
I квартал	4330	89,3%
II квартал	4272	87,2%
III квартал	4344	90,7%
Октябрь месяц	4138	91,3%
За 10 месяцев	4271	89,7%

¹⁰ ЦГАНХ СССР, ф. 8875, оп. 42, д. 239, л. 17.

Нужно сказать, что к делу соцсоревнования некоторые руководители предприятий подходили формально, не всегда практиковалась передача опыта работы лучших стахановцев. Не подытоживались систематические результаты соцсоревнования, чем значительно ослаблялось стремление рабочих к вовлечению в соцсоревнование. В дальнейшем большинство рабочих и ИТР были включены в соцсоревнование, что дало повышение выполнения плана производства и производительности на одного рабочего.

Как уже говорилось выше, постановлением СНК Грузинской ССР и ЦК КП(б) Грузии, ввиду сложившегося тяжелого положения предприятия «Маргантереста» были временно законсервированы¹¹. Добыча и обогащение руды была прекращена, однако с предварительным проведением всех необходимых мероприятий по обеспечению полной сохранности рудников, механизмов, оборудования, обогатительных фабрик, жилых строений и других сооружений и имущества треста.

Консервация шахт и резкое сокращение добычи руды было вызвано не только вышеотмеченными трудностями с рабочей силой, снабжением и транспортом, а также и тем, что трест «Чиатурмарганец» имел на своих складах большое количество марганца, которым еще длительное время могли снабжаться металлургические заводы страны.

Освободившиеся в связи с временной консервацией предприятий треста «Чиатурмарганец» рабочие из числа колхозников направлялись по своим колхозам. Из остальных квалифицированных рабочих, не имеющих связи с сельским хозяйством — часть осталась на месте для поддержания в порядке горных выработок, 500 человек было направлено на работу в трест «Ткибулуголь» и 150 человек — в распоряжение «Грузшахтостроя» Наркомугля Союза ССР.

Все рабочие и служащие, освободившиеся в связи с временной консервацией предприятий, получили выходное пособие. Работы по капитальному строительству приостановилось, за исключением части заканчивающихся объектов строительства, обеспеченных строительными материалами и финансированием.

В Чиатура сохранилось существовавшее ремесленное училище и ФЗУ № 8, а учащиеся ФЗУ № 2 выпустили досрочно, предоставив им отпуск на период временной консервации треста «Чиатурмарганец». Новый же набор учащихся в ФЗУ № 2 временно был приостановлен¹².

Однако, руководствуясь указаниями партии о перестройке всей нашей промышленности на военный лад, хотя трест и был законсервирован, механическая мастерская треста была переведена на выполнение военных заказов. Для этого трест мобилизовал все металлоре-

¹¹ ЦГАОРСС Груз. ССР, ф. 600, оп. 22, д. 218, л. 26—27.

¹² Там же, л. 30.

жущие станки с временно законсервированных предприятий, перебросил их в мастерскую, в результате чего ее производительность повысилась в два раза. В ноябре 1941 года эта мастерская стала выполнять заказы по выпуску частей к танкам Т—26. Задание было выполнено успешно. Изготовлено было 3800 основных и 32000 соединительных запчастей.

С января 1942 года мастерская треста была переведена на изготовление 50 мм осколочных мин и первого узла ствола миномета.

Несмотря на то, что не имелось никакого опыта в этом деле, не было измерительных и контрольных инструментов, задания по изготовлению означенных боеприпасов успешно выполнялись. Мастерской было выпущено 104 ствола 50 мм миномета, в 1942 году было сдано 66800 штук мин (109,5% плана), а в 1943 году 113590 штук (103,3% плана).

Однако вскоре в связи с возросшей потребностью химической и энергетической промышленности в пироксидных рудах, в Чиатура с января 1942 года в эксплуатацию был пущен рудник им. Орджоникидзе с обогатительной фабрикой. Выпуск первосортного пироксида повысился в 1942 году по сравнению с 1941 годом на 83,1% и в 1943 году — на 59,9%. Потребность нашей промышленности в пироксиде была удовлетворена полностью¹³.

Вывоз чиатурской руды шел в основном по смешанному железнодорожно-водному пути через порт Потти. С начала войны вывоз резко сокращается, так как, во-первых, через Потти устремился с запада поток эвакуационных грузов и, во-вторых, в порту скопились большие запасы невывезенной руды, достигшие к 1 ноября 1941 года 297 тыс. тонн. Это вынудило порт отказаться от дальнейшего приема запланированного количества руды. «Маргантресту» пришлось складировать добытую руду у железнодорожных платформ, на складах рудников и на временных аварийных складах в Чиатура. На 1 ноября в Чиатура скопилось 325 335 тонн и дальнейшее складирование руды стало невозможным. В то же время трест получил задание ГКО отправить руду заводам оборонного значения в города Комсомольск, Увалей, Иркутск, Горький и другие, а также в сторону Баку с перевалкой через Каспийское море на Красноводск¹⁴.

Но выполнение этого постановления задерживалось из-за отсутствия вагонов. Особенно плохо обстояло дело с железнодорожным транспортом в августе 1942 года, когда совершенно прекратилась поставка вагонов под погрузку марганца. Несмотря на то, что существовало постановление ГКО от 6 июля 1942 года об отправке марганца вне очереди, даже с опережением военных грузов, вагоны под марганец не подавались. Только после вмешательства вышестоящих

¹³ Партархив Груз. филиала ИМЭЛ при ЦК КПСС, ф. 14, оп. 1, д. 13003, л. 128—129.

¹⁴ ЦГАОРСС Груз. ССР, ф. 2412, оп. 1, д. 15, с. 36—37.

органов началась отправка марганца в количестве 25 тыс. тонн ежемесячно на Красноводск¹⁵.

На протяжении 1942 года в эксплуатации из всех предприятий треста находились частично или полностью рудоуправления им. Сталина, Орджоникидзе, Димитрова. Рудоуправление им. Орджоникидзе работало круглый год, рудоуправление им. Сталина начало работать в феврале и работало весь год с перебоями, что было вызвано отсутствием транспорта, материалов, рабочих рук. Остальные предприятия треста оставались на консервации, если не считать одной обогатительной фабрики, которая была пущена в конце IV квартала. И все-таки наши рудники ежемесячно поставляли десятки тысяч тонн обогащенного марганца разным заводам страны. Так, в четвертом квартале 1942 года только на Магнитогорский металлургический комбинат каждый месяц из рудников треста «Чиатурмарганец» отправлялось до 25000 тонн товарной продукции¹⁶. Всего же за год было добыто около 200 тыс. тонн руды, что составило 90,5% плана¹⁷.

1943 год был переломным в добыче марганца, вступили в строй многие из законсервированных рудников, вдвое увеличилось число рабочих, количество товарной продукции составило уже 216 тыс. тонн¹⁸.

В течение 1943—1944 годов положение в марганцевой промышленности Грузии по сравнению с 1942 годом улучшилось. Трудящиеся треста «Чиатурмарганец» систематически добивались увеличения добычи марганцевой руды, выпуска товарной продукции и перевыполнения заданий по производству деталей вооружения и боеприпасов. В октябре 1943 года по плану следовало добыть 56910 тонн руды, а фактически было добыто 62055 тонн. Товарной продукции требовалось за тот же месяц 35000 тонн, но заводы страны получили 40523 тонны обогащенного марганца.

В 1943 году на предприятиях треста «Чиатурмарганец» уже работало 852 человека, и ими было выпущено продукции на 2,8 млн. рублей, а обогащенной руды — 216300 тонн. Что же касается производственных показателей 1944 года, то они были еще значительнее, а именно: на промышленных предприятиях треста среднегодовое число рабочих увеличилось до 2008 человек, валовая продукция была выпущена на сумму 7,1 млн. рублей, и страна получила 475700 тонн обогащенного марганца, всего же руды было добыто свыше 800000 тонн¹⁹.

¹⁵ Там же, д. 25, с. 138.

¹⁶ Партархив Груз. филиала ИМЭЛ, ф. 14, оп. 1, д. 12681, л. 5.

¹⁷ ЦГАОРСС Груз. ССР, ф. 334, оп. 4, д. 55, л. 2—2 об.

¹⁸ Партархив Груз. филиала ИМЭЛ, ф. 14, оп. 1, д. 13003, л. 129.

¹⁹ Партархив Груз. филиала ИМЭЛ при ЦК КПСС, ф. 14, оп. 2, д. 1395, л. 6 и ф. 14, оп. 1, д. 13311, л. 53 (материал партархива по книге И. Бабаляшвили «Грузинская ССР в годы Великой Отечественной войны». Тбилиси, 1977, с. 203).

За эти два года марганцевая промышленность Грузинской ССР поставила металлургическим и оборонным заводам страны сотни тысяч тонн обогащенной руды, как правило, перевыполняя плановые задания. Так, в соответствии с постановлением ГКО СССР от 7 февраля 1943 года Магнитогорскому металлургическому комбинату в феврале должно было быть направлено 25 000 тонн товарного марганца, фактически же уже к 23 февраля было отгружено 25 638 тонн. Во II квартале 1943 года трест «Чиатурмарганец» имел задание отгрузить 93 000 тонн обогащенной руды, а было отправлено 93 961 тонна. Количество отгружаемого марганца с каждым кварталом и месяцем увеличивалось. Так, уже в III квартале 1943 года марганцевая промышленность Грузии направила для разных заводов страны 270 000 тонн руды, из коих для Магнитогорского комбината было отправлено 12000 тонн марганца²⁰.

Что же касается 1944 года, то лишь во втором полугодии трестом «Чиатурмарганец» было отгружено 500 000 тонн руды, из коих только в III квартале 1944 года было отправлено для Магнитогорского металлургического комбината 130 000 тонн марганца, для Сталинского завода в Донбассе — 50 000 тонн, Косогорскому металлургическому заводу 40 000 тонн и Кузнецкому комбинату — 30 000 тонн²¹.

Эти достижения были бы немыслимы без широко развернутого социалистического соревнования, трудового героизма передовых горняков Чиатура.

В конце 1943 года на страницах центральных и местных газет часто можно было найти рассказы об опыте передовых людей чиатурских марганцевых рудников. В результате этой работы газет широко стали известны имена многих стахановцев — проходчиков Г. Чигогидзе, Ш. Шукаидзе, В. Якобидзе, токарей Г. Цуцкиридзе, И. Капанадзе, навалоотбойщика В. Капанадзе и многих других передовых горняков.

Газета «Чиатурис магароели» уделяла большое внимание также вопросам повышения квалификации новых рабочих.

За время Отечественной войны на работу в рудники пришли сотни новых рабочих, среди которых было много женщин. Обучить эти кадры горняцким профессиям, сделать новых рабочих мастерами своего дела было ответственной задачей партийных и профсоюзных организаций и хозяйственных руководителей чиатурских рудников.

Газета поставила перед собой задачу — помочь новым кадрам в повышении квалификации. Она проявила хорошую инициативу — начала публикацию бесед специалистов в помощь новым рабочим.

²⁰ Партархив Груз. филиала ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 14, оп. 2, д. 13314, л. 46; д. 13128, л. 37—82; д. 13334, л. 122—124 и 146.

²¹ Там же, д. 13668, л. 191—244.

Первая беседа, напечатанная в номере газеты от 8 сентября 1943 года, была посвящена вопросу правильной организации рабочего места.

Этому же вопросу «Чиатурис магароели» посвятила несколько передовых статей. Редакция провела рейды рабкоровских бригад, которые установили, что одной из причин неудовлетворительной работы рудников, невыполнения отдельными рабочими производственных норм являлась низкая квалификация новых рабочих, плохая организация работы кружков технической учебы и стахановских школ.

Передовые люди рудников работали над улучшением организации труда на производстве. На чиатурских рудниках было множество новаторов и рационализаторов. Например, токарь И. Капанадзе путем специального приспособления увеличил производительность станка на 200 процентов, мастер Н. Рухадзе улучшил технологический процесс изготовления детали и за смену вместо 500 изготовил 950 деталей и т. д.²²

Заметки и письма о передовых людях, об опыте их работы, публикуемые на страницах газет, помогали дальнейшему развертыванию стахановского движения на рудниках, множили ряды стахановцев военного времени.

Одной из действенных форм работы печати в промышленности были общественные смотры в разных областях производства. Как в каменноугольной, так и в марганцедобывающей промышленности проводились общественные смотры организации труда. Как писала газета «Комунисти» в марте 1944 года, на Чиатурских марганцевых рудниках во время проведения такого смотра поступило 172 рационализаторских предложения, из коих к февралю было осуществлено 75. В результате этого была получена экономия в многие тысячи рублей.

К середине 1944 года страна и фронт требовали все больше марганца высокого качества. Долг чиатурских горняков был удовлетворить возросшие требования наших металлургических заводов, еще активнее помогать фронту.

Коммунисты Чиатура шли в первых рядах борьбы за марганец. Многие из них показывали высокие образцы самоотверженного труда.

Рудник им. Орджоникидзе выдавал марганец высшего качества — пироксид. Это был передовой рудник Чиатура, систематически выполнявший плановые задания. Первым участком рудника руководил коммунист Кенчошвили. На его участке работали 16 коммунистов, и все они с большим превышением выполняли задания. Так, например,

²² Газ. «Заря Востока», 11 октября 1943 г.

орденоносец очистник И. Миротадзе выполнил полугодовой план до двухсот процентов, навалоотбойщик Т. А. Гаприндашвили выполнил полугодовой план за 5 месяцев и т. д.²³

Рудобогатительная фабрика была оборудована по последнему слову техники и работала ритмично. Полугодовой план ею был перевыполнен. Заведующий фабрикой коммунист А. Модебадзе сумел крепко сплотить коллектив на борьбу за выполнение плана. По инициативе его и передового командира производства инженера А. Николадзе было осуществлено немало ценных рационализаторских мероприятий.

Одним из участков рудника им. Сталина руководил депутат Верховного Совета Грузинской ССР, кавалер ордена Ленина, коммунист Т. Цонхадзе, участок которого был почти полностью укомплектован молодежью, недавно пришедшей на производство. Несмотря на это, тов. Цонхадзе добился за короткий срок подготовки квалифицированных кадров навалоотбойщиков, проходчиков, бурильщиков. Участок успешно справлялся с заданиями.

С замечательно высокой производительностью работал двухсотник этого рудника навалоотбойщик коммунист Г. Отижашвили. Плечом к плечу с ним работали коммунисты навалоотбойщики Э. Пхаладзе, Р. Хведелиани, М. Абрамишвили. Всем им было присуждено звание «Лучший навалоотбойщик».

Коммунисты марганцевой промышленности в своем большинстве перевыполняли производственные задания. Ряд из них получил звание «Лучший навалоотбойщик», «Лучший проходчик», «Лучший бурильщик» и т. д.

Вся партийно-политическая работа была подчинена главной задаче — борьбе за марганец.

Работавший на руднике им. Сталина агитатор Б. Чхеидзе систематически проводил беседы перед выходом смен. Свои беседы он строил на конкретных вопросах укрепления трудовой дисциплины, развертывания соцсоревнования, режима экономии, выполнения планов. Работающие на этом участке успешно справлялись с обязательствами, взятыми в соревновании. Он обучил профессии проходчика 10 новых рабочих. В рудуправлениях Чиатура систематически проводились лекции, доклады, беседы и консультации на темы отечественной войны, истории партии, героического прошлого нашей страны, по вопросам производства.

Чиатурская партийная организация усиливала свою работу, коммунисты еще выше поднимали авангардную роль на производстве, более непримиримо относились к недочетам в работе.

Этих недочетов было еще немало. Так, самый большой рудник — им. Сталина — в 1944 г. часто отставал. Неудовлетворительно также

²³ Газ. «Заря Востока», 30 июля 1944 г.

работал рудник им. Ленина. Управление треста не смогло своевременно завезти необходимые материалы, полностью не использовались и местные ресурсы. Бюро первичных парторганизаций не всегда проявляли инициативу в обсуждении производственных недочетов.

Однако чиатурские коммунисты не остановились на достигнутом, а делали все для того, чтобы обеспечить страну необходимым количеством марганца.

Коллектив треста «Чиатурмарганец» добился в 1945 году больших производственных успехов. Несмотря на то, что два рудника треста оставались на консервации и из 13 обоганительных фабрик действовали лишь семь, рабочие и инженерно-технический состав треста, число которых в 1945 году достигло 3246 человек, за последний год войны дали стране продукции на 11,1 млн. рублей, выработав при этом 850 400 тонн обогащенного марганца против 474 700 тонн товарной руды, выработанных ими в 1944 году. Всего же горняки марганцевой промышленности Грузинской ССР в 1945 году добыли более 1,3 млн. тонн руды²⁴.

С ростом добычи увеличивались и поставки марганца металлургическим предприятиям страны. Только в январе 1945 года было отпавлено 93 000 тонн марганца. Отсюда Магнитогорскому металлургическому комбинату было предназначено 31 000 тонн, Косогорскому металлургическому заводу — 21 700 тонн, Сталинскому заводу — 16 470 тонн марганца и т. д.²⁵

Рудник им. Сталина был самым крупным в Чиатура. Намного возросли в 1945 году стоящие перед его коллективом задачи. Чтобы выполнить их, надо было осуществить ряд сложных мероприятий, в частности, еще более расширить производственную базу, пополнить оборудование. Была пущена в эксплуатацию новая механизированная лава. Это позволило значительно увеличить добычу руды. Окончен был капитальный ремонт крупнейшей обоганительной фабрики, что также помогло дальнейшему росту добычи.

В начале 1945 г. рудник посетили никопольские горняки. Они отметили здесь ценные производственные начинания и в то же время обратили внимание на имеющиеся недостатки. В частности, речь шла о том, что в некоторых забоях следует более четко организовать труд, высвободить часть рабочих, улучшить уход за механизмами. Эти недостатки были устранены.

Росла и крепла дружба чиатурцев и никопольцев. Вместе с украинской делегацией, побывавшей здесь, выехали в Никополь стахановцы Чиатура.

Заклячая договор социалистического соревнования с никопольскими горняками, чиатурцы приняли решение — досрочно завершить

²⁴ Партархив Груз. Филиала ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 14, оп. 2, д. 1395, л. 6; д. 269, л. 21—28 и 30—31 и д. 256, л. 172—174.

²⁵ Там же, д. 191, л. 30.

выполнение годового плана по добыче, повысить показатели выполнения заданий по качеству и по горно-подготовительным работам²⁶.

Чиатурские горняки упорно боролись за осуществление этих обязательств. В феврале в сравнении с январем на 25 процентов возросла добыча марганца.

В Чиатура состоялся слет стахановцев марганца, на котором с докладом о задачах на 1945 год выступил управляющий трестом «Чиатурмарганец». Слет принял вызов никопольских горняков и утвердил новые социалистические обязательства на 1945 год.

В честь годовщины освобождения Никополя от немецких захватчиков члены делегации — проходчик М. Олейник и крепильщик С. Фролов встали на чиатурском руднике им. Сталина на стахановскую вахту и более чем вдвое перекрыли сменные задания. В этот день участок, в одном из забоев которого работали никопольцы, также значительно перевыполнил план.

Ценную помощь оказали горняки и трудящиеся города Чиатура шахтам и культбытовым учреждениям Никопольского бассейна, сильно пострадавшим от немецких оккупантов. Чиатурцы выделили 2 киноаппарата, большую партию книг, 2 пишущие машинки, один вагон мебели для клуба инженерно-технических работников, маркшейдерские инструменты и т. д. Горздравотдел Чиатура и городская больница выделили значительное количество различных лекарств и медицинского инструментария для лечебных учреждений шахт. Только одна больница выделила 43 названия инструментов в количестве 100 штук.

Горняки Чиатура подарили делегатам Красное знамя с надписью: «Горнякам Никопольского бассейна в честь освобождения бассейна от немецких захватчиков».

С глубоким чувством благодарности, с горячей решимостью еще более усилить совместную борьбу за марганец выехали горняки Никополя к себе домой.

Из всего вышесказанного видно, что горняки Чиатура выполнили свой интернациональный долг не только перед горняками Никополя, но и с честью вышли из труднейших испытаний военного времени и дали стране многие тысячи тонн марганца, столь необходимого оборонной промышленности, чем и внесли свой весомый вклад в дело победы над врагом.

²⁶ Газ. «Заря Востока», 3 марта 1945 г.

თინათინ ჟღენძი

საბჭოთა სოფელი სამამულო ომის პერიოდში

(სოფ. ოქუმის მაგალითზე)

საბჭოთა ხალხის დიდი სამამულო ომის წლებში, როგორც ცნობილია, მნიშვნელოვანი ცვლილებები მოხდა საერთოდ საქართველოს ეკონომიკაში, კერძოდ სოფლის მეურნეობაში. შეიცვალა სოფლად მუშაობის ხასიათიც, რამდენადმე შემცირდა წარმოების მოცულობა, შესუსტდა სოფლის მეურნეობის მრეწველობასთან კავშირურობითობა, შეიცვალა წარმოების მექანიზაციისა და სპეციალიზაციის დონე. ამ დროს რაოდენობრივად და თვისობრივად შეიცვალა კოლმეურნე გლეხობის შემადგენლობაც. უპირველეს ყოვლისა, ყურადღებას იპყრობს კოლმეურნეობათა და კოლმეურნეთა რაოდენობრივი ცვლილება.

1940—1945 წლების განმავლობაში კოლმეურნეობათა რაოდენობა 122 ერთეულით, ანუ 2,9 %-ით შემცირდა, ხოლო კოლმეურნე კომლთა რაოდენობა 7364 ერთეულით ანუ 1,6 %-ით. კოლმეურნეობათა რაოდენობის შემცირება გამოიწვია ზოგ სოფელში არსებული რამდენიმე წვრილი კოლმეურნეობის შეერთებამ, ხოლო კოლმეურნე წევრ-კომლთა შემცირება, როგორც კოლმეურნე გლეხთა არმიაში გაწვევამ,* ისე მრეწველობაში, ტრანსპორტისა და საბჭოთა მეურნეობებში სამუშაოდ წასვლამ.¹ საბჭოთა ხალხის დიდი სამამულო ომის პერიოდში შრომისუნარიანი კოლმეურნე გლეხთა რაოდენობა შემცირდა 236 686 სულით, ანუ 30,9 %-ით. განსაკუთრებით დიდად შესამჩნევი იყო შრომისუნარიან კოლმეურნე მამაკაცთა რაოდენობის შემცირება, ომის პირველ წელსვე საბჭოთა არმიაში წავიდა შრომისუნარიანი კოლმეურნე-მამაკაცთა ძირითადი ნაწილი, საკოლმეურნეო სოფელს მოაკლდა 118, 117 მამაკაცი, ანუ შრომისუნარიან მამაკაცთა 27,8 პროცენტი, რამაც სათანადო გავლენა მოახდინა საკოლმეურნეო წარმოებასა და მისი კადრებით უზრუნველყოფაზე.

საქართველოს კ(ბ) ცენტრალურმა კომიტეტმა და საქართველოს სახკომსაბჭომ მთელი რიგი ღონისძიებები განახორციელეს ომის ვითარების შესაბამისად სოფლის მეურნეობის გარდაქმნის, კოლმეურნეობათა ორგანიზაციულ-სამეურნეო განმტკიცებისა და საკოლმეურნეო წარმოების შემდგომი აღმავლობისათვის. საქართველოს კ(ბ) ცენტრალური კომიტეტის ბიურომ 1941 წლის 11 ივლისს განიხილა საკ. კ(ბ) ცენტრალური კომიტეტის, სსრ კავშირის სახკომსაბჭოსა და სსრ კავშირის თავდაცვის სახელმწიფო კომიტეტის დირექტივებიდან გამომდინარე ამოცანები და ქვეყნად თავდაცვის გაძლიერების მიზნით რესპუბლიკის რაიონები დაჰყო II ჯგუფად. თითოეულ

* მასალა აღებულია კოლმეურნეობათა წლიური ანგარიშების მონაცემების საფუძველზე.

მათგანში დაინიშნა საქართველოს სსრ სახკომსაბჭოსა და საქართველოს კპ (ბ) ცენტრალური კომიტეტის რწმუნებული.

სამამულო ომის პერიოდში საკოლმეურნეო შრომის ხასიათის თვისობრივმა შეცვლამ თავისი გამოხატულება პოვა შემდეგ მთავარ მოვლენებში:

1. საბჭოთა არმიაში გაწვევის შედეგად მნიშვნელოვნად შემცირდა კოლმეურნე მამაკაცთა ზედღრითი წონა კოლმეურნეობის შრომისუნარიან წევრთა საერთო რაოდენობაში; 2. მტს-ების ძირითადი ტექნიკის დიდი ნაწილის ფრონტის საჭიროებისათვის მობილიზაციის გამო, შემცირდა მანქანა-ტექნიკური ბაზა, ამრიგად, სასოფლო-სამეურნეო სამუშაოთა მექანიზაციის დონე; 3. საკოლმეურნეო წარმოებაში უპირატესი ადგილი დაიკავა ნაკლებად კვალიფიციური ქალებისა და მოზარდთა შრომამ; 4. მნიშვნელოვნად გაიზარდა საკოლმეურნეო წარმოებაში შრომის უნარმოკლებულ მოხუცთა და მოზარდთა მონაწილეობა. მუშახელის ამ კატეგორიაში შედიოდნენ როგორც დიდი გამოცდილების მქონე ხანდაზმული კოლმეურნე გლეხები, ასევე ფრონტიდან დაბრუნებული დაჭრილი და ინვალიდი წითელარმიელები, რომელთაც ჰქონდათ საკოლმეურნეო წარმოებაში მუშაობის სათანადო გამოცდილება და კვალიფიკაცია; 5. შრომის ორგანიზაციის მხრივ ფართო გავრცელება პოვა შემინდვრობის ბრიგადების შიგნით რგოლურმა სისტემამ. ამ ახალმა სისტემამ გამოიწვია გაუპიროვნების ლიკვიდაცია და აამღალა რგოლებისა და მისი ცალკეული წევრების შრომის ხარისხი, გაზარდა გამომუშავებული შრომადღებების რაოდენობა და მაღალი მოსავლიანობისათვის შრომადღებების დამატებითი ანაზღაურება; 6. გადიდდა შრომადღებების საველდებულო მინიმუმი, რომლის სრულად გატარებამ ომის პერიოდში განსაკუთრებით დიდი გავლენა მოახდინა საკოლმეურნეო შრომის ნაყოფიერების ზრდაზე.

ომის ვითარებასთან დაკავშირებით შრომისუნარიანთა საერთო რაოდენობის მუდმივი შემცირების გამო საქდრო გახდა საკოლმეურნეო შრომის მონაწილეთა რიცხვის შევსების წყაროების გამოძახება. ასეთ წყაროდ ითვლებოდა კოლმეურნე ქალებისა და მოზარდების საზოგადოებრივ შრომაში ჩაბმა.

საკოლმეურნეო შრომაში მონაწილე ქალთა ზედღრითი წონა შრომისუნარიან კოლმეურნეთა საერთო რიცხვში 1940 წელს მხოლოდ 39,3 %-ს შეადგენდა, 1943 წელს კი 61,1 %-ს, რაც ყველაზე უფრო მაღალი მაჩვენებელი იყო სამამულო ომის პერიოდში. მათ მიერ საკოლმეურნეო შრომაში შესრულებულ სამუშაოთა მოცულობა სისტემატურად იზრდებოდა, 1945 წელს გამომუშავებული შრომადღებების რაოდენობა 44 %-ით აღემატებოდა 1940 წელს გამომუშავებული შრომადღებების რაოდენობას. გაიზარდა მათი შრომის ნაყოფიერებაც.

პარტიის ცენტრალურმა ორგანომ გაზეთმა „პრავედა“ მაღალი შეფასება მისცა საქართველოს კოლმეურნე ქალთა შრომას ომის პერიოდში. იგი წერდა: „ქართველმა გლეხმა ქალებმა ომის დღეებში თავი გამოიჩინეს როგორც სამშობლოს ნამდვილმა პატრიოტებმა. მათ გვიჩვენეს შრომითი გმირობის ნიმუშები ჩაისა და თამბაქოს პლანტაციებში, ვენახებში, ხორბლის და სიმინდის ყანებში“.

რესპუბლიკის კოლმეურნეებმა სამამულო ომის წლებში მეტად რთული ვითარების მიუხედავად წარმატებით შეძლეს მარცვლეული და სხვა ერთ-

² გაზ. „პრავედა“, 1947 წლის 5 აპრილი.

წლიანი კულტურების როგორც ნათესი ფართობების გადიდება, ისე საშუალო საპექტარო მოსავლიანობის ამაღლება, რაშიც განაპირობა სახელმწიფო სავალდებულო ჩაბარებათა გეგმების ვადამდე და გადაჭარბებით შესრულება. სახელმწიფო დამზადებათა ზრდის ტენდენცია, რომელიც წარმოიშვა ომის პირველ ეტაპზე, განსაკუთრებით გაღრმავდა ომის დასასრულისათვის.

ყოველივე ზემოთ თქმულის საილუსტრაციოდ მოგვქვს მასალა აფხაზეთის ასსრ გალის რაიონის სოფ. ოქუშის ლენინის სახელობის კოლმეურნეობის და მის წევრთა თავდადებული შრომისა და დიდ სამამულო ომში სოფ. ოქუშის ლენინის სახელობის კოლმეურნეობამ საბჭოთა ზალხთან ერთად საომარ ყაიდზე გარდაქმნა თავისი მუშაობა, მთელი ცხოვრება დაუმორჩილა ფრონტის ინტერესებს, კოლმეურნეობის ორასორმოცდაათი წევრი გაწვეულ იქნა საბჭოთა არმიაში, შინ დარჩენილმა კოლმეურნეობის წევრებმა კიდევ უფრო განამტკიცეს თავიანთი შრომითი მიღწევები.

კოლმეურნეობის წინაშე დადგა ამოცანა, მუშახელის შემცირების მიუხედავად, არ შეემცირებინათ ნათესი ფართობი, წარმატებით და გადაჭარბებით შეესრულებინათ საწარმოო გეგმები და უზრუნველყოთ მეტი მოსავლის მიღება, რათა პროდუქციის მეტი წილი გამოეყიდა ფრონტისათვის, მრეწველობისათვის, ქალაქების მომარაგებისათვის.

კოლმეურნეობაში შრომის სწორი ორგანიზაცია და შრომითი აღმაშფოთების შედეგად კოლმეურნეობის გამგეობამ და პარტიულმა ორგანიზაციამ უზრუნველყვეს ნათესი ფართობების ზრდა, მოსავლიანობის ამაღლება, მეტი სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის მიღება და სახელმწიფო სავალდებულო ჩაბარებათა გეგმების წარმატებით შესრულება. სამამულო ომის მეორე წელს კოლმეურნეობას სიმინდი ეთესა 65 ჰექტარზე, მოსავალი მიიღო 598 ცენტნერი. ჩაის პლანტაციების ფართო 1940 წელს არსებული 129 ჰექტარიდან გადიდებულ იქნა 142 ჰექტარამდე, ხოლო მოსავალი 1940 წლის 2 786 ცენტნერიდან 3 852 ცენტნერამდე. ტუნგოს პლანტაციის ფართობი ამავე პერიოდისათვის 167 ჰექტარი იყო, მოსავალი კი 1 560 ცენტნერი, ნაცვლად 1940 წლისა 378,0 ცენტნერისა და ა. შ.

გაიზარდა პირუტყვის რაოდენობა. კოლმეურნეობამ მთლიანად შეინარჩუნა პირუტყვის ნამატი, რის გამო 1942 წელს კოლმეურნეობას უკვე ჰყავდა 642 სული მსხვილფეხა პირუტყვი ნაცვლად 1940 წელს არსებულ 564-ისა, 98 ცხენი, 183 ცხვარი, 472 თხა, 80 ღორი ნაცვლად 108 ცხვრის, 337 თხის და 50 ღორისა, რაც 1940 წელს იყო კოლმეურნეობაში და ა. შ. ამაღლდა მოსავლიანობაც. თითოეულ ჰექტარზე უფრო მეტ მოსავალს იღებდნენ, ვიდრე ომამდელ პერიოდში. მაგ., 1943 წელს თითოეულ ჰექტარზე საშუალოდ მიღებულ იქნა 11 ცენტნერი თამბაქო, მაშინ როდესაც 1940 წელს მხოლოდ 7,3 ცენტნერ თამბაქოს იღებდნენ. ჩაის მწვანე ფოთოლი თითოეულ ჰექტარზე 27,1 ცენტნერი იქნა მოკრეფილი.

გადაჭარბებით იქნა შესრულებული წველადობის გეგმაც. თითოეულ საფურაზე ძროხაზე მიიღეს 896 ლიტრი რძე, გეგმით გათვალისწინებული 600 ლიტრის ნაცვლად და ა. შ.

კოლმეურნეთა შემოქმედებითი შრომის შედეგად გაიზარდა კოლმეურნეობის დოვლათი, მისი ფულადი შემოსავალი. 1943 წელს კოლმეურნეობის ფულადი შემოსავალი 5 264 939 მანეთს აღწევდა, რაც 1940 წლის შემოსავალს 2,6-ჯერ აღემატებოდა. ფულადი შემოსავლის ასეთი მკვეთრი ზრდა მი-

წეულ იქნა არა მარტო ტექნიკური კულტურების მაღალი მოსავლიანობის შედეგად, არამედ საბჭოთა სახელმწიფოს მიერ მწვანე ფოთლის დამზადების ფასების გადიდების მეოხებით. ამით გაიზარდა კოლმეურნეობის და კოლმეურნეთა მატერიალური დაინტერესება ჩაის წარმოების გადიდებით³;

რესპუბლიკის სოფლის მეურნეობის, უწინარეს ყოვლისა, მეჩაიეობის მევენახეობისა და მეთამბაქეობის აღმავლობაში დიდი როლი შეასრულა სსრ კავშირის სახკომსაბჭოს 1944 წლის 21 იანვრის დადგენილებამ „საქართველოს სსრ სოფლის მეურნეობის და ჩაის მრეწველობისადმი დახმარების გადაუდებელ ღონისძიებათა შესახებ“. ერთიორად და ერთისამად გაიზარდა დამზადების ფასები ჩაიზე, ყურძენზე და სხვ.

საქართველოს კოლმეურნე გლეხობის პატრიოტიზმი გამოიხატა იმითაც, რომ მათ ნებაყოფლობით შეჰქონდათ დანაზოგი სახსრები საბჭოთა არმიისა და სამხედრო-საზღვაო ფლოტის შესაიარაღებლად. ეს პატრიოტული მოძრაობა დაიწყო თითქმის ომის დაწყებისთანავე და 1942 წლისათვის ფართო ხასიათი მიიღო.

1941 წელს საქართველოს მშრომელთა თავდაცვის ფონდში შეიტანეს 48 900 ათასი მან, 3,9 კგ. ოქრო, 389,9 კგ. ვერცხლი, აგრეთვე მნიშვნელოვანი რაოდენობით პლატინა და უცხოეთის ვალუტა. გარდა ამისა, თავდაცვის ფონდში შეიტანეს ასობით ტონა პროდუქტი, ზოლო საბჭოთა არმიის XXIV წლისათვის დაკავშირებით ფრონტს გაუგზავნეს 65 ვაგონი და ასევე, ათასობით ინდივიდუალური საჩუქრები⁴.

ლენინის სახელობის კოლმეურნეობის წევრების წვლილი ამ მოძრაობაში თვალსაჩინო იყო. წითელი არმიის დასახმარებლად ყოველწლიურად თავდაცვის ფონდისათვის თესდნენ 10 ჰექტარ სიმინდს, თავდაცვის ფონდში შეჰქონდათ ფული, აგროვებდნენ თბილ ტანსაცმელს, გზავნიდნენ საჩუქრებს, ერთსულოვნად ავრცელებდნენ სახელმწიფო სესხს და ლატარიის ბილეთებს, შეფობას იღებდნენ სამხედრო ჰოსპიტლებზე, აწყობდნენ სხვადასხვა კვირეულებს და სხვ.

საკოლმეურნეო სოფლის პატრიოტული ინიციატივა ფრონტისადმი დახმარების გაძლიერების რიგებში სულ სხვადასხვა ფორმასა და ფართო გასაქანს იღებდა. ამ პატრიოტული მოძრაობის წამომწყები ტამბოვის ოლქის კოლმეურნეები იყვნენ. ეს ინიციატივა ფართოდ აიტაცეს საქართველოს კოლმეურნეებმა. საქართველოს კოლმეურნეებმა თავიანთი სახსრებით ააგეს სატანკო კოლონა „საქართველოს კოლმეურნე“. რომლის ფონდში შეიტანეს 110 მლნ. მანეთზე მეტი, საბრძოლო თვითმფრინავების ესკადრილის „საბჭოთა საქართველოს“ ასაგებად ფონდში შეიტანეს 151 მლნ. მან. და ა. შ.

„საქართველოს კოლმეურნის“ მშენებლობის ფონდში ლენინის სახელობის კოლმეურნეობამ შეიტანა 467 ათასი მანეთი. მხოლოდ კოლმეურნეობის თავმჯდომარემ გიორგი ჭგუბურიამ 300 000 მანეთი, კოლმეურნეთა სახელით მან შემდეგი შინაარსის წერილი გაუგზავნა სტალინს:

„გალის რაიონის სოფელ ოქუმის ლენინის სახელობის არტელის კოლმეურნე მამაკაცებმა და ქალებმა, რომლებიც შეიარაღებულნი არიან თქვენი

³ დამუშავებულია კოლმეურნეობის 1941—1945 წლების წლიური ანგარიშების მონაცემების მიხედვით, ოპამჩიის რაიარქივი, ფონდი 13, საქ. 21—25.

⁴ გაზ. „კომუნისტი“, 1942 წლის 23 თებერვალი.

ზრძნული მითითებით, აქვთ რა მგზნებარე სურვილი ყოველმხრივი დახმარება გაუწიონ ჩვენს წითელ არმიას გერმანელ ფაშისტ დამპყრობთა საბოლოო განადგურების დაჩქარების საქმეში, — წარმატებით დაამთავრეს 1942 წელი. გასულ წელს ჩვენმა კოლმეურნეობამ სახელმწიფოს გეგმის გადამეტებით ჩააბარა: 108 000 კგ. ჩაის მწვანე ფოთოლი, — წლიური გეგმა 144 %-ით — შეასრულა, სახელმწიფოს ჩააბარა 16 500 კილოგრამი თამბაქო ანუ გეგმის 138 პროცენტი, ტუნგოს ნაყოფი 70 ტონა, ნაცვლად გეგმით გათვალისწინებული 26 ტონისა. ვადაზე ადრე შევასრულეთ რა ყველა სახელმწიფო ვალდებულება და მეცხოველეობის განვითარების გეგმა, სამრეწველო საწარმოთათვის და ქალაქების მოსახლეობისათვის ჩავაბარეთ 120 ფუთი ხორცი და ცხიმი, 1943 წლის სახელმწიფო დამზადების ანგარიშში ჩაბარებულია 2 600 კილოგრამი ხორცი.

ჩვენი არტელის კოლმეურნე კაცებმა და ქალებმა წითელ არმიას საჩუქრად გაუგზავნეს თბილი ნივთები და კვების სხვადასხვა პროდუქტი 500 ათასზე მეტი მანეთის ღირებულებისა. გარდა ამისა, შევასრულეთ ყველა სახელმწიფო ვალდებულება და ჩვენი პირადი მარაგიდან სახელმწიფო ფასებში მოსახლეობის მომარაგების ფონდში შევიტანეთ 500 ფუთი მარცვლეული და 200 ფუთი ხორცი.

თქვენი ისტორიული მოხსენებითა და საქართველოს სს რესპუბლიკის კოლმეურნეობისადმი თქვენი საპასუხო დეკლარაციით აღფრთოვანებულებმა ჩვენი არტელის წევრებმა დიდი სიხარულით მიიღეს მონაწილეობა სატანკო კოლონა „საქართველოს კოლმეურნის“ ასაგებალ სახსრების შეგროვებაში. პირადად მე ჩემი დანაშოგიდან 300 000 მანეთი შევიტანე.

ჩვენი არტელის კოლმეურნეები სიტყვას გამოცემთ თქვენ, ამხანაგო სტალინ, რომ ისინი 1943 წელს კიდევ უფრო უკეთესად იმუშავენ და არაფერს არ დაიშურებენ წითელი არმიისათვის დახმარების გასაწევად გერმანელ ფაშისტ ბანდიტთა განადგურების დაჩქარების საქმეში.

გისურვებთ თქვენ, ჩვენო დიდო მხედართმთავარო იოსებ ბესარიონის ძე, ჯანმრთელობასა და ხანგრძლივ სიცოცხლეს ჩვენი სამშობლოს მშრომელებისა და მთელი კაცობრიობის საკეთილდღეოდ!

ამ წერილის საპასუხოდ ოქუემელმა კოლმეურნეებმა სტალინისაგან ასეთი დეპეშა მიიღეს:

„მადლობელი ვარ ლენინის სახელობის კოლმეურნეობის კოლმეურნე კაცებისა და ქალებისა და პირადად თქვენი, ამხანაგო ჯგუზურია, წითელ არმიაზე ზრუნვისათვის. მიიღეთ ჩემი საღამო და წითელი არმიის მადლობა“.

ო. ბ. სტალინის დეპეშის მიღებისთანავე კოლმეურნეობაში ხალხმრავალი მიტინგი მოეწყო. წაიკითხეს ი. ბ. სტალინის დეპეშა, რომელმაც დიდი აღფრთოვანება გამოიწვია. მიტინგი საბჭოთა პატრიოტიზმის მძლავრ დემონსტრაციად გადაიქცა. ი. ბ. სტალინის მადლობით აღფრთოვანებული კოლმეურნენი მიტინგზე ახალ ვალდებულებებს იღებდნენ საკოლმეურნეო შრომის უკეთ წარმართვისათვის.

სიმინდის მაღალი მოსავლის განთქმულმა ოსტატმა, კოლმეურნეობის ბრიგადირმა, აფხაზეთის ასსრ უმაღლესი საბჭოს დეპუტატმა ჩოქოლი ქვაჩაიამ განაცხადა:

„ჩვენი კოლმეურნეობიდან ბევრი წავიდა ფრონტზე, ისინი ზუსტად ურტყამენ მტერს, ჩვენ, ზურგში დარჩენილები, მზადა ვართ, როცა საჭირო

გახდება, იარაღით ხელში გამოვიდეთ სამშობლოს დასაცავად, ფაშისტების გასანადგურებლად, საბოლოო გამარჯვებამდე. მანამ კი ჩვენ, პატიოსანი საკოლმეურნეო შრომით ვურტყამთ მტერს ი. ბ. სტალინის დეპეშის მიღების შემდეგ ჩვენი ეს შრომითი დარტყმა გერმანიის ფაშიზმზე უფრო დამანგრეველი ძალისა იქნა. ბრიგადის სახელით ვალდებულებას ვიღებ თითოეულ სრულმოსავლიანი ჩაის პლანტაციიდან 6 000 კგ. ჩაის მწვანე ფოთოლი მივიღო“. თავის მხრივ ქვაჩაჩიამ საბრძოლო თვითმფრინავთა ესკადრილიის „საბჭოთა საქართველოს“ მშენებლობისათვის 30 000 მანეთი შეიტანა. ტრიბუნაზე იგი 70 წლის თემო შამათავამ შეცვალა, მან თქვა: „ჩემი ორი შვილი ფრონტზეა. ისინი მედგრად იბრძვიან ჩვენი წითელი არმიის რიგებში. მესამე შვილი მალე წავა, მე მათი მჯერა ისინი არ მიღალატებენ, არ უღალატებენ სამშობლოს და იბრძოლებენ სისხლის უკანასკნელ წვეთამდე, მტერზე საბოლოო გამარჯვებამდე. მე, ჩემი მხრივ, განსაკუთრებული ენერგიით ვიმუშავებ, რომ უფრო მეტი პროდუქცია მივცე ქვეყანას, ხოლო წითელი არმიის დახმარების ფონდში 5 ათასი მანეთი შემაქვს“.

ამღელვებელი იყო კოლმეურნე ქალის ახვლედიანის გამოსვლა. მან აღნიშნა, რომ იგი თბოლი იყო, კოლმეურნეობამ გაზარდა. „საკოლმეურნეო წყობილება რომ არ ყოფილიყო, ჩემი ცხოვრება მწარე და უსიხარულო იქნებოდა“. „ახლა კი — განაცხადა ხატამ, ჩემს თავს სრულუფლებიან საბჭოთა ადამიანად ვთვლი“. 1942 წელს მან 310 შრომადღე გამოიმუშავა, ხოლო 1943 წლისათვის სულ მცირე 450 შრომადღის გამოიმუშავება იკისრა. ხ. ახვლედიანმა საბრძოლო თვითმფრინავთა ესკადრილიის ასაგებ ფონდში 10 000 მანეთი შეიტანა. კოლმეურნეობის თავმჯდომარემ გ. ჯგუბურიამ თავის სიტყვაში აღნიშნა, რომ „მრისხანე განსაცდელი მოვევლინა საბჭოთა ხალხს, მაგრამ დიდი და ძლიერი ჩვენი ხალხი დაძლეგს ამ სიძნელეებს, რასაც ჩვენი არმიის წარმატებები და საბჭოთა ხალხის შემოქმედებითი შრომა ადასტურებს. ი. ბ. სტალინის მადლობის ცხოველი სიტყვები აღგვაფრთოვანებს ახალი შრომითი წარმატებებისათვის და გვაუალებს ძალების მეტ დამძვას ახალი შრომითი წარმატებების მოსაპოვებლად“. ი. ბ. სტალინის დეპეშის საბასუხოდ კოლმეურნეობა კისრულობდა 1943 წელს თავდადებული სტახანოვური შრომით უზრუნველყო სახელმწიფოსათვის გეგმის გადაჭარბებით 1 250 ცენტნერი ჩაის მწვანე ფოთლისა და 200 ცენტნერი თამბაქოს ჩაბარება, თავდაცვის ფონდისა თვის გეგმის ზევით 10 ჰექტარი სიმინდის დათესვა, ხოლო საბრძოლო თვითმფრინავთა ესკადრილიის „საბჭოთა საქართველოს“ ასაგებ ფონდში შეგროვებულ იქნა 1 020 000 მანეთი.

მიტიჩგმა მისასალმებელი დეპეშა გაუგზავნა ი. ბ. სტალინს, სადაც აცნობა კოლმეურნეთა მიერ აღებული ვალდებულებები, მათი წვლილი საბჭოთა სახელმწიფოს ძლიერების განმტკიცებისათვის. ოქუმელმა კოლმეურნეებმა ხელმოორედ დაიმსახურეს ი. ბ. სტალინის მადლობა: „გადაეცით ჩემი ძმური სალამი და წითელი არმიის მადლობა ლენინის სახელობის კოლმეურნეობის წევრებს, რომლებმაც დამატებით შეაგროვეს მილიონ ოცი ათასი მანეთი საბრძოლო თვითმფრინავთა ესკადრილიის „საბჭოთა საქართველოს“ ასაგებად“.

საბჭოთა ხალხისა და საბჭოთა არმიის კავშირმა და ერთიანობამ თავი იჩინა არა მარტო ზურგის შეუფერხებლად მუშაობაში, არამედ არმიის შესაიარაღებლად ნებაყოფლობით სახსრების შეკრებაში, თბილი ტანსაცმლისა

და საჩუქრების მეომრებისათვის შეგროვებაში, სახელმწიფო სამხედრო სესხის, ობლიგაციებისა და ნივთების ლატარიის ბილეთების რეალიზაციაში. ომის დროს სახელმწიფოს გაზრდილი ხარჯების დასაფარავად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა სამხედრო სესხის გავრცელებას. საქართველოს კოლმეურნენი, მათ შორის ლენინის სახელობის ოქუშის კოლმეურნეობა სესხზე ხელის მოწერის დროს თითქმის სრულიად იხდიდნენ მათ ღირებულებას. ვადასახადებზე, შესატანზე და ობლიგაციების შეძენაზე მიდიოდა კოლმეურნეობათა ფულადი შემოსავლის 10—15 პროცენტი.

ლენინის სახელობის სასოფლო-სამეურნეო არტელის კოლმეურნეებს, როგორც ზურგში მომუშავე მებრძოლებს უშუალო მიწერა-მოწერა ჰქონდათ დამყარებული ფრონტის მებრძოლებთან. წითელი არმიის სახელოვანი გამარჯვების დღეებში, როცა მოსპობილ იქნა მტრის უდიდესი დაჯგუფება სტალინგრადთან და ფრონტის მებრძოლებთან. ლენინის სახელობის კოლმეურნეობის წევრებმა უპატაკეს ღონის ფრონტის მებრძოლებს თავიანთი შრომის შედეგების შესახებ და ვალდებულებაც აიღეს, რომ 1943 წელს კიდევ უფრო გაადიდებდა სასოფლო-სამეურნეო კულტურების მოსავალს, 25 სტახანოვერ ჰექტარზე აიღებდნენ საშუალოდ 400 ფუთ სიმინდს, ხოლო დანარჩენ ფართობზე 17—17 ცენტნერს, თავდაცვის ფონდისათვის დათესდნენ 10 ჰექტარზე მარცვლეულს, სახელმწიფოს გეგმის ზევით ჩააბარებდნენ ჩაის მწვანე ფოთოლს, თამბაქოს და ა. შ.

ლენინის სახელობის კოლმეურნეობის წევრები თავდადებული შრომით უზრუნველყოფდნენ სასოფლო-სამეურნეო კულტურების მაღალ მოსავლიანობას, პირნათლად ანადგებენ თავიანთ ვალდებულებებს, სამშობლოს და წითელი არმიის ძლიერების განსამტკიცებლად.

საკოლმეურნეო მოძრაობის განმტკიცებაში, მაღალი მოსავლიანობის მიღწევის საქმეში მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა კომუნისტური პარტიისა და საბჭოთა მთავრობის შთელმა რიგმა „ლონისძიებებმა“. ასეთია, მაგალითად, სსრ კავშირის სახკომსაბჭოსა და სკპ (ბ) ცენტრალური კომიტეტის 1942 წლის 13 აპრილის დადგენილება: „საქართველოს სსრ რესპუბლიკაში სასოფლო-სამეურნეო კულტურების მოსავლიანობისა და მეცხოველეობის პროდუქტიულობის გადიდებისათვის კოლმეურნეთა შრომის დამატებითი ანაზღაურების შესახებ“, 1942 წლის 13 აპრილის დადგენილება „კოლმეურნეობისათვის შრომადღებების სავალდებულო მინიმუმის გადიდების შესახებ“ და ა. შ.

აღნიშნული დადგენილებები წარმოადგენდნენ თავიანთი შრომის შედეგებით კოლმეურნეთა მატერიალური დაინტერესების მნიშვნელოვან ღონისძიებებს და იწვევდნენ სოციალისტური სოფლის მეურნეობის მძლავრ განვითარებას.

სოფელ ოქუშის ლენინის სახელობის კოლმეურნეები სამამულო ომის პერიოდში კომუნისტური პარტიისა და საბჭოთა ხელისუფლების შეუწელებელ ყურადღებას მალანაყოფიერი შრომით უპასუხებდნენ. არ ყოფილა არც ერთი შრომისუნარიანი წევრი, რომელსაც შრომადღეების სავალდებულო მინიმუმი არ გამოემუშავებინოს. თითოეული კოლმეურნის მიერ საშუალოდ გამოიმუშავებული შრომადღეების რიცხვი განუწყვეტლივ იზრდებოდა. თუ 1941 წელს თითოეულმა კოლმეურნემ საშუალოდ 243 შრომადღე გამოიმუშავა, 1943 წელს გამოიმუშავებულ შრომადღეთა რიცხვი 260-მდე გაიზარდა.

საკოლმეურნეო შრომაში ჩაება მოხუცები და ახალგაზრდობა. ცაცუ ნე-
ბულოშვილი, თამარ დემიანოვსკაია და სხვები, რომელთა რიცხვი 40-მდე
აღწევდა, მიუხედავად ხანდაზმულობისა დაუბრუნდნენ საკოლმეურნეო შრო-
მას და წარმატებით შრომობდნენ ახალგაზრდებთან ერთად. საკოლმეურნეო
შრომაში სათანადო წვლილი შეიტანეს მოზარდებმა — საშუალო სკოლის
მოსწავლეებმა, რომლებიც მოსწავლეობის ხელმძღვანელობით ეხმარებო-
დნენ კოლმეურნეობას ფრონტზე წასული მამების, ძმების ნაცვლად. 1941—
1943 წლების მანძილზე ოქუშის საშუალო სკოლის მოსწავლეებმა და მოსწავ-
ლეებმა კოლმეურნეობაში 36 500 შრომადღე გამოიმუშავეს და სათანადო
ფულადი და ნატურალური ანაზღაურება მიიღეს. ამ შრომით წარმატებისა-
თვის მათ აფხაზეთის ასსრ განათლების სახალხო კომისარიატისა და საქარ-
თველოს ალკკ აფხაზეთის სოლქო კომიტეტის გარდამავალი წითელი დროშა
გადაცათ და ჯილდოდ მიიღეს ფიზიკისა და ქიმიის კაბინეტების სრული მო-
წყობილობა.

სამამულო ომის პერიოდში განსაკუთრებული გავრცელება პოვა სტახა-
ნოვეური ჰექტარების სისტემა. სტახანოველთა რიცხვია კოლმეურნეობაში
150-ს მიაღწია. მოწინავე სტახანოველებმა ჩ. ქვაჩახიამ, გ. შამათავამ, ლ. გო-
ნიამ, ს. ახვლედიანმა, ლ. წირღვაკამ, მ. ახვლედიანმა, ს. ჯუმუტეიამ, კ. ბუ-
ლისკერიამ, ქ. ლაცუზბაიამ და სხვებმა მნიშვნელოვან წარმატებებს მიაღწიეს,
დღიურ ნორმებს 500—700 პროცენტით ასრულებდნენ.

სიმინდის სარეკორდო მოსავლის ოსტატმა ჩ. ქვაჩახიამ 1944 წლის სა-
გაზაფხულო თესვის მომზადების დღეებში გალის რაიონის კოლმეურნე
სტახანოველთა სარაიონო შეკრებაზე მოწოდებით მიმართა კოლმეურნეებს,
რომ სტახანოვეური ჰექტარების კარგად დამუშავებით უზრუნველყოთ სი-
მინდის მაღალი (64—80 ცენტერი): ამავე დროს ჩოქოლი ქვაჩახიამ შეკრე-
ბის მონაწილეებს გაუზიარა თავისი გამოცდილება სიმინდის ყანის დამუშა-
ვების საქმეში, ხოლო საქართველოს კპ (ბ) გალის რაიკომმა 1944 წლის
იანვარში მიიღო სპეციალური დადგენილება ჩ. ქვაჩახიას მეთოდის ფართოდ
დანერგვის შესახებ.

ეს წარმოადგენდა სოციალისტური შრომის ერთ-ერთ დამახასიათებელ
ნიშანს, სოციალისტური შრომის ერთი მუშაკის წარმატებები მარტო მის კუ-
თენილებს როდი წარმოადგენს, არამედ მთელი საბჭოთა ხალხის კუთვნი-
ლება იყო, მთელი საბჭოთა ხალხის კეთილდღეობის ამალგებას, შემოქმე-
დებით შრომაში კიდევ უფრო დიდი წარმატებების მიღწევას ემსახურე-
ბოდა.

სამამულო ომის პერიოდში საკოლმეურნეო შრომაში მნიშვნელოვანი
როლი კოლმეურნე ქალებმა შეასრულეს. საქართველოს კოლმეურნე ქალებ-
მა არმიისა და ფლოტის მებრძოლთათვის თბილი ტანსაცმლისა და საჩუქ-
რების შეგროვება იკისრეს. მარტო 1942 წელს კოლმეურნეებმა 175 ვაგონი
სხვადასხვა საჩუქარი გაგზავნეს ფრონტელთა და, თავდაცვითი საწარმოების
მუშებისა და ქალაქის ინტელიგენციის მომარაგების გასაუმჯობესებლად, დამ-
ზადების ფასებში სახელმწიფოს ჩააბარეს 254 ფუთი სასოფლო-სამეურნეო
პროდუქტი. მომრავლდა ნოვატორ ქალთა რიგები. სოფე ლოქუმის ლენინის
სახელობის კოლმეურნეობაში ქალები დიდ ძალას წარმოადგენდნენ. მათ შე-
ცვალეს ფრონტზე წასული მამაკაცები, თავიანთი ქმრები, მამები, ძმები და
ისინი შრომით წარმატებებს წარმატებებზე აღწევდნენ. მათი შრომის მა-

ჩვენებლები ზევრ შემთხვევაში აჭარბებდა მამაკაცების შრომის შედეგებს. საკოლმეურნეო შრომაში ნონაწილე შრომისუნარიანი ქალების რაოდენობამ 1945 წელს უკვე 247 მიაღწია. სამამულო ომის პერიოდში ისინი არა მარტო კრეფდნენ ჩაის მწვანე ფოთოლს, არამედ კიდევაც ხნავდნენ და ამუშავებდნენ სიმინდსაც, თამბაქოს ფართობებს, კარგად უვლიდნენ მუშა და პროდუქტიულ პირუტყვს და ა. შ.

საკოლმეურნეო შრომის წარმატებები სამამულო ომის პერიოდში ყოველწლიურად მატულობდა, რის მკაფიო მაჩვენებელია კოლმეურნეობის ფულადი შემოსავალი, რომელმაც ომის დამთავრების წელს, 1945 წელს, 6.118 728 მანეთს მიაღწია, რაც სამჯერ აღემატებოდა 1940 წელს მიღებულ ფულად შემოსავალს. მიღებული ფულადი შემოსავლიდან 417 149 მანეთი სახელმწიფო გადასახადთა და გამოსაღებთა დასაფარავად იქნა გაღებული, 917 810 მანეთი გადაირიცხა განუყოფელ ფონდში, ხოლო 4 302 747 მანეთი გაცემულ იქნა კოლმეურნეობებზე შრომადღებების ფულადი ანაზღაურების სახით.

1945 წელს თითოეულ შრომადღეზე გაცემულ იქნა 34 მანეთი და 90 კაპიკი ფულად და 3,0 კილოგრამი მარცვლეული, რაც ყველაზე უფრო მაღალი ანაზღაურება იყო სამამულო ომის მთელი პერიოდის განმავლობაში. ამ წარმატებებს ლენინის სახელობის კოლმეურნეობამ მიაღწია სასოფლო-სამეურნეო არტელის წესდების ზუსტად და განუზრგელად განხორციელებით, შრომის დისციპლინის მტკიცედ დაცვით და თავიანთი შრომის შედეგებით კოლმეურნეთა მატერიალური დაინტერესებით. ასეთი წარმატება, მოპოვებულ იქნა კოლმეურნეობის გამგეობის და მისი თავმჯდომარის გ. ჭგუბურიას უნარიანი ხელმძღვანელობით, რომელიც სწორად წარმართავდა კოლმეურნეობის კადრებს სამეურნეო სამუშაოთა სხვადასხვა უბანზე.

კოლმეურნეობის სამეურნეო-ორგანიზაციულად განმტკიცება-ამაღლების საქმეში მნიშვნელოვანი როლი კოლმეურნეობის პარტიულმა ორგანიზაციამ შეასრულა. იგი კარგად იცნობდა კოლმეურნეობის ყოველდღიურ მუშაობას, მის ეკონომიკას, ბრიგადებისა და კოლმეურნეობის საქმიანობას. პარტიული ორგანიზაცია საკოლმეურნეო შრომის აღმავლობის ინიციატორი იყო, ხელმძღვანელობდა სოციალისტურ შეჯიბრებას, სტახანოვურ მოძრაობას. ლენინის სახელობის კოლმეურნეობა მუდამ გამარჯვებული გამოდიოდა გალის რაიონის სოფელ ზემო ბარლების კოლმეურნეობა „ვიგანტთან“ შეჯიბრებაში. პარტიული ორგანიზაცია უზრუნველყოფდა ვალდებულებათა შესრულების მიმდინარეობის შემოწმებას, მოწინავეთა გამოცდილების ურთიერთგაზიარებას, საწარმოო გეგმების შესრულების ყოველწლიურ კონტროლს და სახავდა ღონისძიებებს ჩამორჩენილი უბნებისა თუ ბრიგადების მუშაობის გასაუმჯობესებლად: პარტიული ორგანიზაცია ხელმძღვანელობდა პოლიტიკური განათლების საქმეს, როგორც ცნობილია პოლიტიკური შეგნებულობა მყარი საწარმოო წარმატებების საფუძველია. სისტემატურად ეწყობოდა ლექციები, კონსულტაციები, საუბრები, პოლიტინფორმაცია, როგორც სამამულო ომის საკითხებზე, ისე საკავშირო კომუნისტური პარტიის ისტორიის საკანძო საკითხებზე, ჩვენი სამშობლოს გმირულ წარსულზე და ა. შ. პარტიული ორგანიზაცია ხელმძღვანელობდა და წარმართავდა კლუბ-სამკითხველოს მუშაობას, სოფლის ინტელიგენციის საგანმანათლებლო მუშაობას კოლმეურნეობაში.

პარტიული ორგანიზაციის ინიციატივით შეიქმნა მუდმივმოქმედი კომისიები და ბრიგადები, რომლებიც სწავლობდნენ სამხედრო მოსამსახურეთა ოჯახების საყოფაცხოვრებო პირობებს და საქირო დახმარებას უწყევდნენ მათ. 1943 წლის თებერვალში ჩატარდა ფრონტელთა ოჯახების დახმარების კვირეული და მიღებული შემოსავალი ფრონტელთა ოჯახებს მოხმარდა. კოლმეურნეობამ მოუხნა და დაუთესა საკარმიდამო ნაკვეთები 160-ზე მეტ ფრონტელთა ოჯახს, ხოლო ზამთრისათვის შეწით მოამარაგეს ასზე მეტი ოჯახი.

საბჭოთა მთავრობამ საქართველოს სოფლის მეურნეობის 500-ზე მეტი მოწინავე სსრ კავშირის ორდენებით დააჯილდოვა. სსრ კავშირის უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმის 1944 წლის 7 ივნისის ბრძანებულებით, მრავალ მოწინავე კოლმეურნეს და კოლმეურნე ქალს გადაეცა ლენინის ორდენი. ზურგის გვარდიელებად იწოდებოდნენ მხენელ-მთესველები ჩ. ქვაჩაია, ს. კობალაძე, ი. მელიქიშვილი, მეჭარხლე ს. მარიდაშვილი, მეცხოველე მ. პლიევი, მეჩაიე ქ. სარსანია და დ. ტაკიძე, კოლმეურნეობების თავმჯდომარეები, გ. ჭგუბურია, ვ. გოგობია, ი. ქავთარაძე და მრავალი სხვა ნოვატორი.

სამამულო ომის პერიოდში საკოლმეურნეო შრომაში მიღწეული წარმატებებისათვის ლენინის სახელობის კოლმეურნეობა დაჯილდოვებულ იქნა სიგელებით და გარდამავალი დროებით. აქედან აღსანიშნავია 1941—1943 წლებში აფხაზეთის ასსრ მიწსახკომის გარდამავალი დროშის მოპოვება სასოფლო-სამეურნეო გეგმების ვადაზე ადრე გადაჭარბებით შესრულებისათვის, 1944 წელს კი საქართველოს სსრ სახალხო კომისართა საბჭოს გარდამავალი წითელი დროშის მიღება 1944 წლის თესვის გეგმის დაწესებულ ვადებში და გადაჭარბებით შესრულებისათვის და ა. შ.

სამამულო ომის პერიოდში ლენინის სახელობის კოლმეურნეობა მთელ საბჭოთა ხალხთან ერთად მტკიცედ იბრძოდა მტერზე გამარჯვებისათვის და უზრუნველყოფდა საკოლმეურნეო წყობის კიდევ მეტ ზრდა-განმტკიცებას.

მეურნეობის სოციალისტურმა სისტემამ და მასთან ერთად საკოლმეურნეო წყობილებამ ნათლად დაადასტურა თავისი უპირატესობა და პროგრესულობა არა მარტო მშვიდობიანი მშენებლობის პერიოდში, არამედ სამამულო ომის რთულ პირობებშიც. სოციალისტურმა სოფლის მეურნეობამ, საკოლმეურნეო წყობილებამ სოფლად წარმატებით გაუძლო სამხედრო დროის ყველაზე უფრო მკაცრ პირობებს, სერიოზულ სიძნელებებს და, დიდი დანაკლისის მიუხედავად, უზრუნველყო სოციალისტური მრეწველობა სათანადო ნედლეულით, ხოლო ჩვენი გმირი არმია და საბჭოთა ქვეყნის მოსახლეობა პურითა და სურსათით.

საკოლმეურნეო წყობილების წარმატებანი და სიმტკიცე ი. ბ. სტალინმა თავის მოხსენებაში დიდი ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის 26 წლისთავისადმი ასე შეაფასა:

„საბჭოთა კავშირის გლეხებმა, რომლებმაც მშვიდობიანი მშენებლობის წლებში საკოლმეურნეო წყობილების საფუძველზე მოწინავე სოფლის მეურნეობად გარდაქმნეს ჩამორჩენილი მიწათმოქმედება, სამამულო ომის დროს გამოიჩინეს სოფლის ისტორიაში არნახული მაღალი შეგნება საყოველთაო სახალხო ინტერესებისა. მათ ფრონტის დასახმარებლად თავდადებული შრომით ცხადყვეს, რომ საბჭოთა გლეხობას გერმანელთა წინააღმდეგ ახლანდელი ომი თავის საარსებო საქმედ, თავისი სიცოცხლისა და თავისუფლებისათვის ომად მიაჩნია... ჩვენი კოლმეურნეობები და საბჭოთა მეურნეობები

ისე ამარაგებდნენ სურსათით არმიასა და ჩვენს ქვეყანას, რომ ამ საქმეში სერიოზული შეფერხებები არ ყოფილა. რასაკვირველია, საკოლმეურნეო წყობილება რომ არა ყოფილიყო, კოლმეურნეთა და კოლმეურნე ქალთა თავდადებული შრომა რომ არა ყოფილიყო, ჩვენ ამ უძნელეს ამოცანას ვერ გადავწყვეტდით. თუ ომის მესამე წელს ჩვენი არმია სურსათის ნაკლებობას არ განიცდის, თუ მოსახლეობა მარაგდება სურსათით, ხოლო მრეწველობა ნედლეულით, ამაში თავი იჩინა საკოლმეურნეო წყობილების ძალამ და სიცოცხლისუნარიანობამ, კოლმეურნე გლეხობის პატრიოტიზმმა⁵.

Т. И. ЖГЕНТИ

СОВЕТСКОЕ СЕЛО В ПЕРИОД ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Резюме

Победа нашего народа в Великой Отечественной войне в немалой степени была обеспечена великим подвигом тружеников тыла. Из колхоза имени Ленина села Окуми Абхазской АССР на войну было мобилизовано почти все трудоспособное мужское население. Для возмещения наиболее трудоспособных и квалифицированных кадров, ушедших на фронт в общественное производство были вовлечены женщины, ветераны труда и подростки. На плечи женщин, стариков и молодежи допризывного возраста легла вся тяжесть тяжелого крестьянского труда.

Труженики села Окуми, стремясь внести наибольший вклад в дело победы над врагом, сознательно шли на жертвы и лишения во имя всемерной помощи действующей армии и флоту. С этой целью были организованы сбор средств в фонд Советской Армии, на строительство боевой техники и вооружения, посылка подарков воинам, подписка на государственные военные займы.

В суровых условиях войны, при острой нехватке рабочих рук, тракторов, сельскохозяйственных машин труженики села Окуми своим самоотверженным трудом внесли свою лепту в снабжение армии продовольствием и в общую победу над врагом.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს უახლესი ისტორიის განყოფილებამ

⁵ ი. ს. ტაღიანი, საბჭოთა კავშირის დიდი სამამულო ომის შესახებ, თბ., 1951., გვ. 221—222.

თამაზ პარაძე

საზღვაო ვაჭრობის ორგანიზაცია შუა საუკუნეების საქართველოში

საზღვაო ვაჭრობის ორგანიზაცია შუა საუკუნეების საქართველოში დღემდე ფაქტობრივად არ ყოფილა საგანგებო კვლევის ობიექტი. ამ მხრივ გამოჩაღისა ქველი ჩხატარაიშვილის საკანდიდატო ნაშრომი, სადაც გარკვეული ყურადღება ეთმობა გურიის სამთავროს ნავსადგურებში ბაჟის აკრეფის წესს¹.

საზღვაო ვაჭრობა მნიშვნელოვნად არის დამოკიდებული სავაჭრო ნავიგაციის სეზონის ხანგრძლივობაზე, ბაჟის აკრეფის წესზე და ასეთი ბაჟის სიდიდეზე კონკრეტული ქვეყნის ნავმისადგომებში.

შუა საუკუნეებში შავ ზღვაზე ნაოსნობა თითქმის მთელი წლის განმავლობაში გრძელდებოდა, მაგრამ სავაჭრო ნავიგაცია წელიწადის თბილი დროით იყო შეზღუდული.

შავი ზღვა ზამთრობით თითქმის არასოდეს არ იყინება. მიუხედავად ამისა ცივი ამინდის ანუ „ზამთრის“ დადგომის შემდეგ ამ ზღვაზე სავაჭრო ხომალდების მიმოსვლა წყდებოდა და მომავალი წლის გაზაფხულზე ახლდებოდა. ამის მიზეზი იყო ის ძლიერი ქარები, რომელიც შავ ზღვაზე წელიწადის ცივ დროს იცის. ამასთან დაკავშირებით არქანჯელოლამბერტი (XVII ს.) საგანგებოდ აღნიშნავდა: „შავი ზღვა ძალზე მღელვარეა და ამიტომაც ძლიერ სასიფათოა ამ ზღვაზე ზამთარში მოგზაურობა“².

IV-V სს-ში სანაოსნო სეზონი ბიზანტიაში მარტის შუა რიცხვებიდან შუა ნოემბრამდე გრძელდებოდა³. ფაქტობრივად ასეთი იყო ნავიგაციის ხანგრძლივობა ხმელთაშუა ზღვის აუზში. შავ ზღვაზე კი, რომელიც უფრო ჩრდილოეთით მდებარეობს იმპერიის ფლოტისათვის სანაოსნო სეზონი შედარებით ხანმოკლე იყო.

↓ XIII ს-ის უკანასკნელ მეოთხედში შავი ზღვა გენუელებმა აითვისეს. ბიზანტიელი ისტორიკოსი გიორგი პახიმერი (1242—1310) აღფრთოვანებით წერდა გენუელ მეზღვაურთა ოსტატობაზე, რომლებიც შავ ზღვაზე ზამთრობითაც დაცურავდნენ. სულ მალე, XIV ს-ის პირველ მეოთხედში, გენუის ხელისუფლებამ თავის ქვეშევრდომებს პირველ ნოემბრიდან პირველ მარტამდე ამ ზღვაზე ნაოსნობა აუკრძალა⁴.

¹ ქ. ჩხატარაიშვილი, გურიის სამთავრო (პოლიტიკური და სოციალ-ეკონომიური ისტორიის ნარკვევი), ზელნაფერი, 1963, გვ. 349—400.

² არქანჯელო ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა, თბ., 1938, გვ. 179.

³ История Византии, т. I, М., 1967, გვ. 113.

⁴ G. J. Bratianu, Actes des notaires geneois de Pèrè et de Caffa de la fin XIII e siecle (1281—1290), Bucarest, 1927, გვ. 63—64.

შარდენის ცნობით, გვიან შუა საუკუნეებში, შავ ზღვაზე სანავიგაციო სეზონი აპრილიდან ოქტომბრამდე გრძელდებოდა: „თურქ მოგზაურებს მტკიცე წესად აქვთ შემოღებული ზღვაში წმ. გიორგის დღეს, აპრილის დამდეგს გასვლა და ნავსადგურში წმ. დემეტრეს დღეს, ოქტომბრის დასაწყისში შემოსვლა“⁵.

ამ საუკუნეებში აპრილის-ოქტომბრის თვეებით შავ ზღვაზე, საფიქრებელია, შორეული ნაოსნობის სეზონი იყო განსაზღვრული, რადგან შარდენის მიხედვით კაბოტაჟური ნაოსნობა საქართველოს ნაპირებთან ნოემბერშიც გრძელდებოდა⁶. ანალოგიური ვითარება იყო სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავი-ზღვისპირეთშიც, სადაც კაბოტაჟური ნაოსნობა XIX ს-ის პირველ ნახევარშიც აპრილიდან ნოემბრის ბოლომდე გრძელდებოდა⁷.

ძალზე ძნელია დადგინდეს ის დრო, რომელიც შუა საუკუნეებში შავი ზღვის უმნიშვნელოვანესი ნავსადგურებიდან საქართველოს ნაპირებამდე ან კიდევ პირიქით, ზომალდის ცურვას ჰქონდებოდა, რადგან ნაოსნობის ხანგრძლივობა დამოკიდებული იყო ამინდზე, საზღვაო ნავის ტიპზე და მისი კაპიტანის გამოცდილებაზე.

XII ს-ის გეოგრაფის ედრისის ცნობით, კონსტანტინეპოლიდან ტრაპიზონამდე ზღვით 9 დღე სჭირდებოდა⁸. XIV ს-ის დასაწყისში მეორე არაბი გეოგრაფი აბულ-ფი-და ტრაპიზონიდან სოხუმამდე სამი დღის საზღვაო გზას ანგარიშობდა⁹. ამ დროს საქართველოს საზღვარი ტრაპიზონთან შედარებით ახლოს გადიოდა და ბიზანტიის დედაქალაქიდან საქართველოს ნავსადგურებამდე ზომალდები 10-12 დღეში მოდიოდნენ. ეს იყო ნაოსნობისათვის საჭირო საშუალო დრო. ჩვეულებრივი კი ამ მანძილს საზღვაო ნავები უფრო ნაკლებ ან კიდევ მეტ დღეებს ანდომებდნენ. ასე მაგალითად, XIV ს-ის პირველ ნახევარში ევროპელმა მოგზაურმა ოდერიკო და პარდენინემ კონსტანტინეპოლიდან ტრაპიზონამდე ხუთ დღეში იცურა. 1404 წ. გაზაფხულზე კი, იგივე მანძილი ესპანელმა კლავიხიომ თორმეტ დღეში დაფარა¹⁰.

ის დრო, რომელიც კონსტანტინეპოლიდან საქართველომდე საზღვაო ნავებს ჰქონდებოდათ XIII-XIV სს-ში, დიდად არც გვიან შუა საუკუნეებში შეცვლირებულა. 1716 წ. 13 მაისს სულხან-საბა ორბელიანი სტამბოლიდან სამშობლოსაკენ გამოემართა საგანგებოდ დაქირავებული ზომალდით, რომელმაც „მეათე დღეს“ ფანეთის ნავსადგურში ათინაში ჩაუშვა ღუზა¹¹. 1769 წ. მაქსიმე ქუთათელმა რუსეთის მთავრობას აცნობა, რომ სოხუმსა, ფოთსა და ბათუმში ზომალდები „სტამბოლიდან რვა დღეზედ და ყირიმდამ ხუთს

⁵ ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში, ობ., 1975, გვ. 91—92.

⁶ იქვე, გვ. 253—259.

⁷ Лощия Черного моря, Николаев, 1851, гв. 334.

⁸ Geographie d'Edrisi trad. de l'arabe par A. Luabert, t. 22. Paris, 1840, გვ. 394.

⁹ Geographie b'Aboulfeda, tra0. de l'arabe par St. Guyard, t. 2. part. 2. Paris, 1888, გვ. 144.

¹⁰ H. Antonia-bis-Bibicou, Etubes d'histoire maritime de Byzance, Paris, 1966. გვ. 27.

¹¹ სულხან-საბა ორბელიანი, მოგზაურობა ევროპაში, თხზულებანი, ტ. 1, თბ., 1959, გვ. 24.

დღეზედ“ მოდიოდნენ¹². ის დრო, რომელზეც საზღვაო ნაგებს ყირიმიდან საქართველომდე ჰირდებოდათ მაქსიმე ქუთათელს ერთგვარად გაზვიადებული აქვს. ჯერ კიდევ XII ს-ში ედრისი ტრაპიზონიდან აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის გაყოლებით ხუთი დღის გზას ანგარიშობდა¹³. 1672 წ. კათადან საქართველოს ნაპირებამდე ცურვას შარდენმა სამ დღეზე ცოტა ნაკლები მოანდომა. ხომალდი 1672 წლის 7 სექტემბერს, შუალამისას გამოვიდა კათას ნავსადგურიდან და 10 სექტემბერს ისკურიის ყურეში, მდ. კოდორის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, ათიოდე კმ-ის დაშორებით ჩაუშვა ლუზა¹⁴.

XVIII ს-ის პირველ ნახევარში, 1737 წ. იმერეთში რუსეთის ელჩობის ცნობით, დონის შესართავიდან, ქალაქ აზოვიდან, დასავლეთ საქართველომდე კარგ ამინდში ექვსი დღის გზას ანგარიშობდნენ¹⁵.

VI ს-ის ოციან წლებში ეგრისის სამეფოს ზღვისპირეთი ბიზანტიელებმა დაიკავეს. ამ დროიდან, თითქმის ორი საუკუნე, საქართველოს საზღვაო ვაჭრობა ბიზანტიის იმპერიის კანონებს დაემორჩილა.

VI-VIII სს-ში ბიზანტიაში საზღვაო ვაჭრობის კონტროლი საგანგებო პუნქტებში იყო ორგანიზებული, სადაც საზღვაო-საგაყრო ნაგების ტვირთს სპეციალურად ამოწმებდნენ და ამ ტვირთის მიხედვით, ბაჟის ამკრეფი-კომერკარი ნავის მფლობელს ბაჟს ახდევინებდა¹⁶.

იუსტინიანე I-ის (527-565) მეფობის პირველ წლებში ასეთი საბაჟო ეგრისის სამეფოს სანაპიროზე საგანგებოდ აგებულ პეტრას ციხე-სიმაგრეში იყო. პროკოპი კესარიელის ცნობით, ბიზანტიის იმპერატორმა ამ ციხე-სიმაგრეში საგანგებო მოხელე იოანე (მეტსახელად ციხე) ჩააყენა, რომელიც ლაზიკის მთელ საზღვაო ვაჭრობას უწევდა კონტროლს¹⁷. ასეთი კონტროლი კი იმ შემთხვევაში იყო შესაძლებელი თუ ეგრისის საზღვაო ვაჭრობა მხოლოდ და მხოლოდ პეტრას მეშვეობით ხდებოდა. საფიქრებელია, რომ ბიზანტიის სამხედრო ესკადრა ეგრისის სანაპირო წყლებში სისტემატურად დაცურავდა და ხომალდების მფლობელებს აიძულებდა, რომ თავიანთი საზღვაო ნაგებს ლუზა პეტრას ნავსადგომში ჩაეშვათ. საფიქრებელია, ამ ციხე-სიმაგრეში იჯდა, საგანგებო მეზავე-კომერკარიც, რომელიც ეგრისში ზღვით შეტანილ თუ გატანილ საქონელზე იმპერიის სასარგებლოდ დაწესებულ ბაჟს კრეფდა.

542 წ. პეტრა ირანელებმა დაიკავეს¹⁸. მართალია, ათიოდე წლის შემდეგ ბიზანტიელებმა ეს ციხე-სიმაგრე უკან დაიბრუნეს, მაგრამ 542 წ. შემდეგ პეტრა უკვე აღარ იყო დასავლეთ საქართველოს საზღვაო ვაჭრობის ცენტრი.

668-678 წწ-ის ერთ ბიზანტიური ტყვიის საბეჭდურის წარწერაში მოხსენიებულია ვინმე თედორე კომერკარი, რომლის რეზიდენციის, სახელწო-

¹² А. Цагарели, Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся до Грузии, т. I, вып. I СПб.

¹³ Geographie d'Edrisi... t 2, 394.

¹⁴ შარდენის მოგზაურობა.

¹⁵ Переписка на иностранных языках грузинских царей с российскими государями, СПб., 1860, гл. LXXXI.

¹⁶ М. Я. Сюзюмов, Морской закон, «Учен. зап. Уральского гос. ун-та», № 101, 1969.

¹⁷ პროკოპი კესარიელი, გეორგიკა, II, თბ., 1965, გვ. 72.

¹⁸ ა. ბოგვერაძე, ბრძოლა ირანელი და ბიზანტიელი დამპყრობლების წინააღმდეგ ეგრისში საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, თბ., 1973, გვ. 253.

დებიდან ფრაგმენტი Βαστო არის შემორჩენილი. მკვლევრები ამ რეზიდენციის სრულ სახელს *εἰς βασιλειαν*-ად აღადგენენ და უცნობ თეოდორეს სებასტოპოლისის კომერკარად მიიჩნევენ¹⁹. ასეთი აღდგენა სწორი უნდა იყოს, საფიქრებელია, რომ 542 წ. შემდეგ ბიზანტიელებმა თავიანთი საბაჟო დასავლეთ საქართველოში პეტრას ციხე-სიმაგრიდან სებასტოპოლში (ცხუმში) გადაიტანეს. ამის შემდეგ, ერთხანს, საქართველოს საზღვაო ვაჭრობას კონტროლს ბიზანტიელები ამ ქალაქიდან უწევდნენ.

689/90 წწ-ის ერთ ბიზანტიურ ტყვიის საბეჭდურის წარწერებში მოხსენიებულია ვინმე კოზმა ლაზიკის, კერასუნტისა და ტრაპიზონის კომერკარი. ამავე ტიტულით არიან მოხსენიებულნი ვინმე გიორგი და თეოფილაქტე 691/693 წლების ორ ბიზანტიურ ტყვიის საბეჭდურის წარწერებში²⁰. საფიქრებელია, რომ VII ს-ის 80-იან წლებში ეგრისი (ლაზიკის) საზღვაო ვაჭრობის კონტროლს ბიზანტიის იმპერია ტრაპიზონიდან უწევდა, სადაც ლუზა უნდა ჩაეშვა ყველა სავაჭრო ხომალდს, რომელიც დასავლეთ საქართველოს სანაპიროსაკენ მიემართებოდა.

დღემდე მოღწეულ ბიზანტიურ ტყვიის საბეჭდურებს შორის არის კიდევ სამი, რომელთა წარწერებში ლაზიკის კომერკარია მოხსენიებული. ორი მათგანი 710/712 წწ-შია გაცემული. მათ წარწერებში ერთი და იგივე პირები სინეტოსი და ნიკეტასი არიან მოხსენიებულნი. მესამე, ქრონოლოგიურად ყველაზე გვიანდელი საბეჭდური 717 წ. არის გაცემული. მის წარწერაში კომერკარის სახელი არაა დასახელებული. სამწუხაროდ, ამ სამივე საბეჭდურის წარწერებიდან არც ისაა ნათელი თუ რომელ ზღვისპირა ქალაქში იყო VIII ს-ის პირველ მეოთხედში ლაზიკის კომერკარის რეზიდენცია.

იუსტინიანე I-ის ხანიდან, ადრე შუა საუკუნეებში, შემოტანილ საქონელზე ბიზანტიაში ბაჟის სახით ამ საქონელის ღირებულების 10 % აიღებოდა²². ჩვენი აზრით, ანალოგიური ვითარება იყო VI-VIII სს-ში დასავლეთ საქართველოს ნავსადგურებშიც.

VIII ს-ის დასასრულს დასავლეთ საქართველო განთავისუფლდა ბიზანტიის იმპერიის დამოკიდებულებისაგან. ამის შემდეგ, ბუნებრივია, საქართველოს საზღვაო ვაჭრობა ადგილობრივ სამართლის ნორმებს დაემორჩილა.

შუა საუკუნეების ქართული სამართლის წიგნებიდან ზღვაოსნობასთან დაკავშირებული მუხლები მხოლოდ XVIII ს-ის დასაწყისში შედგენილი ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნთა კრებულში გვხვდება. ამ კრებულში შესული სამართლის ძეგლებიდან ზღვაოსნობას შეეხება ბერძნული სამართლის ორი და მხითარ გოშის სამართლის ერთი მუხლი.

ვახტანგ VI სამართლის წიგნთა კრებულში მოთავსებული „სამართალი ბერძნულის“ 43-ე მუხლში ვკითხულობთ: „უკეთუ ვინმე უსჯულოთა ასწავლოს ხომალდისა ანუ ნავის შენება, თავი მოსჭრან მას“. ხოლო ამავე სამართლის 43-ე მუხლი შემდეგნაირად არის ჩამოყალიბებული: „უკეთუ სახლი ვისიმე იწოდეს და მივიდეს ვინმეს და იქიდან საქონელი გამოიტანოს, თავის-

¹⁹ Cf. Zacos, A. *Veglery*, Byzantine lead seals, Basel, 1972, pp. 232.

²⁰ იქვე, გვ. 245—258.

²¹ იქვე, გვ. 181, 259, 284.

²² W. Heyd, *Histoire du commerce du leuat au moyen - age*, I, Leipzig, 1923, გვ.

თვინ წაიღოს, ანუ ზღვაში რომ ზომალდი დაიქცეს და იქიდან საქონელი გამოიტანოს და თავისთვის წაიღოს, თუ მაშინვე ყუელა თავისა პატრონს არა მისცეს, ერთ წელიწადს უკან ოთხეულად მისცეს. ეგრეთვე ეს სამართალი მასზედა ყონ, რომელთაცა სახლი შესთხარონ“²³.

მხითარ გოშის სამართლის 364-ე მუხლი შემდეგნაირადაა ჩამოყალიბებული: „როს გატყდეს ზომალდი ზღვასა შიგან სიახლოვესა ქალაქისასა, უნდა კელის მომართვით და მიშველებით მოარჩინონ. რაც შველა გაეწყობოდეს, მიეშველონ მათ კაცთა ახლო ქალაქისათა. თუ უცხოძან კაცმან, შორეულმან, უშველოს, ზომ მართებულია, კაი, ვისაც რამ შეუძლია. თუ შორეულთა არა ინაღულონ რა, იმ ახლო ქალაქის კაცთა მართებთ მიშველება და მოკმარება, — რა ნავი, ზომალდი უზიანოდ მას ქალაქთან გავა ბევრი შესამატია ქალაქისა და შეემატებათ გასულით. აბა, იმისთვის უფრო მართებთ მოკმარება. ფასიც უნდა გაიღონ და მის შველას ეცადონ, რომე ვალია მათზე, რომელსაც შეუძლია მოკმარება და შველა. უცხოის, შორეულს არცარა ერგების და არცარა ვალია მათზე“²⁴.

როგორც ცნობილია, „ქართული სამართლის წიგნებში არსებული ხარვეზების შემთხვევაში კრებულის უცხო სამართლის წიგნების შესაბამისი მუხლები მოქმედ სამართლის ნორმებს წარმოადგენდნენ“²⁵. შესაბამისად ბერძნული და მხითარ გოშის სამართლიდან მოყვანილი მუხლები საქართველოში მოქმედ სამართლის ნორმებს წარმოადგენდნენ. ჩვენ შეიძლება დიდი მნიშვნელობა არ მივანიჭოთ ბერძნული სამართლის იმ მუხლს, რომელიც სიკვდილით ემუქრება ყველას, ვინც უსჯულოს ანუ მაჰმადიანს „ზომალდის ანუ ნავის შენებას“ ასწავლის. რაც შეეხება ვახტანგ VI-ის კანონთა კრებულში მოთავსებული ბერძნული სამართლის 43-ე და მხითარ გოშის სამართლის 364-ე მუხლს, მათი გათვალისწინება საქართველოში ზღვაოსნობასთან და საზღვაო ვაჭრობასთან მოქმედ სამართლობრივ ნორმებთან დაკავშირებით, ჩვენი აზრით, აუცილებელია. ზემოთ მოყვანილი სამართლის ეს ორი მუხლი ფაქტობრივად უძველესი დროიდან მრავალ ქვეყანაში გავრცელებული ე. წ. „ნაპირის უფლების“ უარყოფაა.

შუა საუკუნეების პირველ ნახევარში ევროპის და აზიის მრავალ ქვეყანაში ზღვის სანაპირო უმაღლესი ხელისუფლების საკუთრებად ითვლებოდა. ამის საფუძველზე მოქმედი „ნაპირის უფლების“ თანახმად, უმაღლესი ხელისუფლების მატარებელ სუვერენს ეკუთვნოდა ზღვაში ნაპირთან ახლოს ჩაიბრული საზღვაო ნავი, მისი ტვირთი და ცოცხლად გადაარჩენილი ეკიპაჟის წევრები. ვახტანგ VI-ის კრებულში მოთავსებული ბერძნული სამართლის 43-ე და მხითარ გოშის სომხური სამართლის 364-ე მუხლები მოწმობს, რომ ამგვარი წესი საქართველოში დიდი ხნის გადავარდნილი იყო, და რომ XVIII ს-ში ნაპირზე გამორიყული თუ ზღვაში ეკიპაჟის მიერ მიტოვებული ზომალდის ტვირთი ხელშეუხებლად ითვლებოდა. ამ დროისათვის ასეთი ტვირთის მისაკუთრება დიდი ჯარიმით ისჯებოდა, რომელიც საზღვაო ნავის ტვირთის ღირებულებას ოთხჯერ აღემატებოდა.

²³ ი. დოლიძე, ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. 1, თბ., 1963, გვ. 140, 143.

²⁴ იქვე, გვ. 361.

²⁵ იქვე, გვ. 652.

„ნაპირის უფლება“ ბიზანტიაში იმპერატორ ანდრონიკ I კომნენის (1183-1185) დროს საგანგებო კანონით გაუქმდა²⁶. მხითარ გოშის სომხური სამართლის წიგნი 1184-1213 წწ-ში არის შედგენილი²⁷. ამ სამართლის წიგნის მიხედვით ხმელთაშუა ზღვის ნაპირას, კილიკიის სომხურ სამეფოში, სადაც მხითარ გოშის სამართალი მოქმედებდა, ანალოგიური წესი უკვე გადავარდნილი ყოფილა. ჩრდილოეთ ევროპაში ასეთი წესი XIII ს-ის დასაწყისიდან გაუქმდა²⁸. საფიქრებელია, რომ ფორმალურად ასეთი წესი საქართველოშიც XII-XIII სს-თა მიჯნაზე მოისპო.

საქართველოს საზღვაო ვაჭრობის ორგანიზაციის შესახებ ცნობები ძირითადად გვიან შუა საუკუნეებიდან შემოგვრჩა. ერთადერთ გამონაკლისად ამ მხრივ შეიძლება „ვეფხისტყაოსანი“ ჩაითვალოს, სადაც ასეთი ხასიათის ცნობები მოიპოვება ზღვისპირას მდებარე ქალაქ გულანშაროსთან დაკავშირებით, რომელიც შეიძლება საქართველოზე გავავრცელოთ.

გულანშაროში მოსულ ავთანდილს „ვაჭართ უხუცესის“ მეზღვმე მოუთხრო:

რა შემოვლენ დიდ-ვაჭარი, მას ნახვენ და მძღვენსა სძლვიან
 უჩვენებენ, რაცა ჰქონდეს, სხვაგან ღარსა ვერ გახსნიან,
 უტურფესთა სეფედ დასმენ, ფასსა მუნვე დაუთვლიან;
 მათ მაშინვე ააზატებს, ვითა სწადეს დაჰყიდიან.
 თქვენებურთა საპატიოთა მას მართებს გამოსვენება;
 დამყენებელთა უბრძანებს, მართებდეს ვის დაყენება²⁹.

შოთა რუსთაველის პოეტიკიდან მოყვანილი ეს ადგილი მეტად საინტერესო ცნობებს შეიცავს საზღვაო ვაჭრობის ორგანიზაციის შესახებ. ამ ადგილიდან კარგად ჩანს, რომ რუსთაველის ხანაში საქართველოს ნავსადგურში შემოსული უცხო ქვეყნის ხომალდი საგანგებო ზირს ბარდებოდა, რომელსაც ევალებოდა ამ ხომალდით საქართველოში ჩამოსული ვაჭრების მოვლა-პატრონობაც. ირკვევა, რომ უცხო ვაჭრებს ნება არ ჰქონიათ ევაჭრათ ძვირფასი ქვებით ხელისუფლების ნებართვის გარეშე. ხელისუფლების საგანგებო წარმომადგენელი გასაყიდად ჩამოტანილ ძვირფასეულობას გადაათვალიერებდა, რაც მოეწონებოდა მეფისათვის შეიძენდა და შემდეგ ვაჭარს ასეთი საქონლით თავისუფალი ვაჭრობის ნებას აძლევდა.

საზღვაო ვაჭრობის ორგანიზაციის შესახებ გვიან შუა საუკუნეების საქართველოში ცნობები ძირითადად გურიისა და ოდიშის სამთავროში შედგენილ დოკუმენტებში მოიპოვება.

1909 წ. ექვთიმე თაყაიშვილმა გამოაქვეყნა ე. წ. „რატინთა გუჯარი“, რომელიც ძვირფას მასალს შეიცავს საქართველოში საზღვაო ვაჭრობის ორგანიზაციის შესახებ. ამ გუჯარში რატინთა საგვარეულოსადმი ბოძებული სამი წყალობის სიგელია გაერთიანებული, რომლებიც ოდიშის მთავრების ლევან II დადიანის (1611-1657), ვამეყ III დადიანის (1657-1661) და ლევან III დადიანის (1661-1680) მიერაა გაცემული. ლევან II დადიანის გაცემული

²⁶ История Византии, т. 2, М., 1967, გვ. 336.

²⁷ ი. დოლიძე, ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. I, გვ. 597—598.

²⁸ К. Лебе, Метрополии морей, 1982, გვ. 189—192.

²⁹ შოთა რუსთაველი, ვეფხისტყაოსანი, თბ., 1966, გვ. 203.

წყალობის სიგელში აღნიშნულია ის წყალობა, რომელიც ერთგული სამსახურისათვის ლევან I დადიანს 1657 წ. სტამბოლში წაყვანილ ქრისტიეოჩი რატიანისათვის უბოძებია ერთგული სამსახურის ნაცვლად. მათ შორის მოხსენიებულია ხომალდის „მდივნობაც“²⁹. ლევან I დადიანის ეს წყალობა უფრო დაწერილებით რატიანთა საგვარეულოსადმი ლევან III დადიანის სიგელშია გადმოცემული, რომლის თანახმად სამეგრელოს მთავარს ქრისტიეოჩი რატიანისათვის „უბოძებია ხომალდის მდივნობამ, მებაჟობა და მოლარეობამ, ლევან III დადიანმა რატიანებს ეს წყალობა განუახლა და უბოძა „ხომალდები სადაც დადგეს, ტყაყურს, და მორკვლას, ანაკლიას, ხორგას მდივნობამ, მებაჟეობამ“³⁰.

„რატიანთა გუჯარში“, როგორც ვხედავთ, მოხსენიებულია „ხომალდის დადგომა“, აგრეთვე „ხომალდის მდივნობამ და მებაჟეობა“. ქვემოთ ჩვენ შევეცდებით გავარკვიოთ ამ ტერმინთა მნიშვნელობა.

ზემოთ ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ, რომ საკაბოტაჟო ნაოსნობა საქართველოს ნაპირებთან აპრილიდან ნოემბრის ბოლომდე გრძელდებოდა, ხოლო დიდი სავაჭრო ხომალდები უკვე სექტემბრის დასასრულისათვის ჩვეულებრივ ტოვებდნენ ამ ნაპირებს და უკან მიემართებოდნენ. „ამ თვეში სამეგრელოდან კონსტანტინეპოლში გადის თურქთა გემები“ — ვკითხულობთ იტალიელი მისიონერის ჯუზეპე ჯუდიჩე მილანელის 1640 წელს შედგენილ მოხსენებით ბარათში³¹. უცხოეთიდან ზღვით შემოტანილი საქონლის გაყიდვას და ადგილობრივი საქონლის შეძენას გარკვეული დრო ესაჭიროებოდა. ამიტომ, როგორც შარდენის თხზულებიდან ირკვევა უცხოელ ვაჭრებს თავიანთი საქონელი გემებიდან ნაწილ-ნაწილ გადმოჰქონდათ და ნაპირზე სპეციალურ სავაჭრობებში ჰყიდნენ³². მათი სავაჭრო ოპერაციების დამთავრებამდე საზღვაო ხომალდები ნაპირიდან შედარებით მოშორებით რეიდზე იდგა. ამას ქართველები „ხომალდის დაყენებას“ ანუ „დადგომას“ უწოდებდნენ. ნაპირთან ახლოს საზღვაო ნავის გაჩერებისათვის, სპეციალური გადასახადი იყო დაწესებული, რომელსაც „ხომალდის ბაჟი“ ეწოდებოდა. ლევან II დადიანის მიერ 1628 წ. ეკლესიისადმი გაცემულ წყალობის სიგელში ვკითხულობთ: „არის კათალიკოზის წესი ხომალდის ბაჟი ბიჭვინტისა, ღვთისმშობლისადმი შეწირული ჩუენგან ერთი მშვილდი, ათი სურმა, ათი სამოგვე, ერთი ორპირი ქუნთი, ერთი ჩექმა, ათი მახათელი მარილი და ათი მთელი თევზი“³³. ამავე მთავრის ეკლესიისადმი გაცემულ მეორე სიგელში ვკითხულობთ: „შემოგვიწირავს ჯომალდის ბაჟი ჩუენ, დადიანს ლეონს ბიჭვინტის ღმრთის-მშობლისათვის თითო ჯომალდისათვის 1 თავთა, 10 ღვინი, 10 მეში, 10 მახათელი მარილი, 10 მრთელი თევზი, 1 ჩექმა, 1 მშვილდი, 1 თივთიყის თეთრი ქუნთი, 1 ხალიჩაი, 1 წონა მატყლი, 1 წონა სპილენძი, 1 წონა რკინა“³⁴.

ლევან II დადიანის ზემოთ მოყვანილ წყალობის სიგელებში „ხომალდის ბაჟის“ სახით ჩამოთვლილია ისეთი საქონელი, რომელიც ამ დროისათვის სა-

²⁹ ექვთ. თაყაიშვილი, საქართველოს სიძველენი, ტ. II, ტფ., 1909, გვ. 79.

³⁰ იქვე, გვ. 82.

³¹ დონ ჯუზეპე ჯუდიჩე მილანელი. წერილები საქართველოზე, თბ., 1964, გვ. 45.

³² შარდენის მოგზაურობა..., გვ. 203—206.

³³ ს. კაკაბაძე, დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, წ. 1, თბ., 1921, გვ. 47.

³⁴ ი. დოლიძე, ქართული სამართლის ძეგლები, წ. II, თბ., 1970, გვ. 475.

ქართველოში ზღვით შემოქმონდათ. საფიქრებელია, რომ როდესაც უცხოური ხომალდი საქართველოს ნაპირთან ჩაუშვებდა ლუზას, საბაეო სამსახურის სპეციალური წარმომადგენელი „ხომალდის მდივანი“ მცირე ნავით მისკენ გაეშურებოდა. „ხომალდის მდივანი“ უცხოურ ხომალდზე, აღიოდა და მის ტვირთს საგანგებოდ აღწერდა, რის საფუძველზეც აცხადებოდა ამ ხომალდის რეიდზე დგომის უფლებისათვის „ხომალდის ბაჟი“. ირკვევა, რომ ასეთ ბაჟს გემით შემოტანილი საქონლის გარკვეული ნაწილი შეადგენდა.

როდესაც უცხოური საზღვაო ნავი მხოლოდ და მხოლოდ ადგილობრივი პროდუქციის გატანისათვის იყო გამოიწველი, მაშინ ნაპირთან დგომისათვის დაწესებული „ხომალდის ბაჟი“ ბევრად უფრო მცირე იყო. ასე მაგალითად, XVII ს-ის დასასრულში გურიის ნავსადგურ შეკვეთილში სიმინდის შესაძენად მოსულ თითოეულ თურქულ საზღვაო ნავზე 1 ოყა თუთუნი და 40 ფარა იკრიფებოდა³⁵.

საქართველოს ნაპირებთან სავაჭროდ მოსული დიდი ხომალდები უშვებდნენ უმეტეს შემთხვევაში ლუზას, შედარებით მცირე ზომის საზღვაო ნაგები სანაოსნო მდინარეებზე აღიოდნენ და ქვეყნის შიგნით ჩერდებოდნენ. მდინარეებზეც ნაგებს „დადგომისათვისაც“ სპეციალური გადასახადი იყო დაწესებული. ჩვეულებრივ ეს გადასახადი მთლიანად უზენაესი ხელისუფლების სასარგებლოდ აღებოდა, მაგრამ ამ წესიდან გამონაკლისიც არსებობდა. ასე მაგალითად, XVII ს-ში მდ. ხობზე „ნავის დადგომისათვის“ დაწესებული გადასახადის ერთი მესამედი ხობის მონასტრის სასარგებლოდ იკრიფებოდა. ამ მონასტრის პრივილეგია უკვე შემადგეფე დადიანის (1470-1474) დროს ჰქონდა, რაც კარგად ჩანს მისი ერთი წყალობის სიგელიდან, რომელიც XVII ს-ში ლევან II დადიანმა განაახლა. წყალობის სიგელის მიხედვით, მდ. ხობის ქვემო წელში მდებარე სოფლებში „ქარიატას და კემხელს მესამედი ნავი „ხობის მონასტრის ეკლესიისა“³⁶. „მესამედი ნავი“ ნაოსნობის სეზონში ხობში შემოსული იმ საზღვაო ნაგების მესამედს გულისხმობს, რომელთა „დგომისათვის“ გადასახადი ეკლესიის სასარგებლოდ უნდა აეკრიფათ. ამ წესის თანახმად ყოველი სამი ნავიდან ორს მთავრის მოხელეები უწევდნენ მეურვეობას, ხოლო მესამე ნავი ხობის მონასტრის ყმების მზრუნველობის ქვეშ გადადიოდა. ეს კარგად ჩანს ამ მონასტრის წყალობის სიგელიდან, რომელიც ლევან III დადიანის მიერაა გაცემული: „ქ. როგორათაც ბიძა ჩემს ლევან დადიანს გაუჩიებია, იადაგარი ეს ვნახეთ, და ჩვენც ასრე დაგვიმტყიცებია... და ამ წიგნშიდაც ასრე სწერია: სამი ნავის თათრები რომ მოვიდეს, ორი ჩვენი კაცისა დადგეს და მესამე ხატის ყმისას დადგეს“...³⁷ „მესამედი ნავის“ პრივილეგია მდ. ხობზე ეკლესიის შემოსავლის მნიშვნელოვან ნაწილს შეადგენდა. ამიტომაც, როდესაც დასავლეთ საქართველოს კათალიკოსმა XVII ს-ის 70-იან წლებში თავისი ურჩი ვასალი ფიცით შემოირიგა, ამ ვასალის დეისმა ჯაიანის ფიცში საგანგებოდ იყო აღთქმული, რომ „თუ აქ ნავი მოვიდეს, გულის მართლით რომელიც თქვენი ბაჟი ყოფილიყოს, არც ის დაგალოთ და რომელიც წესი ყოფილიყოს ნავიცა ისიცა მოვაბაროთ თქვენ მოხელეს“³⁸.

³⁵ სტია. ფ. 246, ს. 1062, გვ. 96.

³⁶ ე ქ ე თ თ ა ყ ა ი მ ვ ი ლ ი, საქართველოს სიძველენი, წ. I, ტფ., 1909, გვ. 27.

³⁷ იქვე, გვ. 28.

³⁸ იქვე, გვ. 40.

ჩვენთვის უცნობია ის წესი, რომლის შესაბამისად იღებდნენ მდინარეებზე „ნავის დგომისათვის“ დაწესებულ გადასახადს. ვფიქრობთ, რომ თვისობრივად ეს გადასახადი არაფრით არ განსხვავდებოდა „ხომალდის ბაჟისაგან“.

ზღვით შემოტანილ თუ გატანილ საქონელზე შუა საუკუნეების საქართველოში, ისევე როგორც ყველგან, ბაჟი აიკრიფებოდა, რომლის ასაკრეფად საგანგებო მეზაჟე იყო დანიშნული.

VIII ს-ის დასასრულიდან, დასავლეთ საქართველოს ბიზანტიელებისაგან განთავისუფლების შემდეგ, საბაჟოები თითქმის ყველა ნავმისადგომში მოეწყო. მათი რიცხვი რომელიმე კონკრეტულ საუკუნეში დამოკიდებული იყო სანაპირო ზოლზე, რომელიც ამ საუკუნეში საქართველოს ეკავა. „რატოიანთა გუჯარის“ მიხედვით, XIV-XVII სს-ში, ზღვისპირას ოდიშში საბაჟოები იყო ტყაყურუში (ვერობული წყაროების ისკურია), ანაკლიაში და კემხელში (დღევანდელი ყულევი). ლევან II დადიანის 1628 წ. სიგელში დასახელებული „ფოთური მეზაჟენი“³⁹ XVII ს-ის გურიის საბაჟოებიდან მხოლოდ ქობულეთის საბაჟოა ცნობილი⁴⁰. XVII ს-ის საბუთებში გრიგოლეთისა და შეგვეთილის საბაჟოებიცაა დამოწმებული⁴¹. საფიქრებელია, რომ ეს ორი საბაჟო წინა საუკუნეშიც იყო.

ნავმისადგომების გარდა, საბაჟოები, რომლებიც საზღვაო ვაჭრობას უწყევდა კონტროლს, ქვეყნის შიგნით, სანაოსნო მდინარეებზეც იყო მოწყობილი. XVI—XVII სს-ში ასეთი საბაჟოები იყო სოფლებში: მერკულა (მდ. მოქვის წყალზე), კემხელი, ქარიატა და ხორგა (სამივე მდ. ხობზე), ჭალადიდი (მდ. რიონზე)⁴². XVIII ს-ში საბაჟო მდ. რიონზე ჭალადიდის გარდა კიდევ ოთხ სოფელში ყოფილა მოწყობილი⁴³. უნდა ვფიქროთ, რომ ეს საბაჟოები წინა საუკუნეშიც იყო.

ოდიშისა და გურიის განსხვავებით XVII ს-ის აფხაზეთში ნორმალური საზღვაო ვაჭრობა მოშლილი იყო. მისიონერი დე-ლუკას (1625) ცნობით, აფხაზეთში ასეთი ვაჭრობა მხოლოდ ნავმისადგომებში ან კიდევ ხომალდებზე ხდებოდა, თანაც მხარეები წინასწარ მიეველებს უცვლიდნენ ერთმანეთს⁴⁴.

1672 წ., შარდენის მიხედვით, იერქეზეთსა და აფხაზეთში უნდობლობა ადგილობრივ მოსახლეობასა და ზღვით მოსულ უცხოელ ვაჭრებს შორის კიდევ უფრო გაზრდილა. აი როგორ აგვიწერს ამ ხალხების საზღვაო წესს ფრანგი მოგზაური და ვაჭარი: „გაცვლა-გამოცვლა წარმოებს შემდეგნაირად. გემიდან წამოსული ნავი ახლოს მიდის ნაპირთან. ნავში მსხდომნი კარგად

³⁹ ს. კაკაბაძე, დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, წ. 1, თბ., 1921, გვ. 45

⁴⁰ Дм. Бакрадзе, Археологическое путешествие по Гурин и Адчаре, СПб., 1878, გვ. 226.

⁴¹ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფონდი Ad ს. 1565, ფონდი 52, ს. 2482, სცია, ფ. 1449, ს. 2.

⁴² ექვთ. თაყაიშვილი, საქართველოს სიძველენი, I, გვ. 27; ექვთ. თაყაიშვილი, საქართველოს II, გვ. 52.

⁴³ ო. სოსელია, ქ. ჩხატარაიშვილი, დასავლეთ საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური მდგომარეობა XVIII ს. 40—80-იან წლებში, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV, თბ., 1973, გვ. 583.

⁴⁴ Де-Люка, Описание перекопских татар, черкесов, мингрелов и грузин, «Записки Одесского общества истории и древностей», Одесса, т. 11, 1879, გვ. 492.

ბ. „მათე“, ისტორიის სერია, 1985, № 2

არიან შეიარაღებულნი. ისინი ნავთან მიახლოების უფლებას აძლევენ იმდენსავე ჩერქეზს, რამდენიც თვითონ არიან. თუ დაინახეს რომ მეტნი უახლოვდებიან, ნავი მაშინვე კვლავ ზღვაში გაჰყავთ. როცა ურთიერთს სალაპარაკო მანძილზე დაუახლოვდებიან ერთმანეთს უჩვენებენ გასაცვლელ საქონელს. შეთანხმდებიან და იწყება გაცვლა-გამოცვლა... (აფხაზებთან) ვაჭრობა ისეთივე სიფრთხილით წარმოებს⁴⁵.

ჩვენ ძალზე ცოტა ვიცით შუა საუკუნეებში საქართველოს ნავსადგურების მებაჟეების შესახებ. უძველესი მათ შორის, რომელიც წერილობით წყაროებშია დამოწმებული „ქობულეთის მებაჟე“ მამუკა რამიძეა, თავის მეუღლესთან და შვილებთან ერთად მოხსენიებული XVI-XVII სს-ის ხატის წარწერაში, რომელიც ქობულეთის მებაჟეს ეკლესიისათვის შეუწირავს⁴⁶.

გურიის მთავრის გიორგი IX გურიელის (1714-1725) მიერაა ვაცემული წყალობის სიგელი თავართქილაძეებისადმი, რომლითაც მთავარმა ამ საგვარეულოს ერთ ოჯახს მებაჟეობა უბოძა: „ჩვენ ბატონმა გურიელმა გიორგიმ შენ თავართქილაძეს ბეჟიას და შენ შვილს მამუკას და პეპუს გიბოძეთ გრიგოლეთს მებაჟეობა. რაც უნდა მოხდეს ყველას ბაჟს შენ აიღებდე და მომიტანდე, შენ სარგებელს შენთვის აიღებდე“. ამ სიგელს აქვს მინაწერი, რომელიც გიორგი IV გურიელის მემკვიდრეს მამია VI გურიელს უნდა ეკუთვნოდეს: „როგორითაც რიგი და კანონი მოითხოვს... ისე ჩვენი ერთგულნი იყვნეთ და კეთილი მოსამსახურენი, რომელიც ამ წიგნში გიწერია გრიგოლეთის ბაჟი მომიცია. ჩემის წინამოადგილის მეპატრონეთგან ამას გიმტკიცებ... მამია გურიელი“⁴⁷.

შემდეგ ხანებში გრიგოლეთის მებაჟეობა ნაკაშიძეთა საგვარეულოს მიუღია. ამას მოწმობს სვიმონ II გურიელის XVIII ს-ის 90-იან წლებში ვაცემული წყალობის სიგელი: „ესე წყალობის წერილი გიბოძე ჩვენ კელმწიფემან ბატონმა გურიელმან სვიმონ... თქვენ ჩემს ერთგულს ყმას თავადს ნაკაშიძეს კაცოს, ბეჟანს და ლომკაცის ასე ამა პირსაზედა, რომელ პირველად მაბაბაბათა თქვენთა ჰქონებოდათ არენის მებაჟეობა, მერმეთ თქვენი ერთგულება და სიამოვნება დაჰინახე ქრთამიც აგართვი რითაც გული შემოიჭრებოდა და წყალობა გიყავ: ლელას წყალს და ჩოლოქს აქეთსახარის გარდა გრიგოლეთიანად ადგილი, ტყე და წყალი საგურიელო მოსავალი რაც იყოს ყოველივერი ნახევარი თქვენთვის მიბოძებია და ნახევარი მე არ დამაკლოთ“⁴⁸.

„ერმენის საბაჟო“ მდინარეების ჩოლოქისა და ნატანების საერთო შესართავთან მდებარეობდა და მას „შეკვეთილის საბაჟოც“ ეწოდებოდა. ეს კარგად ჩანს ნიკოლოზ ნაკაშიძის მოხსენებითი ბარათიდან, რომელიც მან გურიის სამთავროს გაუქმების შემდეგ (1829) სამთავროს სახლის შემოსავლის შესახებ გურიის სამთავროს დროებით სასამართლოს წარუდგინა: „...შეკვეთილს იყო ოსმალთაგან ვაჭრობა სიმიდისა, და იქედან შამოვიდოდა ბაჟი. ნახევარს მიიღებდა მთავარი და ნახევარს ჩუენი სახლი. ამისთვის რომელ

⁴⁵ შარლენის მოგზაურობა... გვ. 105.

⁴⁶ Дм. Бакрадзе, Археологическое..., გვ. 226.

⁴⁷ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. AD, ს. 1565.

⁴⁸ სკია, ფონდი, 1449, ს. № 2.

ნახევარი ზღვის პირი ჩუენი არის სამკვიდრო. აგრეთვე ამავე სახით გრიგოლეთს მიიღებდა ბაესა მთავარი“⁴⁹.

როგორც ვხედავთ, ნავსადგომების მეზაეეობა ძალზე საპატიო თანამდებობად ითვლებოდა, რომელიც დიდ აზნაურებს ან კიდეე თაეადებს ებოძებოდა. ნაკაშიძეებს შეეკეთილისა და გრიგოლეთის საბაეობიდან, როგორც მეზაეეებს, შემოსავლის ნახევარი ეკუთვნოდა. საფიქრებელია, რომ ასეთი წესი გვიან შუა საუკუნეებში მაინც მთელ დასავლეთ საქართველოში იყო გავრცელებული.

ნავმისადგომების მეზაეეები ხშირ შემთხვევაში ბაეს თვითონ არ კრეფდნენ. ამ მიზნისათვის მათ საგანგებოდ დანიშნული პირები ჰყავდათ. ასე მაგალითად, შარდენმა ისგაურში ბაზარზე 12 მშეაღდისრით შეიარაღებული პირი ნახა, „რომლებიც საბაეს მოხელებს წარმოადგენდნენ“⁵⁰. ბაეს აკრეფისათვის ასეთ საბაეს მოხელებებს მეზაეს შემოსავლის ნაწილი ეკუთვნოდათ.

ბაეს აკრეფის ასეთი წესი სამეფო-სამთავროების საზღვრებზე მთელ საქართველოში იყო გავრცელებული. ასე მაგალითად, 1753 წ. პატა აბაშიძემ, რომელსაც ქართლში, თურქეთის საზღვარზე, ტაშისკარში, მეზაეობა ჰქონდა ნაწალობევი, ამ საბაეოში ბაეს აკრეფა ვინმე ნახუცრიშვილს დაევა, რომელსაც დამხმარედ ორი თავისი ყმა მიუჩინა. ამ სამსახურის სანაცვლოდ ბეჟან ნახუცრიშვილს ტაშისკარის საბაეს შემოსავლის პატა აბაშიძის წილიდან მეათედი ეკუთვნოდა⁵¹.

XVI ს-ის დასაწყისიდან დაიწყო თურქეთის სისტემატიური აგრესია საქართველოს ზღვისპირეთში, რომელმაც თავისი წარმატების ზენიტს XVIII ს-ის 30-იან წლებში მიაღწია, როდესაც საქართველოს ზღვისპირეთის უდიდესი ნაწილი ოსმალების ხელში გადავიდა. ამის შემდეგ გურიის და ოდიშის მთავრებს შავ ზღვაზე, დროგამოშვებით, რამდენიმე შედარებით უმნიშვნელო ნავსადგური (შეკვეთილი, გრიგოლეთი, ყულევი იგივე კემხელი და ანაკლია) ეკუთვნოდა, სადაც ბაეი ადგილობრივი ხელისუფლების სასარგებლოდ იკრიფებოდა. საქართველოს საზღვაო ვაჭრობის უდიდესი ნაწილი თურქების მიერ დაპყრობილ ნავსადგურებზე (გონია, ბათუმი, ქობულეთი, ფოთი, სოხუმი) მოდიოდა და ოსმალეთის იმპერიაში მოქმედ შესაბამის კანონებს ემორჩილებოდა. ასეთი ვითარება გაგრძელდა 1804-1810 წწ-მდე, როდესაც დასავლეთ საქართველო რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში შევიდა.

ძალზე ძნელია დადგინდეს იმ ბაეს სიდიდე, რომელიც შუა საუკუნეებში საქართველოში ზღვით შემოტანილ და გატანილ საქონელზე აიღებოდა. ირკვევა, რომ ასეთი ბაეი ისტორიის ამ ვრცელი პერიოდის სხვადასხვა მონაკვეთში საქონლის ღირებულების სხვადასხვა ნაწილს შეადგენდა.

VI-VIII სს-ში საქართველოს ზღვისპირეთი ბიზანტიის იმპერიის შემადგენლობაში შედიოდა და ბაეიც საქართველოს ნავსადგურებში იმპერიაში მოქმედი წესების მიხედვით აიღებოდა. XVIII ს-ის 30-იანი წლებიდან საქართველოში ზღვით შემოტანილ თუ გატანილ საქონლის უდიდესი ნაწილის ბაეი თურქეთის სულთნის სასარგებლოდ იკრიფებოდა. ბუნებრივია, რომ ამ

⁴⁹ ხელნაწერთა ინსტ. SD — 2482.

⁵⁰ შარდენის მოგზაურობა... გვ. 206.

⁵¹ ი. დოლიძე, ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. II, თბ., 1965, გვ. 403.

ორი განსხვავებულ სახელმწიფოში სავაჭრო საქონელზე დაწესებული ბაჟიც განსხვავებული იყო. ექვევარეშება, რომ შუა საუკუნეებში საქართველოში საბაჟო ტარიფი ზღვისპირეთში სხვა იყო ვიდრე ბიზანტიის იმპერიაში ან კიდევ ოსმალეთში. სამწუხაროდ, ამის შესახებ ძალზე მცირე ცნობები შემოგვრჩა.

1867 წ. ერთი დოკუმენტის მიხედვით, გურიის სამთავროში, XIX ს-ის პირველ მეოთხედში შეკვეთილში თურქი ვაჭრები სიმიდის ყიდვის დროს ბაჟის სახით ერთ ჭილა სიმიდზე ჯერ 3 და შემდეგ 5 თურქულ ფარას იხდიდნენ. თურქების მიერ ნაყიდ ბათმან თაფლზე ბაჟის სახით აღიებოდა სამი ფარა, ხოლო ოყა სანთელზე — ხუთი ფარა. ბაჟს, ამ დოკუმენტის მიხედვით, გურიაში მხოლოდ უცხო ვაჭრები იხდიდნენ, ადგილობრივი მოსახლეობა ასეთი ბაჟისაგან თითქმის თავისუფალი იყო⁵².

XIX ს-ის დასაწყისში გურიაში ოყა თაფლის სანთელი დაახლოებით 60 ფარა ღირდა, ხოლო ბათმანი თაფლი — 20 ფარა⁵³. გამოდის, რომ ამ დროისათვის ამ სამთავროში ბაჟი ზღვით გატანილი თაფლის ღირებულების 15 და თაფლის სანთლის ღირებულების 8,3 %-ს შეადგენდა, რაც არ უნდა იყოს სწორი. 1867 წ. ეს დოკუმენტი ნაკაშიძეთა წარმომადგენლის მიერაა შედგენილი და გურიის სამთავროში ამ ფეოდალური სახლის მთავრის სამსახურისათვის მიღებული შემოსავლის ნუსხას წარმოადგენს. შეკვეთილში ბაჟს ნაკაშიძეები კრეფდნენ და ასეთი ბაჟისაგან მიღებული შემოსავლის გადამეტებით ჩვენება ამ დოკუმენტის შემდგენლის უშუალო ინტერესებში შედიოდა. ამიტომ დოკუმენტში ბაჟის რაოდენობა სინამდვილესთან შედარებით რამდენჯერმე გაზრდილი უნდა იყოს. ჩვენ არც ის უნდა დავივიწყოთ, რომ XIX ს-ის დასაწყისიდან 1867 წლამდე ექვს ათეულ წელზე მეტი იყო გასული.

გვიან შუა საუკუნეებში საქართველოს ზღვისპირეთში მოქმედი საბაჟო ტარიფის შესახებ უფრო ზუსტი უნდა იყოს ლევან V დადიანის (1804-1846) ცნობა, რომელიც მან 1815 წ. იმერეთის მმართველს თ. ფ. სიმონოვიჩს მიაწოდა: „საჭიროდ შევრაცხე მოხსენება ესე თქვენის წარჩინებულებისადმი ყულევის ბაჟისათვის: პირველ მოწვევამდე საფარველისა თვითმპყრობელისა და დიდისა ჩვენისა ხელმწიფისა სამფლობელოსა შინა... გვეჩონდა ჩვენ მცირე რაიმე სიმაგრედ გაეფებული ყულეს და გვიღვეს მას შინა მებაჟენი, რომელნიცა მომავალთა ოსმალთა ვაჭართაგან ან ჩვენი ქვეყნის მიმავალთა ვაჭართაგან აღილებდნენ ბაჟთა, და თუ ვითარ აღილებდნენ ისმინეთ: განიხილავდნენ სავაჭროთა მებაჟენი ჩვენი თუ რამოდენისა მარჩილისა იქმნებოდა და მარჩილსა ზედა თითო ფარასა აღილებდნენ“⁵⁴.

თურქული მარჩილი საქართველოში XIX ს-ის დასაწყისში 52 ფარას უდრიდა⁵⁵. ასე, რომ ლევან V დადიანის მიხედვით, ზღვით შემოტანილი თუ გატანილი საქონლის ბაჟი მისი ღირებულების დაახლოებით 2 % შეადგენდა. რაც არ უნდა პატარად მოგვეჩვენოს ბაჟის სიდიდე, სამეგრელოს მთავარს მისი შემცირებულად ჩვენებაში ბრალს ვერ დავდებთ. 1815 წ. ლევან V და-

⁵² სცია, ფ. 246, ს. 1062.

⁵³ Дм. Бакрадзе, Археологическое... გვ. 331.

⁵⁴ ხელნაწერთა ინ-ტი, ფონდი А—1135.

⁵⁵ Акты, собранные кавказской археографической комиссией, т. V, Тб., 1873, გვ. 475.

დიანი რუსეთის ზელისუფლებისაგან ბაჟის აკრეფის ჩამორთმეული უფლების დაბრუნებას თხოულობდა და ყოველნაირად ცდილობდა ზელისუფლებისათვის ეჩვენებინა ის ზარალი, რაც მან ასეთი უფლების დაკარგვით განიცადა. ამიტომ მთავარი შეეცდებოდა საბაჟო გამოსაღებელი სინამდვილეზე მეტი ეჩვენებინა და არა ნაკლები.

შესაძლებელია, რომ ზღვით შემოტანილ თუ გატანილ ზოგიერთ საქონელზე ბაჟის ღირებულების 2%-ზე მეტს ან ნაკლებს უდრიდა. მიუხედავად ამისა, მიგვაჩნია, რომ ლევან V დადიანის მოწოდებული ცნობა ზუსტი უნდა იყოს. გვიან შუა საუკუნეებში მაინც, საქართველოს ნავმისადგომებში საბაჟო გამოსაღები საქონლის 2 %-ს შეადგენდა. ეს ბაჟი უფრო მცირე იყო ვიდრე მეზობელ ირანსა და თურქეთში, ამიტომაც გვიან შუა საუკუნეებში მრავალ ცდას ჰქონდა ადგილი, რომ სავაჭრო საქონელი ირანიდან დასავლეთ ევროპაში საქართველოს გავლით გაეტანათ.

Т. Н. БЕРАДЗЕ

ОРГАНИЗАЦИЯ МОРСКОЙ ТОРГОВЛИ В СРЕДНЕВЕКОВОЙ ГРУЗИИ

Резюме

В VI—VII вв. прибрежная полоса грузинского Причерноморья находилась под непосредственным управлением Византии, и морская торговля Грузии подчинялась соответствующим правилам этой империи.

С IX века до второй четверти XVIII морская торговля Грузии контролировала почти всю морскую торговлю Грузии, подчинявшуюся турецким законам. Такое положение продолжалось до 1804—1810 гг., — до присоединения Западной Грузии к России.

Правила, регулировавшие морскую торговлю в средневековой Грузии, были довольно сложными. За стоянку иностранных судов в территориальных водах страны взымали специальную пошлину («хомалдис бажи» — «корабельный сбор»), состоявшую из части товаров, имевшихся на этих судах. Для взимания этой пошлины на борт корабля поднимался «хомалдис мдивани» («корабельный инспектор»), в обязанности которого входило составление описи груза.

Пошлина за ввозимые и вывозимые по морю товары составляла приблизительно 2% их стоимости.

С конца XII в. так называемое «береговое право» было в Грузии отменено и груз торговых судов формально считался неприкосновенным.

წარმოდგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს შუა საუკუნეების განყოფილებამ

როლანდ თოფჩიშვილი

მთიულეთისა და გუდამაყარის მოსახლეობის ზოგადი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული საკითხი

მთიულეთი და გუდამაყარი აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის კუთხე-ბია როგორც ისტორიულ-გეოგრაფიული, ისე ისტორიულ-ეთნოგრაფიული თვალსაზრისით. როგორც ცნობილია, მთიულეთი მოიცავს მდ. თეთრი (მთიულეთის) არაგვის ტერიტორიას ფასანაურიდან ჯვრის უღელტეხილამდე, ხოლო გუდამაყარი მდებარეობს შავი (გუდამაყარის) არაგვის ხეობაში, რომელიც თეთრ არაგვს უერთდება ფასანაურთან.

მთიულეთში, რომელსაც ჩრდილოეთით ხევი ესაზღვრება, სამხრეთით — ხანდო და ჭართალი, დასავლეთით — ქსნის ხეობა, აღმოსავლეთით — გუდამაყარი ნო-ზე მეტი გვარი მოსახლეობდა, რომელთაგანაც უმეტესობა კვლავ მთიულეთის მკვიდრია. ისევე როგორც საქართველოს სხვა კუთხეებში, მთიულეთშიც სოფლების უმეტესობა გვარების მიხედვით იყო დასახლებული¹, ე. ი. ერთ სოფელში ძირითადად ერთი გვარის წარმომადგენლები ცხოვრობდნენ. ასეთი მონოგენური ტიპის სოფლები ზოგჯერ მასში მოსახლე გვარის სახელს ატარებენ.

ქავთარაძეების სამოსახლო სოფლებია წიფორი, ქავთარანი და ჩაბარუხი. გვარი წარმომდგარია მამაკაცის საკუთარი სახელიდან — ქავთარა². ეს სახელი კი ისტორიულად მთელ საქართველოში იყო გავრცელებული, მათ შორის აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში. XVIII ს-ში ქავთარაძეები მოსახლეობდნენ აგრეთვე ძმინთქარში, ჩადისციხესა და ბატატიანთქარში. 1774 წ. მთიულეთში ქავთარაძეების 39 კომლი ითვლებოდა³. დღესაც ქავთარაძეები მთიულეთში ერთ-ერთი დიდი გვარია, მიუხედავად იმისა, რომ უკანასკნელი 2—3 საუკუნის განმავლობაში ამ გვარის წარმომადგენლები საკმაო რაოდენობით გადასახლდნენ ბარში. 1776 წ. ერთ-ერთ საბუთში ქავთარაძეები ქავთარაშვილის ფორმით გვხვდებიან⁴. ეთნოგრაფიულ ლიტერატურაში მითითებულია მთიული ქავ-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. 1, ტფ., 1928, გვ. 150—154; ი. ჭყონია, ქორწინების ინსტიტუტი მთიულეთში, თბ., 1955, გვ. 13—18.

² ილ. ჭყონიას სამართლიანი დაკვირვებით მთიულეთში გვარსახელების უმეტესობა წინაპრის სახელიდანაა წარმოშობი (ი. ჭყონია, დასახელ. ნაშრომი, გვ. 14).

³ ე. თაყაიშვილი, მასალები საქართველოს სტატისტიკური აღწერილობისა XVIII ს. (შემდგომში: ტექსტები: თაყ. გვ.).

⁴ თ. ენუქიძე, მასალები XVIII ს. 80-იანი წლების ქართლის სამეფოს მდინის სამოხელეო სარგოს შესახებ, „მაცნე“ ისტორიის სერია, № 3, 1981, გვ. 144.

თარაძეებისა და მოხევე ქავთარაშვილების საერთო წარმომავლობის შესახებ⁵.

სოფ. ამირნი დასახლებულია ამირიძეებით. 1774 წ. აქ 16 კომლი ამირიძე მკვიდრობდა (თაყ. გვ. 452—460).

ზემოთ დასახელებულ სოფ. ჩადისციხეში, ქავთარაძეებთან ერთად, აბულაძეებიც მოსახლეობდნენ. აბულაძეები მთიულეთში იმერეთიდან ბატონის მკვლელობის გამო გადმოსახლებულან. 1774 წ. აღწერის მონაცემებით ეს გვარი მთიულეთში არ ჩანს. მათ სამოსახლო სოფ. ჩადისციხეში ქავთარაძეების ორ კომლთან ერთად მოხსენიებულია მთიულეთისათვის დღეს უცნობი გვარი ყურუშალაძე (ორი ოჯახი), რომელთაგანაც ერთ-ერთ მამაკაცს აბულა ერქვა (თაყ. გვ. 460). შესაძლებელია დღეს მთიულეთში მოსახლე აბულაძეები ამ აბულა ყურუშალიძის შთამომავლები იყვნენ.

სოფ. ბიბლიანში ბიბილაშვილები მოსახლეობენ, რომლებიც გუდამაყრის სოფ. კიტოხიდან ყოფილან გადმოსული. მათი დედაგვარია ბეჭაური. 1774 წ. მოსახლეობის აღწერაში ეს გვარი ბიბილაურის ფორმით გვხვდება (თაყ. გვ. 453, 457).

სოფ. ჭიკაანში ჭიკაიძეები მოსახლეობენ. 1774 წ. აქ 14 კომლი ჭიკაიძე ითვლებოდა (თაყ. გვ. 474).

სოფ. ხევშა ძირითადად მკერვალიძეების და პატაშურების სოფელია. 1774 წ. ამ სოფელში 3 კომლი მკერვალიძე და 7 კომლი პატაშურია (თაყ. გვ. 453—457). 1873 წ. აღწერით აქ ცხოვრობდნენ ბარათაშვილები (3 კომლი) (სცსსა, ფონდი 254, ანაწერი 3, საქმე № 264). ლეგენდით ბარათაშვილები იმ შვიდი ათასი ტყვეთაგანიდან ერთის შთამომავლები არიან, რომლებიც „ლომისამ“ სათარეითიდან დაიხსნა (ლეგენდა იხილეთ ქვემოთ).

კობაიძეების სამოსახლოა ჩორიკი და წინკობანი. XVIII ს., კობაიძეები ჩირიგში და კობიანთკარში მოსახლეობდნენ. 1774 წ. პირველში 14 კომლი კობაიძე აღრიცხებოდა, მეორეში — რვა (თაყ. გვ. 453, 455).

სოფ. ნადიბანში ნადიბაიძეები სახლობენ, რომლებიც ბიძაშვილობენ ბედოიძეებთან (სოფ. ბედონი, ძვ. რორო) და უშარიძეებთან (სოფ. უშარი). სამივე ამ გვარს ფშავიდან მოსულმა ძმებმა ნადიბამ, ბედლამ და უშარამ დაუდეს საფუძველი. ისინი ფშავიდან მესისხლეობის გამო გადმოსახლებულან. მათი აღრინდელი, ძირი-გვარი კი გაბიდაური ყოფილა. სამივე გვარი თავიანთ სალოცავ ხატად ფშაველთა საერთო სალოცავს — „ლაშარის ჯვარს“ თვლის და მისი ნიშიც აქვთ სოფ. ნადიბანში გადმოტანილი. ბედოიძეები, ნადიბაიძეები და უშარიძეები არც ერთმანეთში ათხოვებენ ქალს. ამ სამ გვარს ბიძაშვილობს სხვა, მეოთხე გვარი — სვიანაიძეები, რომელთა თავდაპირველი გვარი ასევე გაბიდაური ყოფილა. სვიანაიძეები ხადას ხეობაში, სოფ. სვიანაანებში მკვიდრობენ. აღნიშნული ოთხი გვარის (ნადიბაიძე, უშარიძე, ბედოიძე, სვიანაიძე) წინაპართა მთიულეთში ფშავიდან გადმოსახლება დიდი ხნის ამბავი უნდა იყოს. XVIII ს. ოთხივე გვარი მკვიდრად მოსახლეობდა მთიულეთში

⁵ ვალ. ითონიშვილი, ქართველ მთიულთა საოჯახო ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1960, გვ. 37.

(თაყ. გვ. 437—438, 441, 445, 449.). ოღონდ ამ დროისათვის უშარიძეების გვარის ფორმა იყო უშარაული.

ბუჩუკურები მოსახლეობენ გვიდაქესა და ქვეშეთში. მთიულეთს მოსული ხევსურეთის სოფ. ბუჩუკურთიდან, პირველად გვიდაქეში დასახლებულან. იმავე დროს ბუჩუკურები ხევშიც დამკვიდრებულან. ბუჩუკურების სალოცავი არის „ქაშუეთ წმ. გიორგი“. გვიდაქეში არის კიდევ სასოფლო სალოცავეები — „კვირია“ და „მთავარანგელოზი“. ეს უკანასკნელი სალოცავი, ეთნოგრაფიული მასალებით, „ხევსურეთიდან არის წამოყვანილი“. მთხრობლის სიტყვით „ჩემ ბაბუას ხევსურეთშიც გადავდიოდით სალოცავად სოფ. ბუჩუკურთას. იქ, ხევსურეთში მთავარანგელოზის ხატია. ნაწილი, ნიში კი ჩვენთან არის“. როგორც აღენიშნეთ, მთიული ბუჩუკურები გვიდაქეში არსებული სალოცავის „ქაშუეთ წმ. გიორგის“ ყმები იყვნენ. ხევსურეთში კი მათი წინაპრები მთავარანგელოზის ხატს ეყმობოდნენ. მთხრობლის სიტყვით, „აღრე გვიდაქეს ხეობაზე სხვა ხალხი ყოფილა. რა გვარის ხალხი იყო — ამოწყდნენ, თუ გადასახლდნენ — არ ვიცი. თავისუფალი ყოფილა ეს ხეობა და დასახლებულან. ქაშუეთი მათი სალოცავია და ჩემი წინაპრები ეყმნენ მას. მეზობელი სოფლიდან, ყველანიდან, გაიგეს ჩვენმა წინაპრებმა, რომ ეს სალოცავი ქაშუეთია“. გადმოსახლებულის მიერ ადგილობრივი სალოცავის „ყმად გახდომის“ ფაქტები საერთოდ ცნობილია ქართულ ეთნოგრაფიაში⁶. ბუჩუკურების მთიულეთში გადმოსახლება დიდ ხნის ამბავი უნდა იყოს. 1774 წ. მთიულეთში ბუჩუკურები მოსახლეობდნენ გვიდაქესა და დათვიანთკარში (ათ-ათი კომლი) (თაყ. გვ. 442—443). იმავე პერიოდისათვის მთიული ბუჩუკურები ბარში, არაგვის ხეობის სოფელ ღორში გადასახლებულან⁷.

სონჩო ნარიმანიძეების სამოსახლო სოფელია, სადაც 1774 წ. მათი 20 ოჯახი მკვიდრდებოდა (თაყ. გვ. 446—447). ყოფილან მისახლეობენ მამულაიძეები. ერთი გადმოცემით, მამულაიძეების წინაპარი, გვარად გოგოლაური, ფშავიდან გადმოსახლებულა. მეორე გადმოცემით კი, მამულაიძეები კახეთიდან არიან მოსული. ყოფილან მისახლეობდნენ თეთრადიძეები, რომლებიც XVIII ს. თეთრიაულის გვარს ატარებდნენ (თაყ. გვ. 445). ისინი ხევსურებით დასახლებულ ხევის სოფ. ართხოდან მისახლეობის გამო გადმოსახლებულან.

ნარიმანიძეებისაგან წარმომავლობენ ზემო მლეთელი ნაზლაიძეები. მათი წინაპრის სონჩიდან მლეთაში გადასახლების და გვარის შეცვლის მიზეზი მესახლეობა ყოფილა. 1774 წ. ზემო მლეთში 11 კომლი ნაზლაიძე მოსახლეობდა (თაყ. გვ. 429).

სოფ. ლაკათხევი მოსახლეობენ ქარჩაიძეები, საქიძეები, სუნტიძეები და წყარუაშვილები. ქარჩაიძეების ერთი ნაწილი ძირად ხევსურები არიან, რომელთა წინაპარი ამანათად მოსულა სოფ. გურო-

⁶ თ. თოფჩიშვილი, რელიგიური დღესასწაულები ერწო-თიანეთში, ათეზმისა და რელიგიის ისტორიის საკითხები, ნაყ. V, თბ., 1979, გვ. 76—94; რ. თოფჩიშვილი, აღმოსავლეთ საქართველოს მთის მოსახლეობის მიგრაციის კულტურულ-ისტორიული საკითხები, თბ., 1979, (საკანდიდატო დისერტაცია), გვ. 161—166.

⁷ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები, წ. 1, (დემოგრაფიული ძეგლები), თბ., 1967, გვ. 127 (შემდგომში ივ. ჯავახიშვილი, დემოგრაფიული ძეგლები).

შვილი მკვიდრდებოდა. ამავე რაოდენობით იყვნენ 1774 წ. იმ განსხვავებით, რომ მავნის ისინი მაჩურობის გვარს ატარებდნენ.

სოფ. გოგნაურთაში მოსახლეობენ სუარიძეები, ოგბაიძეები და კედელაშვილები. ასევე იყო XVIII ს., იმ განსხვავებით, რომ კედელაშვილები კედელაურის გვარს ატარებდნენ. მათი წინაპარი მესისხლეობის გამო ხეცსურეთის სოფ. ჩირდელიდან გადმოსახლებულა. სალაჯურში სახლობენ ხევიდან მიგრირებული ღუდუშაურები, რომლებიც XVIII ს. უკვე აქ მკვიდრობდნენ (თაყ. გვ. 451). ეთნოგრაფიული მასალებით ოგბაიძეები ცხავატის ისტორიული თემის საერთო სალოცავის „ცეცხლი-ჯვრის“ (სოფ. ზამთრეული) დეკანოზები იყვნენ.

სოფ. სეთურებში სეთურიძეები მოსახლეობენ. 1781 წ. სეთურთკარს 17 კომლი სეთურიძე იყო⁹. სეთურებში უცხოვრიათ მეშვე-ლაიძეებსაც, რომლებიც XVIII ს. უკვე აქედან გადასახლებულნი იყვნენ ქსნის ხეობაში. კერძოდ, ქსნის ხეობის 1781 წლის აღწერაში სოფ. შველიეთში მოხსენიებულია „ხიზანი ხადელი სეთურთკრელი მეშველაიძე დათუნა და გლახა“¹⁰, სოფ. კაიშაურები კი კაიშაურების გვარის სოფელია. 1774 წ. აქ 7 ოჯახი კაიშაური ცხოვრობდა. ისინი თავიანთ გვარს აფხაზეთიდან გადმოსახლებულად თვლიან. სოფ. ჯალმიანებში ჯალმაიძეები მოსახლეობენ (1774 წ. — 5 კომლი). ჯალმაიძეების გვარში სამ მამაშვილობას გამოყოფენ, რომელთაგანაც მხოლოდ ერთი („შიოლიანი“) არიან „ძირითადი“ ჯალმაიძეები. „საღრიანების“ ადრინდელი გვარი საღირაშვილი ყოფილა, „მახარობელიანი“ კი ძირად მოხვედრები არიან მთხრობელის სიტყვით, „გვარი იმიტომ გადაიკეთეს, რომ ჯალმაიძეები ბევრნი იყვნენ და ისინი ცოტანი“.

სოფ. ზაქანის ზაქაიძეების სამკვიდრო სოფელია. 1774 წ. აქ ზაქაიძეების 11 ოჯახი ითვლებოდა. აქვე მოიხსენიებიან სუენტიძეები და მურღულეები (თაყ. გვ. 439). მურღულეების წინაპარი სამეგრელოდან მოსულა. ეთნოგრაფიული მონაცემებით კი სუენტიძეები და მურღული ცალცალკე სოფლები იყო, ზაქაიძეები მოსახლეობენ. აგრეთვე ხადას ხეობის სოფ. წკერეში. მაგრამ აქ მოსახლე ზაქაიძეებს ადრე ძაგნიძის (ძაგანაშვილის) გვარი უტარებიათ. 1774 წ. ისინი ძაგანაურის ფორმით გვევლინებიან (თაყ. გვ. 433). გადმოცემით ძაგნიძეები ხევიდან არიან გადმოსახლებული. წკერეში მოსახლეობენ ნარაიძეები (1781 წ. აქ სახლობდა „ნარაიძე ბეჩო და ზაზა“¹⁰). ამავე სოფლის მკვიდრნი არიან ჯერმე-ზაშვილები. გადმოცემით ზაქანის მახლობლად კოტორაულეებს უცხოვრიათ.

ხადას ხეობის სოფლები მულურე და ქოროლო წამალაიძეების სამოსახლო სოფლებია. 1774 წ. ქოროლოსა და მულურეში შესაბამისად 5 და 2 ოჯახი წამალაიძეა. ამავე აღწერით მულურეში იყო ორი კომლი ყუთუყაური და ერთი კომლი ავწაიძე (თაყ. გვ. 433—437), რომლებიც შემდეგ წამალაიძეების გვარში შესულან. დღეს „ყათუყიანი“ და „ავწიანი“ წამალაიძეების მამიშვილობებს წარმოადგენენ. ასევე წამალაიძის

⁹ ივ. ჯავახიშვილი, დემოგრაფიული ძეგლები, გვ. 108.

¹⁰ იქვე, გვ. 208.

¹⁰ იქვე, გვ. 105.

გვარი მიუღიათ ქოროღოში ოდესღაც მოსახლე მახათიშვილებს¹¹. უნდა აღინიშნოს, რომ სუსტი და მცირერიცხოვანი გვარების ძლიერ გვარში შესვლის ფაქტები ცნობილია ქართულ ეთნოგრაფიაში. მთიულეთის გარდა მსგავსი მოვლენა დადასტურებულია გუდამაყარში, ხევსურეთსა და საქართველოს სხვა კუთხეებში. საქართველოს სინამდვილეში ასევე ცნობილია დედაგვარიდან სხვა გვარსახელების გამოყოფის შემთხვევები (მაგალითად, ხევეში¹², ჭართალსა და ფშავეში). ვფიქრობთ, ამ ორი ურთიერთსაპირისპირო მოვლენის მიზეზი გარკვეული სოციალურ-ეკონომიკური ფაქტორები უნდა ყოფილიყო.

სოფ. ბეგონში ბეგოიძეები მოსახლეობენ, სოფ. ბენიანთში — ბენიანიძეები, სოფ. იუხოში — ისახურები, მძელურები, ირიაულები და გომურები. ყველა ეს გვარი ხადას ხეობის ამ სოფლებში XVIII ს. იყო, იმ განსხვავებით, რომ სისაურები ადრე ქვიცურის გვარს ატარებდნენ. მართლაც, XVIII ს. იუხოში ექვსი ოჯახი ქვიცური ითვლებოდა. 1873 წ. — ცხრა (სცსა, ფ. 254, ან. 3, ს. № 257). რაც შეეხება გვარს — გომური, იგი ოიკონიმ გომს უნდა უკავშირდებოდეს. საგულებელია, რომ სოფ. გომიდან მოსული კაცის შვილები დაეწერნენ გომურის გვარზე. მთის ზოგიერთ დიალექტში (აგრეთვე, კახურში) ხომ-ურ სუფიქსი სადაურობის მაწარმოებელ -ელ სუფიქსს ენაცვლებოდა.

სოფ. როსტიანში როსტიაშვილები ცხოვრობენ, რომლებიც სონჩოლი ნარიმანიძეების განაყრები არიან; სოფ. შარმიანებში — შარმაიძეები. XVIII ს. აქ ორი კომლი როსტიაშვილი და ექვსი კომლი შარმაიძე აღირიცხებოდა. საინტერესოა, რომ 1873 წ. მოსახლეობის აღწერაში როსტიანში როსტიაშვილები ისევ ძველი გვარით — ნარიმანიძედ არიან გატარებულნი (სცსა, ფ. 254, ან. 3, საქ. № 257). ხადაშივე მოსახლეობენ ციხიშვილები (სოფ. ციხიანი); 1774 წ. აღწერით — ციხიაურები (თაყ. გვ. 438).

ხადას ხეობაში არის ნასოფლარი მიდელანი. 1781 წ. აქ ოთხი კომლი მიდელაური მოსახლეობდა და ერთიც ბუქური. ცალკე სოფელი იყო ბუქურნიც.

ისევე როგორც მთელ მთიულეთში, ხადაშიც ყველა სოფელსა და გვარს თავისი სალოცავი ჰქონდა. მაგრამ, ხადაში საერთო სალოცავიც იყო “ხადისათორმეწამე“, რომლის დღეობას „ხადიჯრობას“ უწოდებენ. ხადის ეს საერთო სალოცავი ბენიანთ სოფელსა და ბეგოთ სოფელს შორისაა. დეკანოზობა ბენიანიძეებს მოუდიოდათ, რაც ბენიანიძეების ოდითგანვე, ხადაში მკვიდრობის მიმანიშნებელი უნდა იყოს.

ზემო მლეთაში სამი გვარის ხალხი მოსახლეობს: ნაზლაიძეები, ბუთხუზები და გაგაძეები. ნაზლაიძეების შესახებ ზემოთ უკვე გვქონდა ნათქვამი. გაგაძეები თავადაპირველად მლეთის ზევით, ალბურ ზონაში თავისივე გვარის სახელის მატარებელ სოფელში მკვიდრდებოდნენ. გაგაძე მთიულეთის ძირძველი გვარია. გაგაძეთა სოფელი და თვით გვარი გაგაძე გვხვდება „ძეგლი ერისთავთა“-ში (1348—1400 წწ.): „მაშინ წარვიდა ყოველი სპაჲ სპარსთაჲ. მაშინ მეფემან მიუბოძა შალვას თრუსოი, ღუდაჲ,

¹¹ ილ. ჭყონია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 38.

¹² ვალ. ითონიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 26—61.

გაგასძენი, მღეთა, არახეთი, ჯანდოი, ყანჩაეთი...“¹³ ამ საისტორიო წყაროში გაგასძენის გარდა მთიულეთის კიდევ სამი სოფელია მოხსენიებული (ლუდა, მღეთი, არახეთი) და მეზობელი ხანდო.

1774 წ. აღწერით ზემო მღეთში ცხრა კომლი ბუთხუზი იყო (თაყ. გვ. 428). თავდაპირველად კი ბუთხუზებს ლუდაში უცხოვრიათ. ისინი დეკანოზობდნენ მთიულეთის ერთ-ერთ ძლიერ სალოცავში „ლუდას ყველაწმინდაში“. მხოლოდ უკანასკნელ ხანებში ლუდას სალოცავის დეკანოზობა ოსების ხელში გადასულა, რომლებიც ჯავიდან ბუთხუზების ერთ-ერთი წინა თაობის წარმომადგენელს ჯაბან ბუთხუზს მოუყვანია და დაუსახლებია. 1776 წ. ლუდაში ოსების მოსახლეობა უკვე ფაქტია¹⁴. ეთნოგრაფიული მასალებით, მთიულთა საერთო სალოცავის „ლომისას“ დეკანოზებიც თავდაპირველად ბუთხუზები ყოფილან, მაგრამ „ბურდულებმა დვალნი რომ დაამარცხეს, მისცეს მათ ლომისა და ეხლა ისინი არიან დეკანოზები“. საყურადღებოა, რომ ბუთხუზები მკვიდრობენ აგრეთვე ქსნის ხეობის სოფ. გავაზში. XVIII ს. გავაზში ცხრა კომლი ბუთხუზი ითვლებოდა. ქსნის ხეობაში მოსახლეობენ მიდელაურებიც.

ქვემო მღეთსა და არახეთში ბურდულები სახლობენ. მაგრამ არახეთი თავის დროზე, ბუქურების სოფელი ყოფილა და მღეთიდან გამოსული ბურდულები მათ შეუყვედლებიათ. 1781 წ. ქვემო მღეთში ბურდულების 11 ოჯახი იყო¹⁵. ბურდულების წინაპარი ხევსურეთიდან მთიულეთში მესისხლეობის გამო გადმოსახლებულა¹⁶. ბურდულების სალოცავია „ლომისა“, რომელიც, ამავე დროს, მთიულეთის ცენტრალურ სალოცავს წარმოადგენდა, ისევე როგორც ყველა გუდამაყრელის სალოცავი „პირიშვე ფუძის ანგელოზი“ იყო. ეთნოგრაფიული მასალებით; „ლომისა“ სათათრეთში ყოფილა. 7 000 კაცი თათრებს ტყვედ ჰყოლიათ ლომისას მეთაურობით. სათათრეთში შვიდ წელიწადს ტყვედ ყოფილან. ამ ხნის განმავლობაში თათრებს არც მოსავალი მოუვიდათ და არც დედაკაცმა შობა. მოლას თათარებისათვის უთქვამს, ვიდრე მაგ ხალხს და ლომისას (//ხარს) არ განთავისუფლებთ, ექამდე არაფერი იქნებაო. ლომისა ხარის თავზე იყო დაბრძანებული. ხარი ტრიალებდა და ვერ მოდიოდა, რადგან 7000 კაცს ერთი კაცი აკლდა. ვილაცას ერთი ქალი მოჯამაგირედ ყოლოდა. როდესაც ეს ქალი მოიყვანეს, ხარიც წამოვიდა. სულ ბოლოს მოვიდა და მღეთის თავს დაწვა. დაარსდა ეს ხატი და ააშენეს ლომისას ეკლესია¹⁷. მთიულეთში დასტურდება კიდევ ერთი გვარი — ზამთრელი (1873 წ. — 2 ოჯახი, სცსსა, ფ. 254, ან 3, ს. № 258), ისინი მოსახლეობდნენ სოფ. ზამთრელში, სადაც ცხავატის ისტორიული თემის „ეცხლიჯვრის“ უნიკალური სალოცავი კომპლექსია.

¹³ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. II, გამოსცა ი. დოლიძემ თბ., 1965, გვ. 106.

¹⁴ თ. ენუქიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 115.

¹⁵ ივ. ჯავახიშვილი, დემოგრაფიული ძეგლები, გვ. 108.

¹⁶ ს. მაკალათია, მთიულეთი, ტფ., 1930, გვ. 80. ვფიქრობთ, გიორგი ბრწყინვალის სამართალში („ძეგლის დადება“), ნახსენები „ლომისის გლეხები“ ბურდულები იყვნენ, რომელთა სისხლი პეროვანთა სისხლზე ძვირად იყო შეფასებული. XIX—XX სს. მთიულეთის ეთნოგრაფიულ სოფელში ბურდულები, რომელთაც „ლომისას“ დეკანოზობა მოუდიოდათ, რიგი პრივილეგიებით სარგებლობდნენ.

¹⁷ გადმოცემა ლომისას ხატის შესახებ პირველად ს. მაკალათიამ გამოაქვეყნა (იხ. მისი, „მთიულეთი“, გვ. 168). გადმოცემა ჩაწერილი გვაქვს 1981 და 1982 წლებში.

დღეს ზამთრეულები მთიულეთში აღარ გვხვდებიან. ისინი ბარში გადასახლებულან. მათი ბარში მიგრაცია XVIII ს-ის წინა პერიოდში დაწყებული. XVIII ს. პირველ მეოთხედში ეს გვარი გადასახლებული გვხვდება კახეთის სოფ. იყალთოში, სადაც ზამთრეულებთან ერთად სხვა გვარის მთიულეებიც იყვნენ გადასახლებული. 1873 წ. ზამთრეულები (ერთი კომლი) მოსახლეობდნენ სოფ. ქუბრიანთკარში (არაგვის ხეობის ბარის სოფელი, დღევანდელი დუშეთის რ-ის ქობორტის სასოფლო საბჭო).

გუდამაყარი ძირითადად ოთხი გვარითაა დასახლებული: ბეკაური, წიკლაური, აფციაური და ჩოხელი. ეთნოგრაფიული მონაცემებით, ოთხივე გვარი გუდამაყარში მოსულობას ამბობს. ვფიქრობთ, რომ ისინი აქ ადრე მოსახლე გუდამაყრელების ნასახლარ-ნაფუძარზე არიან დასახლებული. გუდამაყრის ადრინდელი მკვიდრნი კი, თავის დროზე, მთისწინეთსა და ბარში უნდა გადასახლებულიყვნენ.

წიკლაურები და ბეკაურები ხევსურეთის სოფ. უკანახოდან მიგრირებულიან¹⁸. ამ გვარებს საფუძველი ძმებმა ბექამ და წიკვამ დაუდგეს. ბეკაურებსა და წიკლაურებს საერთო სალოცავიც აქვთ — „პირიმზე ფუძის ანგელოზი“, რომელიც, ამასთანავე, გუდამაყრის ყველაზე ძლიერი და საერთო სალოცავი იყო. წიკლაურები დღეს მოსახლეობენ გუდამაყრის შემდეგ სოფლებში: მაქართა, სიჯანანი, ფახვიჯი, საჩაღისქალა, ზანდუკი, დიხჩო, ლუთხუბი; ბეკაურები — გამსში, დიდებანში, კიხოტში, თორელანში. ეთნოგრაფიული მასალებით ირკვევა, რომ თურქიანთ შტო ბეკაურების გვარში ამანათად ყოფილა მოსული. სოფ. თორელანში მოსახლე ბეკაურების ადრინდელი გვარი ხითათიშაური. გამსში მოსახლე ბეკაურების ნაწილი კი ადრე გორზამაშელები ყოფილან და ბარიდან, სოფ. მარტყოფიდან მოსულან. ეთნოგრაფიული მასალებით, „ბეკაურებად“ იმიტომ დაეწერნენ, რომ სადაც ბეკაურნი ცხოვრობდნენ იმ სოფელში ჩასახლდნენ. ეხლა ესენი 9—10 კომლი იქნებიან¹⁹.

ჩოხელებსა და აფციაურების ნაწილს საერთო წინაპარი ყოლიათ, მათი წინაპარი, გვარად თავაური, ოსეთიდან გადმოსახლებულა. ამ გვარის ორ კაცს ქისტეთში კაცი შემოკვდომიათ და მესისხეობის გამო გუდამაყარს შეხიზენიან. დღესაც ეს ორი გვარი ერთმანეთს შორის ქალს არ ათხოვებს. აფციაურების მეორე ნაწილი კი წარმოშობით ხევსურეთიდანაა, კერძოდ, სოფ. შატილიდან, რომელთა ადრინდელი გვარი ჯალაბაური ყოფილა¹⁹. მესის-

¹⁸ წიკლაურ-ბეკაურების ხევსურეთიდან გუდამაყარში გადასახლების შესახებ იხ. თ. ოჩიაური, მითოლოგიური გადმოცემები აღმოსავლეთ საქართველოს მიტანეთში, თბ., 1967, გვ. 12—14.

¹⁹ გუდამაყრელი აფციაურების გარკვეული ნაწილის ხევსურეთიდან ფშავში და ფშავიდან გუდამაყარში გადასახლების შესახებ იხ. თ. ოჩიაური, მითოლოგიური გადმოცემები..., გვ. 8—13, ხევსური ჯალაბაურებისაგან არიან გამოსული აგრეთვე ფშაველი მისრიაშვილები და თიანელი დავითაშვილები (იხ. იქვე; Н. Г. Волкова, Этнические процессы в Грузинской ССР — Этнические и культурно-бытовые процессы на Кавказе, М., 1978, გვ. 35. მისრიაშვილების ფშავში დასახლების შესახებ სხვა გადმოცემაცაა დაცული, კერძოდ „მისრეთიდან“ თამარ მეფეს მკედელი მოუყვანია და ფშავში დაუსახლებია, რომლის შთამომავლები მისრიაშვილად დაწერილან (იხ. გ. ჯალაბაძე, მიწათმოქმედება ფშავ-ხევსურეთში, თბ., 1963, გვ. 15). ვფიქრობთ, მისრიაშვილების წარმომავლობის პირველი ვარიანტი სინამდვილეს უნდა შეესაბამებოდეს, თუ იმასაც გაითვალისწინებთ, რომ ძველად საქართველოში გავრცელებული ჩანს მამაკაცის სახელი

ხლეობის გამო გადმოხვეწილან გუდამაყარში და ამანათობის საფუძველზე აფციაურებს შეკედლებიან და მათი გვარი მიუღიათ. ჩოხელებში ოთხი დიდი მამაშვილობა გამოიყოფა: შუღლიანი, გამიხარდიანი, შიო-ჯაურები და ხახიანი. შუღლიანი ძირად ოსები ყოფილან ბალთიდან, შიოჯაურები — ქისტები ჯარიახიდან; ხახიანი და გამიხარდიანი კი ხევსურები. აქ რომ მოსულან ამ მამაშვილობათა წინაპრები ძმად გაფიცულან და ყველას ერთი გვარი — ჩოხელი მიუღია. რა თქმა უნდა, იგულისხმება, რომ ამ მამაშვილობათა წინაპრები გუდამაყარში ერთდროულად არ უნდა გადმოსახლებულიყვნენ. ეთნოგრაფიული მასალებით დგინდება, რომ გუდამაყარში მოსულმა ჩოხელებმა თავის სალოცავად მიიღეს ადგილობრივი სალოცავი, რომელიც ახლა „ჩოხის წმ. გიორგის“ სახელითაა ცნობილი. მთხრობელთა გადმოცემით: „ჩვენ ჩოხელები „ჩოხის წმ. გიორგის“ ყმანი ვართ. პირველი ყმანი „თათრები“ ყოფილან, მეორენი — „განაყრიანი“ და მესამე ყმანი ჩოხელები ვართ“. ამ ეთნოგრაფიული მასალით, ვფიქრობთ, აშკარაა გუდამაყარში მოსახლეობის მოძრაობა, ძველი, აღრინდელი მოსახლეობის სხვაგან გადასახლება და ახალი მოსახლეობის მოსვლა. ამ შემთხვევაში მოსახლეობის მოძრაობის სამი ნაკადი ჩანს. გუდამაყარის სოფ. ლუთხუბში ჩაწერილი მასალით, „ლუთხუბზე იტყვიან შეიდჯერ არის ნაოხარი, შეიდჯერ არის მოსახლეობა შეცვლილი“.

საყურადღებო ეთნოგრაფიული მასალაა, აგრეთვე, „ჩოხის წმ. გიორგის“ დღესასწაულის დროს დეკანოზის დალოცვა: „ღმერთო გაუმარჯვე ემ შენ გვარზე შემომდგარსა“. ვფიქრობთ, რომ „ემ შენ გვარზე შემომდგარსა“-ში იგულისხმებიან აქ მოსული სხვა გვარები, რომლებიც ამანათობის საფუძველზე ჩოხელის გვარს იღებენ, ე. ი. ჩოხელთა გვარის ოთხი დიდი მამაშვილობიდან ერთ-ერთი ადრე მოსულები იყვნენ პირველი ჩოხელები, ხოლო მეორე, მესამე და მეოთხე „მამაშვილობები“ შედარებით გვიან მოსულები (ე. ი. ჩოხელების „გვარზე შემომდგარნი“) გადავიდნენ დამხვედურთა, ჩოხელთა გვარზე.

ჩოხელები გუდამაყარის შემდეგ სოფლებში მოსახლეობენ: ჩოხი, თოთიაურები, საჩაღისკაღა. მოგვიანებით ჩოხელებს სოფელი დაუფუძნებიათ მთიულეთში ჩოხელნის სახელწოდებით, 1774 წ. აქ ოსინი ხუთი კომლის რაოდენობით მოსახლეობდნენ (თაყ. 452). აფციაურები — ანთოხში, დუმატხოში, ზანდუკში და ლუთხუბში.

წიკლაურების, ბეჭაურების, აფციაურების და ჩოხელების გარდა, გუდამაყარში სხვა გვარებსაც უცხოვრიათ. მაგალითად, წიკლაურების ნაწილი ადრე ხარხელაურები ყოფილან. ისინი ფშავიდან არიან

მისრია. მაგალითად ის გვხვდება 1464 წ. ერთ-ერთ საბუთში (ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 20, 402). აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ უკანასკნელ ხანს ჟურნალ „Совестная этнография“-ში (№ 1, 1983) დაბეჭდილ ვ. ნიკონოვის სტატიაში «География фамилий — источник этнической истории Грузии», გვარი აფციაური ფშავ-ხევსურულ გვარსახელადია მიჩნეული (გვ. 25). წერტილში ქართული გვარსახელების ირგვლივ სხვა ფაქტობრივი შეცდომებიცაა. ასევე გაუმართლებლად მიგვიჩნია საკითხის შესწავლისადმი ავტორისეული მეთოდოლოგიური მიდგომა. ჩვენ შესაძლებლობა გვქონდა განსვენებულ გ. ჯავახიშვილთან ერთად დაგვეწერა რეცენზია აღნიშნულ ნაშრომზე (ხელნაწერი). ავტორმა მხოლოდ მცირეოდენი გაითვალისწინა. სხვა ნაშრომში გადმოცემული გვექნება ჩვენი დამოკიდებულება (ისტორიულ-ეთნოგრაფიული თვალსაზრისი) პროფ. ვ. ნიკონოვის სტატიის მიმართ.

ში გ რ ი რ ე ბ უ ლ ი. ეს შემთხვევა მცირერიცხოვანი გვარების ძლიერ გვარში შესვლის მაგალითია. ამასთანავე, გასათვალისწინებელია, რომ წიკლაურების სალოცავი „პირიმზე ფუძის ანგელოზი“ ყველაზე ძლიერ ხატად იყო მიჩნეული გუდამაყარში. წიკლაურების ეს შტო დუმაცხოსა და ბურსაქილში მკვიდრობდა (დუმაცხოში არის სალოცავი — „ხარხელაურთ კვირთა“). 1774 წ. დუმაცხოში ხარხელაურების ოთხი ოჯახი მოსახლეობდა (თაყ. გვ. 463). 1873 წ. თოთხმეტი (სცსსა, ფონდი 252, ანაწერი 3, საქმე № 254). ხარხელაურები, გუდამაყარში საკმაოდ დიდი ხნის წინ დასახლებულან. XVIII ს-ის ქსნის ხეობის მოსახლეობის აღწერაში სოფ. ზოდენში მოხსენიებული არიან: „გუდამაყრელი ხარხელაური“ და „ხიზანი არაგვის ერისთავის ყმა გუდამაყრელი ხარხელაური“ (თაყ. გვ. 139, 192).

სოფ. ბოსელში მოსახლეობდნენ ბუბუნაურები, რომლებიც წიკლაურების გვარზე დაწერილან. ბუბუნაურებიც ზევსურეთიდან ყოფილან მოსული. 1774 წ. აღწერით დუმაცხოში ოთხი კომლი ბუბუნაური იყო (თაყ. გვ. 462—463). ამ შემთხვევაში, როდესაც ერთი გვარი მეორე გვარზე ეწერება, მხედველობაშია მისაღები აღმოსავლეთ საქართველოს მთაში და, მათ შორის გუდამაყარში გავრცელებული ამანათობის წეს-ჩვეულება, რაც კარგადაა შესწავლილი ქართულ ეთნოგრაფიაში²⁰. 1873 წ. ბუბუნაურები წიკლაურების გვარზე ჯერ არ იყვნენ გადასული (სცსსა, ფ. 254, ან. 3, საქ. 263).

სოფ. ბოსელში უცხოვრიათ ჭოჭოლაურებიც, რომლებსაც ასევე წიკლაურად გადაუყვებოდათ გვარი. ეთნოგრაფიული მასალებით, გუდამაყარში მოსახლეობდნენ თოთიაურებიც, რის დამადასტურებელიც არის ოიკონიმი თოთიაურები.

გუდამაყარში სხვა გვარის მოსახლეობას მოწმობს კიდევ ერთი სოფლის სახელი — ჩობალაური, რომელშიც დღეს წიკლაურები არიან. ჩანს, ეს სოფელი თავის დროზე ჩობალაურის გვარის წარმომადგენლებით იყო დასახლებული. XVIII ს-ის გუდამაყრელ ჩობალაურებს გადასახლებულებს ეხვდებოდათ დუშეთსა და წინდუშეთში²¹. შესაძლოა, გუდამაყრელი ჩობალაურების მიგრაციის დამადასტურებელი იყოს დღეს ქართლში, კასპის რაიონში სოფ. ჩობალაურის არსებობა. მიგრირებულმა ჩობალაურებმა თან გადაიტანეს თავისი სოფლის სახელწოდება.

XVIII ს-ის გუდამაყარში მოსახლეობდნენ ისეთი გვარები, რომლებიც დღეს აღარ გვხვდებიან. მაგალითად, შეიძლება დავსახელოთ თამნიაურები, რომლებიც 1774 წ. სოფ. ათნოხში ორი კომლი იყვნენ (თაყ. გვ. 464). ეთნოგრაფიული მასალებით, „თამნიაური ადრე გვარი იყო და მერე წიკლაურობაზე გადასულან“. მესისხლეობის გამო, ზევსურეთიდან, გუდამაყარში ამანათად მოსული შალვა თამნიაური დაეწერა წიკლაურად იმის გამო, რომ „წიკლაურები გუდამაყარში ბევრი ხალხი იყო“. საინტერესოა, რომ ათნოხიდან სოფ. ცხედიანში გადასახლებულები 1886 წ. და 1910 წელსაც კვლავ თამნიაურის გვარს ატარებდნენ (1886 და 1910 წლების ხანდოს ხეობის აღსარების მთქმელთა სია. ვისარგებლე ეთნოგრაფ ვახტანგ

²⁰ М. Б. Канделаки, «Аманати» у горцев Восточной Грузии, „მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის“, XVI—XVII, თბ., 1962; მისივე, ქართველ მთიელთა საზოგადოებრივი ყოფა (ამანათობის ინსტიტუტი), თბ., 1982 (საკანდიდატო დისერტაცია).

²¹ ივ. ჯავახიშვილი, დემოგრაფიული ძეგლები, გვ. 135, 139.

ჩიქოვანის პირადი ფოტოკოპიებით). მოგვიანებით ცხვედიანში გადასახლებული თუშნაურებიც ათონელი ბიძაშვილების მსგავსად, წიკლაურების გვარზე გადავიდნენ.

სოფლებში: ლიდაში, მაქართაში და ლუთხუბში მოსახლეობდნენ თლოშიანთა, რომლებიც 1774 წ. შესაბამისად, 3,17 და 8 კომლი იყვნენ (თაყ. გვ. 466—472). 1873 წ. აღწერის მასალებით თლოშიანთა სახლობდნენ აგრეთვე ზანდუკში (10 კ.), დიხოსა (19 კომლი) და ხოზაში (1 კ.) (სცსა, ფ. 254, ან. 3, საქ. 264). მთხრობელთა გადმოცემით, თლოშიანთა წიკლაურის გვარზე გადასულან. ვ. ბარდაველიძის მიერ ჩაწერილი მასალით, ლუთხუბში მოსახლე წიკლაურების ადრინდელი გვარი წითელაური ყოფილა, ძირად ფშაველი. ფშაური მასალებით, ლუთხუბელები სალოცავად დადიოდნენ ფშავეში „ლაშარის ჭვარსა“ და „გოგოლაურთ წმ. გიორგიში“. მთხრობლის სიტყვით „ისინი ყმობით მოდიოდნენ“²². ჩვენ მიერ ლუთხუბში ჩაწერილი მასალით, ლუთხუბელ წიკლაურებში სამი მამაშვილობა გამოიყოფა, რომელთაგანაც მხოლოდ ერთი მამაშვილობა — „თანგულანი“ არიან ძირად ფშაველები და რომელთა ადრინდელი გვარიც წითელაური იყო. ისინი მესისხლეობის გამო ამანათად მოსულან ლუთხუბში და ადგილობრივი წიკლაურების გვარი მიუღიათ. დანარჩენი ორი მამაშვილობა („თორელანი“ და „ბოლონანი“) ნამდვილ წიკლაურობას ამბობენ. მათი წინაპრები (თორელა და ბოლონა) ლუთხუბში გუდამაყრისავე სოფელ ზანდუკიდან გადმოსახლებულან.

სოფ. საუხუში უცხოვრიათ ცუცქუნაურებს (1774 წ. — 2 კომლი). მთხრობლის სიტყვით „ცუცქუნაურები გამიგია. არის ასეთი სოფელიც. ესლა ბექაურებად იწერებინ, მაგრამ სინამდვილეში ბექაურები არ არიან. ჩამომავლობით ხეკსურები არიან“. 1873 წ. სოფ. ცუცქუნაურში (იგივე საუხი) ბექაურების 5 ოჯახი იყო (ცსა, ფ. 254, ან. 3, საქ. 264). იმავე 1873 წლის მოსახლეობის აღწერის მასალებით ერწოს სოფ. თრანში გადასახლებულები კი კვლავ ცუცქუნაურის გვარს ატარებდნენ.

1774 წ. აღწერით ჭადისოფელსა და ფახეთში მოსახლეობდნენ იგრიანთა (თაყ. გვ. 467, 471). 1776 წ. საბუთშიც გუდამაყარში იგრიანთა არიან მოხსენებული²³. ასევე იყო 1873 წელს (ფახვიჭში — 12 ოჯახი) (სცსა, 254—3—257). ეთნოგრაფიული მასალა: „მიგრიანული გამიგია გუდამაყარში, იგრიანული არა. ესლა წიკლაურებია ეგენი, ჭადისოფლიდან გადასახლდნენ ჭართლის სოფ. საჩალისკლაში“. (მთხრობელი 90 წლის გიგოლა წიკლაური, სოფ. გამსი, 1982 წ.).

ზემოთ ჩამოთვლილი გვქონდა რამდენიმე გვარი, რომელიც გუდამაყარში მოსახლეობდა და შემდეგ სხვა გვარი მიიღო ამანათობის კვალობაზე. ზოგჯერ ამანათი გვარს არ იცვლიდა, ეს შეიძლება ითქვას ლუთხუბში მოსახლე ანთაურებზე. ანთაურები გუდამაყარში კაწალხევიდან მოსულან. ანთაურებისათვის საფუძველი ვინმე ანთას დაუდია, რომელიც გვარად გიგაური ყოფილა და ხეკსურეთის სოფ. ბლოდან გადმოსულა კაწალხევეში. უკანასკნელ ხანებამდე გუდამაყარელი ანთაურები ბლოში ათენგენობას („მუხის

²² ვ. ბარდაველიძე, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ტრადიციული საზოგადოებრივ-საეკლტო ძეგლები, I, ფშავე, თბ., 1974, გვ. 49.

ანგელოზი“) დადიოდნენ სალოცავად. 1774 წ. ანთაურები გუდამაყრის სოფ. ლუთხუბში უკვე გადმოსახლებულები იყვნენ (თაყ. გვ. 473).

ასეთია მთიულეთისა და გუდამაყარში მოსახლე გვარების ზოგიერთი ეთნო-ისტორიული საკითხი. როგორც ერთი, ისე მეორე კუთხიდან ინტენსიურად ხდებოდა მოსახლეობის მიგრაცია მთისწინეთსა და ბარში, რისი განზილვაც ამჯერად, ამ ნაშრომის მიზანს არ შეადგენს. მხოლოდ აღენიშნავთ, რომ გადმოსახლების შემდეგ ბევრი მათგანი შეცვლილი გვარით გვევლინება.

მთიულეთში დღეს მოსახლე 60 გვარიდან უმეტესობა -ძე ფორმანტს ირთავს (ქავთარაძე, ამირიძე, აბულაძე, ჭიკაიძე, მკერვალიძე, კობაიძე, ნადიბაიძე, ბედლიძე, უშარიძე, ნარიშკანიძე, მამულაძე, ქარჩიაძე, საჭიძე, სუნტიძე ებრაელიძე, კვირტიძე, დარძულიძე, ყველაძე, სუარიძე, ოგბაიძე, სეთურიძე, ჯალმაიძე, ზაქაიძე, ნარაიძე, წამალაიძე, ბეგოიძე, ბენიაიძე, სვიანაიძე, შარმაიძე, ნაზლაიძე, გაგაძე, თეთრაძე). გარდა ამისა -ძე ფორმანტი დამოუკიდებელი შვიდი გვარის (ავწაიძე, ბახვიძე, ყურუშალაძე, მეშველაიძე, ანგურიძე, ძაგნიძე, დაჯანაიძე) არსებობა მთიულეთში მხოლოდ ეთნოგრაფიული და დოკუმენტური მასალებით დასტურდება. — შვილით დამოუკიდებელი გვარები მთიულეთში გვიანდელი მოვლენაა. დღეს აქ სულ 14 ასეთი გვარი ითვლება: ბარათაშვილი, ბიბილაშვილი, მიყორაშვილი, წყარუაშვილი, ტატიშვილი, მაჩურიშვილი, არგანაშვილი, ბეჭიშვილი, კეკიშვილი, გვიანიშვილი, კედელაშვილი, ჯერმიზაშვილი, როსტიაშვილი, ციხიშვილი, რომელთაგანაც 11 XVIII ს. სხვა ფორმანტს (-ძე, -ური) ირთავდა. შეიძლება დავასახელოთ: მიყორაშვილი — მიყორაიძე; არგანაშვილი — არგანაიძე — არგანაური; გვიანიშვილი — გვიანაიძე; ბიბილაშვილი — ბიბილაური; ტატიშვილი — ტატიური; მაჩურიშვილი — მაჩურიძე; ბეჭიშვილი — ბეჭიური; კეკიშვილი — კეკიძე — კეკაური; კედელაშვილი — კედელაური; ჯერმიზაშვილი — ჯერმიზაური; ციხიშვილი — ციხიური. ეს პროცესი გვარების ფორმანტების ცვლისა მხოლოდ მთიულეთისათვის როდი იყო დამახასიათებელი. ასეთივე პროცესი შეინიშნება საქართველოს სხვა კუთხეებში, მაგალითად, ქართლში XVIII ს. -ძე ფორმანტი დამოუკიდებელი გვარები, გვიან, უკვე XIX ს. — შვილი ფორმანტს ირთავენ²³.

-ური (-ული) სუფიქსით დამოუკიდებელი გვარი მთიულეთში სულ ცამეტია: პატაშური, ბუჩუკური, ჩოქური, დუდუშაური, კაიშაური, მურდული, სისაური (იგივე ქვიცური), მძელური, ირიაული, გომური, მიდელაური, ბუქური, ბურდული;

²³ თ. ენუქიძე, დსახ. ნაშრომი, გვ. 143.

²⁴ საჭიროდ მიგვაჩნია აღვნიშნოთ, რომ მედარია შეხედულება თითქმის დასავლეთ საქართველოს გვარსახელებისათვის ძირითადად -ძე ფორმანტია დამახასიათებელი, აღმოსავლეთ საქართველოსათვის — შვილი. (მხედველობაში გვაქვს პროფ. ზ. ჭუმბურიძის გამოცვლები საქართველოს რადიოთი ქართული გვარსახელების შესახებ). მთიულეთის (აგრეთვე, თუშეთისა და ქსნის ხეობის) მაგალითი ამ შეხედულების საწინააღმდეგოდ მეტყველებს.

7. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1985, № 2

XVIII ს. ჯაბიაური, ძეკაური, ყარაული, ბოთიაური, ყუთუყაური, ზამთრეული. ერთი ცალკე მდგომი, შერქმეული, უსუფიქსაციო გვარია — ბუთხუზი. ამ შემთხვევაში თვისობრიობის გადმომცემი სიტყვა გვარსახელად ქცეულა. ამასთანავე, -ძე-თი დაბოლოვებულ ზოგიერთ გვარს ორმაგი ფორმანტი აქვს (დაძ-ული-ძე, სეთ-ური-ძე, რომლებიც, რა თქმა უნდა, თავდაპირველად დარქულები და სეთურები უნდა ყოფილიყვნენ). აგრეთვე, უშარიძეები და თეთრაძეები შესაბამისად — XVIII ს. უშარიულები და თეთრაიულები იყვნენ.

გუდამაყარში გვარები ძირითადად -ურ სუფიქსს ირთავენ (წიკლაური, ბეჭაური, აფციკაური, ანთაური და დღეს აქ არ არსებული გვარები: თლოშიაური, ჩოხალაური, ჭოჭოლაური, ბუბუნაური თამნიაური, ხითათიშაური, ცუცქუნაური, /მ/იგარიაული). გამონაკლისია ჩოხელი, რომელიც, საცხოვრებელი სოფლის სახელის მიხედვით, სადაურობის მაწარმოებელ -ელ ფორმატს ირთავს.

მთიულეთისა და გუდამაყრის მოსახლეობის გვართა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული საკითხების შესწავლამ ამ კუთხეების შესახებ ზოგიერთი სოციალურ-რელიგიური და ისტორიულ-გეოგრაფიული მომენტების შესწავლის საშუალებაც მოგვცა.

ცნობილია, რომ აღმოსავლეთ საქართველოს თითოეულ ისტორიულ-გეოგრაფიულ და ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ კუთხეს სათემო, სასოფლო და გვარის სალოცავებთან ერთად ჰქონდათ გამაერთიანებელი საერთო სალოცავები. ასეთები იყო ფშავისათვის — „ლაშარის ჯვარი“, ხევსურეთისათვის — „გუდანის ჯვარი“²⁴. უნდა აღვნიშნოთ, რომ ეთნოგრაფიულ სამეცნიერო ლიტერატურაში მთიულთა საერთო სალოცავი „ლომისა“ მიჩნეულია საერთო მთიულურ-გუდამაყრულ სალოცავად²⁵, რაც გასაზიარებლად არ მიგვაჩნია. მთიულეთსა და გუდამაყარში შეკრებილი ეთნოგრაფიული მასალა ამ დებულების საწინააღმდეგოდ მეტყველებს, მთიულები თუ „ლომისას“ ეთაყვანებოდნენ, გუდამაყრელების საერთო სალოცავი ბეჭაურ-წიკლაურების საგვარეულო ხატი „პირიმზე ფუძის ანგელოზი“ იყო. ეთნოგრაფიული მასალა: „გუდამაყარში ყველაზე ძლიერი ხატია „პირიმზე ფუძის ანგელოზი“. დანარჩენი თავ-თავად სოფლებში თავიანთი ხატები ყავთ. მეორე ძლიერ ხატად ითვლება „ჩოხის წმ. გიორგი“. სხვები ჩვეულებრივი ხატებია. ხატს შველას, წყალობას და უჭირვეულობას შესთხოვენ. „პირიმზე ფუძის ანგელოზი“ გუდამაყრის მთავარი სალოცავია. ეს ხატია ყმისა და უყმო ყმის მშველელი და მწყალობელი. გუდამაყრის მთელ მოსახლეობას იფარავდა, ლომისა არ იყო გუდამაყრელების სალოცავი. მას მხოლოდ მთიულები და ქსნის ხეობის ხალხი ეყმობოდა“ (მთხრობელი გ. წიკლაური, სოფ. გამსი, 1981 წ.). ამ თვალსაზრისით საყურადღებოა აგრეთვე გუდამაყრის სოფ. ლუთხუბში ჩაწერილი დეკანოზის დალოცვა. სოფლის დეკანოზი ჯერ ახსენებდა ლუთხუბის ყველა სასოფლო სალოცავს. შემდეგ გუდამაყრის საერთო სალოცავს — „პირიმზე ფუძის ანგელოზს“, გუდამაყრის სხვა საგვარო და სასოფლო სა-

²⁴ В. В. Бардавелидзе, Древнейшие религиозные верования и обрядовое графическое искусство грузинских племен, Тб., 1957, зб. 2—5.

²⁵ იქვე, зб. 5.

ლოცავებს და მხოლოდ რიგით მე-17 დასახელებდა მთიულთა საერთო სალოცავს — „ლომისას“ და შემდეგ მთიულეთის სხვა ხატებს. ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ გუდამაყრელი დეკანოზები, როდესაც დაილოცებოდნენ ხეცურთა სალოცავს — „ხახმატს“ ლომისაზე წინ მოიხსენიებდნენ. ზემოთ ნახსენები სოფლის დეკანოზი „ხახმატს“ რიგით მე-13 დასახელებდა (ადგილის სიმცირის გამო დალოცვის სრული ტექსტი ვერ მოგვცაქვს. მასალა ჩაწერილია 1983 წ. 81 წლის ივანე იოსების ძე აფციაურისაგან). ვფიქრობთ, აღნიშნული მასალის კომენტირება აღარაა საჭირო, იმ თვალსაზრისით, რომ „ლომისა“ არ იყო მთიულ-გუდამაყრელთა საერთო სალოცავი. ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ „პირიმზე ფუძის ანგელოზი“ მართალია, გუდამაყრის ყველაზე ძლიერი და საერთო სალოცავი იყო, მაგრამ, ამავე დროს, ის ისეთივე ტიპის ცენტრალური სალოცავი როდი იყო, როგორც ფშაველებისათვის ლაშარის ჭვარი. „პირიმზე ფუძის ანგელოზის“ საერთო ცენტრალურ გუდამაყრულ სალოცავად გადაქცევის პროცესი შეიძლება ითქვას, რომ საბოლოოდ ვერ დასრულდა ისე, როგორც ეს მოხდა ფშავეში ლაშარის ჭვრის მაგალითზე. „პირიმზე ფუძის ანგელოზის“ ყმები იყვნენ გუდამაყრის მოსახლეობის უმეტესობა — წიკლაურები და ბეჭაურები, ხოლო აფციაურები და ჩოხელები მას ეყმებოდნენ, როგორც „უყმო ყმანი“. ხევისბერი აქ ასე ილოცება: „გაუმარჯოს პირიმზე ფუძის ანგელოზს, ყმათა და უყმთ მშველელსა. მე ჩოხელი ვარ და პირიმზის უყმო ყმა ვარ. ყმასაც ეხმარება და უყმო ყმასაც“. ფშავეში კი, როგორც ცნობილია, ყველა გვარი და თემი ლაშარის ჭვრის ნამდვილი ყმა იყო; მას „უყმო ყმანი“ არ ყოლია²⁶.

ყველა ეთნოგრაფიული მასალით, გუდამაყრის ცენტრალური სალოცავი „პირიმზე ფუძის ანგელოზი“ ხეცსურეთიდან მიგრირებული წიკლაურებისა და ბეჭაურების გადმოტანილია. გუდამაყარში მოსახლე გვარებიდან ყველა მოსულა, ძირ-ძველი არც ერთი არაა. ძველი გუდამაყრელები კი თავის დროზე დაბლობში არიან გადასახლებული, ე. ი. ამ შემთხვევაში ანგარიშგასაწევია ის, რომ აქ მოსახლეობის ცვლას ჰქონდა ადგილი, ძველი მოსახლეობის გადასახლებას და სხვების დამკვიდრებას. იგულისხმება, რომ გუდამაყარში უფრო ადრე სხვა საერთო გამაერთიანებელი სალოცავი უნდა ყოფილიყო, რომლის გარკვევის საშუალებას, დღევანდელი ეთნოგრაფიული მასალა იძლევა.

სანამ შევეხებით გუდამაყრის თავდაპირველი ცენტრალური სალოცავის საკითხს, შევჩერდებით ჩოხის წმ. გიორგის სალოცავზე. მეორე ძლიერ სალოცავად გუდამაყარში „ჩოხის წმ. გიორგი“ ითვლებოდა. მას გუდამაყრის სხვა გვარის წარმომადგენლებიც უდგებოდნენ ყმად, თუ შეეწირებოდნენ. ჩოხელთა სალოცავს ვაჟიშვილის შერჩენის ფუნქცია მიეწირებოდა. მთხრობლის სიტყვით, „ერთი ვაჟი თუ ყავდათ — ისინი ეწირებოდნენ ჩოხს, რომ შერჩენოდათ“. სოციალურ-რელიგიური თვალსაზრისით საგულისხმოა, რომ ჩოხის წმ. გიორგის „ყმად ეწირებოდნენ“ გუდამაყრის თვით ყველაზე ძლიერი ხატის — „პირიმზე ფუძის ანგელოზის“ ყმები წიკლაურები და ბეჭაურები. მთხრობელთა სიტყვით, ეს მაშინ ხდება, თუ ჩოხის წმ. გიორგის ხატმა ამ გვარის წარმომადგენელი „დაამიზეზა“ (საყურადღებოა, რომ ჩოხელთა საგვარეულო ხატს შესწევს ძალა და უნარი სხვა ხატის ყმანი, თანაც გუდა-

²⁶ ე. ბ ა რ დ ა ვ ე ლ ი ძ ე, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის... წ. I, თბ., 1974.

მეყარის ყველაზე ძლიერი, ცენტრალური ხატის ყმანი დაამიზნოს!). მაგრამ, ამავე დროს, ჩოხში ყმად შეწირული, ისევე რჩება თავისი ხატის ყმად. ისიც საგულისხმოა, რომ ამის შემდეგ ჩოხის ხატში ყმად შეწირულს ჩოხელის ქალი ცოლად აღარ ერგება.

შემოთ მოტანილი მასალა ჩოხელების გვარის შესახებ, მათი სალოცავის სიძლიერისა და ფუნქციის შესახებ, ვფიქრობ, აშკარად მიუთითებს, რომ ჩოხელთა საგვარეულო ხატი — „ჩოხის წმ. გიორგი“ გარკვეულ წინააღმდეგობაშია, მეტოქეობას უწევს გუდამაყრელთა ყველაზე ძლიერ და საერთო სალოცავს „პირიმზე ფუძის ანგელოზს“. მაგრამ „ჩოხის წმ. გიორგის“ მცდელობა — გადაიქცეს გუდამაყრის საერთო სალოცავად — გარკვეული ობიექტური პირობებისა და სოციალურ-რელიგიური ვითარების გამო, ტენდენციად დარჩა.

შემოთ აღნიშნული გვეჩვენა, რომ გუდამაყრის ოთხივე ძირითადი გვარი მოსულია. წიკლაურ-ბეჭაურების საგვარეულო ხატის „პირიმზე-ფუძის ანგელოზის“ საერთო გუდამაყრულ სალოცავად გადაქცევის გამაპირობებელ ფაქტორად გუდამაყარში უპირველესად წიკლაურების და ბეჭაურების ხეცსურეთიდან გადმოსვლაა საყარაუდო. მათი აღრინდელი საცხოვრისიდან მოტანილი სალოცავი გადაიქცა გუდამაყარში შედარებით გვიან მოსული სხვა გვარების საერთო სალოცავად. ამავე დროს, მოგვიანებით დასახლებული ჩოხელების ხატმა, თავისი „ძალი-შეძლების“ გამო, მას მეტოქეობა დაუწყო.

თავისთავად ისმის კითხვა: რომელი სალოცავი უნდა ყოფილიყო გუდამაყრის აღრინდელი მოსახლეობის საერთო სათემო სალოცავი? ნაწილობრივ ამ კითხვას პასუხობს ქვემოთ მოტანილი ეთნოგრაფიული მასალა.

ჩოხის სალოცავში დაცულია ჯვარი, რომელსაც მოსახლეობა, „სათემო ჯვარს“ უწოდებს (ვფიქრობთ, ესეც ნიშანდობლივია, ჩოხის წმ. გიორგის საერთო გუდამაყრულ სალოცავად გადაქცევის ტენდენციის დასადასტურებლად!). მთხრობელთა გადმოცემით, ეს ჯვარი „საბურთველოს წმ. გიორგის“ საკუთრება იყო და აქედან გვიან გაუტანიათ ჩოხში. დეკანოზი ასე ილოცება: „საბურთველოს წმ. გიორგის“ გაუმარჯოს, სათემო საიმედოსაო“. ამ ჯვარს (ვერცხლის ჯვარს) მიეწერება გუდამაყრის მთელი მოსახლეობის დაცვა რაიმე უბედურებისაგან (გვალვა, ჭირი...). ჩოხიდან აღნიშნული ჯვარი მხოლოდ ღამით მიაქვთ საბურთველოში. ვფიქრობთ, ეს დრო უნდა იყოს საბურთველოს წმ. გიორგის ღღესასწაულის დღე. მსგავსი მასალა ჩაუწერია ვ. ბარდაველიძეს 1945 წელს, ოღონდ იმ განსხვავებით, რომ საბურთველოს ბოვრაცი ინახებოდა პირიმზეში: „პირიმზეში რამდენიმე ბოვრაცი — ხატი იყო. პირიმზეს თავისი ხატი ჰქონდა და ერთი კიდევ „სათემო ხატი“, რომელიც ამ პირიმზეში ინახებოდა და იქიდან გიორგობას მას გამსის მინდორზე, ე. წ. „საბურთველოში“ მიაბარებდნენ“²⁷.

შემოთ მოტანილი მასალა საბურთველოს ხატის შესახებ გვევარაუდებინებს, რომ შესაძლოა, სანამ აქ ხეცსურეთიდან მოსახლეობა გადმოსახლდებოდა და მათ მიერ გადმოტანილი სალოცავი გადაიქცეოდა გუდამაყრის ცენტრალურ სალოცავად, გუდამაყრის აღრინდელი მოსახლეობის საერთო (გუდამაყრის თემის) სალოცავი საბურთველოს წმ. გიორგი უნდა ყოფილიყო. ამ მოსაზრების სასარგებლოდ ისიც უნდა მეტყველებდეს, რომ საერთო გუდამაყრული თავ-

²⁷ ვ. ბ. რ. დ. ა. ვ. ე. ჯ. გუდამაყრის ეთნოგრაფიული მასალები, 1945, რვ. III, გვ. 47— (ისტორიის ინსტიტუტის ეთნოგრაფიის სექტორის არქივი).

ყრილობები საბურთველოში ხდებოდა, სადაც პირიშე ფუძის ანგელოზს მოასვენებდნენ²⁸. მოსახლეობის ცვლის შედეგად, საბურთველოს წმ. გიორგის სალოცავმა დაკარგა თავისი საერთო გუდამაყრული სალოცავის უფლებამოსილება, და მიუხედავად ამისა, შეინარჩუნა მთელი გუდამაყრის მოსახლეობის რაიმი უზედურებისაგან დაცვის ფუნქცია. მისი ამ ფუნქციის შენარჩუნება, თავისთავად ცხადია, ძველი გუდამაყრელებისა და გუდამაყარში ახლად გადმოსახლებული მოსახლეობის ურთიერთკონტაქტების ნიადაგზეა საგულევებელი.

გუდამაყრის მოსახლეობა ტრადიციულად თემების მიხედვით იყო დაყოფილი-დასახლებული. აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ეს კუთხე, ალბათ, რამდენიმე თემისაგან შედგებოდა, რასაც გვაფიქრებინებს დეკანოზის დალოცვა: „ღმერთო გუდამაყრის თემს ოსაეს და სოფელს გუდამაყარსა“-ო, ე. ი. აქ აშკარად საუბარია გუდამაყრის ოსაეის თემზე, სოფელ გუდამაყარში კი ძველი გაგებით, გუდამაყრის მხარე, კუთხე უნდა იგულისხმებოდეს²⁹.

„საბურთველოს წმ. გიორგის“ შესახებ ზემოთ მოტანილი მოსაზრების დამადასტურებელი უნდა იყოს შემდეგი ეთნოგრაფიული მასალაც: „დანარჩენ ხატის რომელიმე დღეობაში მლოცავი რომ მოვიდოდა, ჯერ საბურთველოში გაივლიდნენ, ქუდებს მოიხდიდნენ, გაჩერდებოდნენ, სანთელს აანთებდნენ, შეეხვეწებოდნენ და წავიდოდნენ თავიანთ სალოცავში“.

მთიულეთი და გუდამაყარი აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის დამოუკიდებელ, თავისთავად კუთხეებს წარმოადგენენ. ასეა მიღებული დღეს ქართულ საისტორიო გეოგრაფიაში³⁰. ეს ისტორიული წყაროებიდანაც კარგად ჩანს. საისტორიო წყაროებში მთიულეთზე ადრე მოხსენიებულია გუდამაყარი, როგორც საქართველოს ერთ-ერთი ისტორიულ-გეოგრაფიული და ისტორიულ-ეთნოგრაფიული კუთხე. გუდამაყარი მთიანეთის სხვა კუთხეებთან ერთად (ქართლელნი, ფხოველნი, წილქელნი) მოხსენიებულია ლეონტი მროველთან XI ს)³¹, როდესაც ის აღწერს IV ს-ში მთის გაქრისტიანების ამბებს. გუდამაყარი ნახსენები აქვს, აგრეთვე, VIII ს. სომხური გეოგრაფიის ანონიმ ავტორს³². ამდენადაც, არ შეიძლება ამ ორ კუთხეს გამაერთიანებელი, ცენტრალური სალოცავი ჰქონოდა.

ქართულ წყაროებში შედარებით გვიან ჩნდება მთიულეთის რეგიონის დასახელება, რომელიც საისტორიო გეოგრაფიული გამოკვლევებით³³ და ჩვე-

²⁸ ი. ჭყონია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 39.

²⁹ ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. VIII, თბ., 1977, გვ. 74, 84—85; მისივე, ქართველი ერის ისტორია, წ. II, 1965, გვ. 5, ი. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბ., 1973, გვ. 401.

³⁰ ჯ. გვასალია, მთიულეთის ისტორიული გეოგრაფიიდან (ცხავატი, წილანი, წანარნი „კავკასიის ეთნოგრაფიული კრებული“, III, თბ., 1971, გვ. 194-210; მისივე, არაგვის ხეობა, ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. I, თბ., 1975, გვ. 533.

³¹ ქართლის ცხოვრება, თბ., 1955, I, გვ. 125.

³² დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, I, თბ., 1977, გვ. 226.

³³ ჯ. გვასალია, არაგვის ხეობა, ¹ქსე, ტ. I, თბ., 1975, გვ. 533. უფრო ადრე ცხავატის ისტორიული თემის ლოკალიზაცია თეთრი არაგვის ხეობაში მოახდინა ი. დოლიძემ (იხ. მისი) „გეორგი ბრწყინვალის სამართალი“, თბ., 1957, გვ. 275), ოღონდ იმ განსხვავებით, რომ მის მიერ შემოთავაზებული ცხავატის ისტორიულ-გეოგრაფიული კუთხის საზღვრები მოიცავდა ტერიტორიას „ფასანაურდიან ხადას მიმდართულებით ვიდრე ჩირ იკმდე“. შემდგომ ცხავატის ზუსტი საზღვრები ჯ. გვასალიამ დაადგინა (იხ. მისი „მთიულეთის ისტორიული გეოგრაფიიდან“).

ნი ეთნოგრაფიული მასალებით მოიცავს უფრო ადრინდელ, ქართული წყაროების ხადასა და ცხავატს. ჩანს, ისტორიულად თანდათან მოხდა ხადასა და ცხავატის ერთ ისტორიულ-გეოგრაფიულ, ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ ერთეულად გაერთიანება, რაც უკვე ფაქტია „ძეგლი ერთისთავთა“ შედგენის დროისათვის, რომლის დროსაც ხადასა და ცხავატის გაერთიანებულ ერთეულს — მთიულეთს საერთო სალოცავი „ლომისა“ აქვს³⁴. ეთნოგრაფიულ მასალაზე დაკვირვება გვიჩვენებს, ხადასა და ცხავატს, როგორც დამოუკიდებელ კუთხეებს აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთისა, ისტორიულად თავთავისი სალოცავები უნდა ჰქონოდათ. ასეთად წარმოგვიდგება დღეს ხადაში არსებული სალოცავი „ხადიჯვარი“ (ანუ „ხადისა თორმეწამე“), რომელიც ყველა ხადელთა, ხადაში შემავალ სოფელთა და გვართა საერთო გამაერთიანებელი სალოცავი იყო და „ცეცხლიჯვარი“ (ანუ „ნასოფლარ ზამთრეულთაში“ (დღევანდელი ნადიბანის ზეით, მთაზე) რომელიც ცხავატის ისტორიული თემის სალოცავი იყო³⁵. „ცეცხლიჯვართან“ იყო ე. წ. სათემო სახელი, მთელი თემის (ცხავატის) შესაკრები და ღამის გასათევი.

„ლომისა“ (აგრეთვე, „ფუძის ანგელოზი“) რომ შედარებით გვიან გადაიქცა საერთო მთიულურ სალოცავად (და „პირიმზე ფუძის ანგელოზი“ საერთო გულდამაყრულ სალოცავად) ამის დამადასტურებელი უნდა იყოს შემდეგი ეთნოგრაფიული მასალა: „ლომისა და პირიმზე ფუძის ანგელოზი ჯიელებია. ერთი ყადის სალოცავები არიან. ორივე სალოცავი როგორც კარგი ვაჟაკები ისეთებია, ახალგაზრდები, პირტიტელები არიან. ცეცხლიჯვარი და ხადიჯვარი თეთრწვერები, ბებრები არიან“ (67 წლის სოფიო ბუჩუკური-ჯალმამიძე, 1982 წ.).

„ხადიჯვარი“ და „ცეცხლიჯვარი“ რომ გარკვეული გეოგრაფიული ერთეულების ცენტრალური სალოცავები უნდა ყოფილიყო (ამ შემთხვევაში ხადასა და ცხავატისა) ნათლად ჩანს ამ სალოცავთა სახელების ტერმინებით. კერძოდ, ეს ორი სალოცავი მოიხსენიება ტერმინით „ჯვარი“ და არა „ხატი“. უკანასკნელი ეთნოგრაფიული გამოკვლევებით აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში ტერმინი „ჯვარი“ არის არა საგვარო, სასოფლო-სათემო სალოცავ-სამლოცველო, არამედ სამეზობლო-ტერიტორიული თემის დედაებისა და მისი საკულტო-რელიგიური ცენტრის სახელწოდება. ხოლო „ხატი“ არის საერთო წინაპრის მქონე საგვარო და სასოფლო საკულტო კომპლექსი. შდრ. ფშავის საერთო სალოცავი — ლაშარის ჯვარი, ხევსურეთისა —

³⁴ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. II, თბ., 1965, გვ. 108, 114.

³⁵ რ. ხარაძე, ა. რობაქიძე, მთიულეთის სოფელი ძველად, თბ., 1965, გვ. 7, 55—57; მ. კედელაძის მასალები „მიწები ცხოვრის თემში“, გვ. 260 (ისტორიის ინსტიტუტის ეთნოგრაფიის სექტორის არქივი). „ცეცხლიჯვარი“ მთიულეთში, სხვაგანაც არის, კერძოდ ხადაში, რომელიც შარამიძეებისა და ციხიშვილების საგვარო სალოცავია.

ნაშრომი ხელნაწედი სახით დღიი ხნის გამზადებული გვექონდა, როდესაც გამოვიდა ჯ. გვალიას მონოგრაფია „აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ნარკვევები“, თბ., 1983, რომელშიც თითქმის ანალოგიური შეხედულება განვითარებული „ლომისას“ მთიულეთის ცენტრალურ სალოცავად გადაქცევის შესახებ (გვ. 39 — სქოლიო). ასეთი პერიოდულ მას XIIIს. — ზორასანთა ლაშქრობის შემდგომი დრო მიიჩნია, რაც ემთხვევა ამ საკითხთან დაკავშირებით ჩვენს შეხედულებას. უფრო დაწვრილებით „ლომისას“ საერთო მთიულურ და არა მარტო საერთო მთიულურ, არამედ მთიულეთ-ქსნის ხეობის საერთო გამაერთიანებელ სალოცავად გადაქცევის ისტორიული და ეთნოგრაფიული მოვლენების თუ მიზეზების შესახებ სხვა ნაშრომში გვექნება საუბარი.

გუდამაყრის ჯვარი, თუშეთისა—ლაშარის ჯვარი³⁶. ჩვენს შემთხვევაში: ცხავატისა—ცეცხლის ჯვარი, ხადასი — ხადიჯვარი; ლომისას საერთო მთიულურ სალოცავად (ცხავატი+ხადა) გვიან გადაქცევის სასარგებლოდ მეტყველებს, აგრეთვე, ზემოთ მოტანილი გადმოცემის ტრადიცია მისი ღაბრსების შესახებ.

XVIII ს-ის აღნიშნულ რეგიონში გამოიყოფა ორი ისტორიულ-გეოგრაფიული ერთეული — მთიულეთი და გუდამაყარი. კერძოდ, ასეთი დაყოფა აქვს შემოთავაზებული ვახუშტი ბაგრატიონს³⁷. ეს ტრადიცია გრძელდებოდა XIX ს. ასევეა მიღებული ქართულ საისტორიო გეოგრაფიაში. მაგრამ, უნდა ითქვას, რომ თანდათან XX ს-ის ზოგიერთ ავტორთან მოხდა ამ ორი დამოუკიდებელი ეთნოგრაფიული ერთეულის ერთ რეგიონად წარმოდგენა (ს. მაკალათია, ვ. ბარდაველიძე³⁸ და სხვები). მთიულეთისა და გუდამაყრის ერთ ერთეულად, კუთხედ მიჩნევის საწინააღმდეგოა, აგრეთვე, დიალექტოლოგიური გამოკვლევები³⁹. მთიულეთისა და გუდამაყრის ერთ ისტორიულ-გეოგრაფიულ რეგიონად წარმოდგენა დღესაც გრძელდება, რაც თვალნათლივ აისახა ქართულ საბჭოთა ენციკლოპედიაში მოთავსებულ საქართველოს ისტორიულ-გეოგრაფიული პროვინციების“ რუკაზე⁴⁰, სადაც გუდამაყარი საერთოდ არაა დატანილი (გუდამაყრის ტერიტორია რუკაზე მთიულეთს აქვს მოცემული), თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ ქსე-ში გუდამაყარს, როგორც საქართველოს ერთ-ერთ პროვინციას, სათანადო ადგილი დაეთმო (ქსე, ტ. 3). მთიულეთის ლოკალიზაციის საქმეში ყველაზე დიდი უზუსტობა გ. ხორნაულმა დაუშვა⁴¹.

ამრიგად, გასაზიარებელი არაა თეზისი, რომ მთიულეთისა და გუდამაყრის მოსახლეობას საერთო ცენტრალური სალოცავი — „ლომისა“ ჰქონდათ. „ლომისა“ მხოლოდ მთიულეთის საერთო, გამაერთიანებელი სალოცავი იყო. გუდამაყრელები კი „პირიშუე ფუძის ანგელოზს“ ეთაყვანებოდნენ.

„პირიშუე ფუძის ანგელოზი“ შედარებით გვიანაა გადაქცეული გუდამაყრის ცენტრალურ სალოცავად, რამდენადაც იგი ხევსურეთიდან გუდამაყარში

³⁶ მ. კანდელაკი, ქართველ მთიელთა სოციალურ-რელიგიური სტრუქტურის საკითხები („ჯვარი“ და „ხატი“) „მაცნე“, ისტორიის სერია, № 3, 1981, გვ. 89—99.

³⁷ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, თბ., 1973. ამ თვალსაზრისით საკურადლება 1788—1811 წ. საბუთი „კათალიკოსის საწყისო სოფელნი და მღვდელმთავარნი ქართლსა და ქახეთში“ (ქსე, ტ. III, გვ. 1114), სადაც ეკითხულობთ: „წილკანისა შიტროპოლიტი იოანე, რომელიც აწ სცხოვრობს წილკანს, რომელსაცა ჰყავს სამწყსოდ აწ შენნი სოფელნი რიცხვით ორმოცდაექვსი და ხეობანი, მოხევენი, მთიულნი, გუდამაყრელნი, ხანდოელნი, ქართლელნი“.

³⁸ ს. მაკალათია, მთიულეთი, ტფ., 1940; ვ. ბარდაველიძე, Древнейшие..., გვ. 2—5.

³⁹ ი. გიგინეიშვილი, ვ. თოფური, ი. ჭავჭავაძე, ქართული დიალექტოროგია, I, თბ., 1961, გვ. 52—101; ლ. კაიშაური, მთიულეთის დარგობრივი ლექსიკა, თბ., 1967; მისივე, მთიულური ტექსტები, თბ., 1978.

⁴⁰ ქსე — საქართველოს სსრ, თბ., 1981, გვ. 63.

⁴¹ გ. ხორნაული, მთები და სახელები (მთიულეთ-გუდამაყრის ტოპონიმური მასალები და ძიებანი), თბ., 1983 გვ. 7—21. ავტორს საკუთრივ მთიულეთის გარდა მთიულეთში შეჰყავს დამოუკიდებელი ისტორიულ-გეოგრაფიული, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული კუთხეები: გუდამაყარი, ხანდო, ჭართალი, აგრეთვე, ხორხის ხეობა. მთიულეთს მიათვლის შიდა ქართლის მთისწინეთის ნაწილს. გ. ხორნაულის თანახმად, მთიულეთი ყინვალიდან იწყება. ამ შემთხვევაში, რა თქმა უნდა, საკითხის ორგველი არსებული ისტორიული, ეთნოგრაფიული და ენათმეცნიერული ლიტერატურის გამოუყენებლობა-უგულეზუფუფასთან გვაქვს საქმე.

მოსახლეობის მიგრაციის შედეგად არის გადმოტანილი. გუდამაყრის ადრინდელი მოსახლეობის ცენტრალური სალოცავი „საბურთველოს წმ. გიორგი“ უნდა ყოფილიყო, რომელმაც მოსახლეობის ცვლის შედეგად თანდათან დაკარგა ეს ფუნქცია — ძველი გუდამაყრელები ბარში გადასახლდნენ და მათ ნასახლარზე, ძირითადად, ხევსურეთიდან გადმოსული მოსახლეობა დაეფუძნა.

მთიულეთი წარმოადგენს რა ორი ისტორიული კუთხის ხადასა და ცხავატის გაერთიანებას, მისი საერთო სალოცავი — „ლომისა“ შედარებით გვიანაა წარმოქმნილი („ძველი ერისთავთა“ შედგენის დროისათვის „ლომისა“ უკვე მთიულთა საერთო სალოცავია). ხადასა და ცხავატს, როგორც დამოუკიდებელ ისტორიულ-გეოგრაფიულ ერთეულებს თავიანთი ცენტრალური სალოცავები ჰქონდათ: ცხავატს — „ცეცხლიჯვარი“, ხადას — „ხადიჯვარი“.

Р. А. ТОПЧИШВИЛИ

НЕКОТОРЫЕ ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ НАСЕЛЕНИЯ МТИУЛЕТИ И ГУДАМАКАРИ

Резюме

В работе изучены историко-этнографические вопросы фамильных имен, распространенных в двух соседних историко-географических регионах горной Восточной Грузии—Мтиулети и Гудамакари.

Высказанное в научной литературе мнение о наличии у мтиулов и гудамакарцев общего центрального святилища Ломиса новыми этнографическими итогами исследования не удостоверяется. В действительности, Ломиса предстает лишь центральным святилищем мтиулов, гудамакарцы же почитали Пиримзе пудзс ангелози, ставшее со временем их центральным святилищем, перенесенным из Хевсурети в итоге миграции населения. Древнейшим центральным святилищем Гудамакарского ущелья следует считать Сабуртвелос цминда Гиორги, которое в результате миграции в этот район хевсурского населения постепенно утратило свою главную функцию.

Области Хада и Цхавати в прошлом имели отдельные центральные святилища: Хадиджвари и Цецхлиджвари. Что же касается упомянутых выше Хада и Цхавати, с течением времени они составили единый регион Мтиулети, в более позднюю эпоху находящийся под покровительством святилища Ломиса.

წარმოადგენს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს სოციალურ ურთიერთობათა ეთნოგრაფიული შესწავლის განყოფილებამ

გულდამ ჩიქოვანი

თრუსოს ისტორიული გეოგრაფიისათვის
(ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით)¹

ქართულ-ოსური ურთიერთობის შესასწავლად ერთ-ერთი საინტერესო კუთხეა ყაზბეგის რაიონი, სადაც საუკუნეების მანძილზე მჭიდრო კულტურულ-ეკონომიკურ კავშირში ცხოვრობენ ქართველები, კერძოდ, მოხევეები და ოსები.

ყაზბეგის რაიონში შედის ორი ცნობილი ისტორიულ-გეოგრაფიული ერთეული — ხევი და თრუსო, სადაც 1980—82 წწ. ეთნოგრაფიულ მასალებს ვერაფდით დასახლების სტრუქტურასა და მათში სახალხო შესაკრებლების ადგილსა და მნიშვნელობაზე. ამდენად, პირველ რიგში ვაზუსტებდით დასახლების ერთეულების (სოფლის, თემის, ხეობის) ტერიტორიულ საზღვრებს. ჩვენ მიერ მოპოვებული ეთნოგრაფიული მასალისა და თანამედროვე ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ლიტერატურის მონაცემების შეჯერებისას გაირკვა, რომ ხევისა და თრუსოს ტერიტორიული საზღვრების გააზრება ერთმანეთს არ დაემთხვა, რასაც გარკვეული მნიშვნელობა ენიჭება მხარის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული შესწავლის თვალსაზრისით. ამან განაპირობა წარმოდგენილ წერილზე მუშაობა.

ხევის ტერიტორია მოქცეულია ჯვრის უღელტეხილსა (რომელიც ძითვლეთისა და ხევის საზღვარი, აგრეთვე მდ. მდ. თერგისა და არაგვის წყალგამყოფია) და დარიალის ხეობის ვიწროებს შორის. უფრო ზუსტად, მისი ჩრდილო უკიდურესი წერტილი მდ. თერგის მარჯვენა მხარეს არის ე. წ. ბატარა აბარკაძე, რომლის ქვემოთაც (მდ. თერგის დინების მიმართულებით) ჩრდ. ოსეთისა და ჩაჩნეთ-ინგუშეთის ურთიერთმოშორება ადგილებია², ხოლო მდ. თერგის მარცხენა მხარეს ხევის კუთვნილი უკიდურესი წერტილია ხურნუკი (ხურნუკის ყელი ანუ ხურნუკის გადასასვლელი), რომლის შემდეგაც იწყება ოსეთის ასსრ³.

ხევის ტერიტორიაში შედის მდ. თერგის მარჯვენა შენაკად სნოსწყლის ხეობაც (სნოს ხეობა).

ლიტერატურული მონაცემების მიხედვით ჯვრის უღელტეხილიდან ვიდრე დარიალის ვიწროებაამდე მოქცეული ხევის ტერიტორიული მონაკვეთი (ე. ი. სნოს ხეობის გარეშე) საქართველოს სამხედრო გზას მიუყვება დაახლოებით 50 კმ. სიგრძეზე, ხოლო ამავე სამხედრო გზაზე მდებარე, ხევის კუთვნილ სოფ.

¹ წაითხუთია მოხსენებად ეთნოგრაფთა მე-4 რესპუბლიკურ სესიაზე ქ. თბილისში ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტში, 1982 წ. 27 ოქტომბერს.

² ვ. ითონიშვილი, ხევის ტოპონიმია, თბ., 1971, გვ. 36—37.

³ იქვე, გვ. 38.

კობიდან (სადაც მდ. თერგი ჩრდილოეთისაკენ უხვევს) მდ. თერგის აყობებით ტერიტორია იწოდება თ რ უ ს ო ს ხ ე ო ბ ა დ.⁴

ვიდრე თრუსოს ტერიტორიული საზღვრების დაზუსტებას შევეხებოდეთ, გვინდა ორ საკითხზე შევაჩეროთ ყურადღება — თვით სახელწოდებასა და მის ისტორიულ წარსულზე.

XIX საუკუნისა და თანამედროვე ლიტერატურაში⁵, აგრეთვე ზოგ შემთხვევაში ზეპირ მეტყველებაშიც, იხმარება გამოთქმა „თ რ უ ს ო ს ხ ე ო ბ ა“.

ქართულ წერილობით წყაროებში, ყველგან, მითითებული კუთხე მოიხსენიება სიტყვა „ხეობის“ გარეშე. ასე მაგალითად, „ძეგლი ერისთავთა“—ში გვხვდებით ტოპონიმს თრუსულ||თრუსულით||თრუსული||თრუსუს, ხოლო მისგან ნაწარმოებია აქ მცხოვრებთა სახელწოდება — თრუსუელნი („...მამინ ჩავიდა თრუსუს და მიეგებნეს თრუსუელნი...“ და სხვ)⁶.

„თრუსოველთაიკა“ მოიხსენიება XV ს-ის ხელნაწერში — გერგეტის სამების „მატიანე მოსაქსენებელი სულთაჲ“⁷.

„თურს“, როგორც გეოგრაფიული სახელწოდება მითითებული აქვს სულხან-საბასაც.⁸ ვახუშტი ბატონიშვილიც ყველგან მხოლოდ „თრუსოდ“ მოიხსენიებს ამ ტერიტორიას: „ხოლო ზახას აღმოსავლეთის მთის იქით არს თ რ უ ს ო...“, „...მთანი ესენი განჰყოფენ გეგსა და თრუსოსა“, „მალრან-დუღლეთსა და თრუსოს შორისი...“, „...დასავლით თრუსოსა და ზახას შუათი“ და, რაც მთავარია, და არს თრუსო სამ კეობად⁹. აქ ნათლად ჩანს, რომ თრუსო კუთხეა, მხარეა, რომელიც სამ ხეობად განიყოფების.

XVIII ს-ის ავტორის პაპუნა ორბელიანის ნაშრომშიც ასევე „თურსი“—ა ნახსენებია—„...თურსი დაატყვევეს“¹⁰.

⁴ ს. მაქალათია, ხევი, ტფ., 1934, გვ. 9; П. Закарая, Некоторые вопросы крепостных сооружений Шиди Картли, XVI—XVIII вв. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის „მოამბე“, თბ., XIX—A, XXI—B, გვ. 189; გ. ჯალაბაძე, მიწათმოქმედება თერგის ხეობაში, მუზეუმის „მოამბე“, ტ., 22—B, თბ., 1961; ვ. ითონიშვილი, საცხოვრებელი ნაგებობანი, თრუსოს ხეობაში, კეკ, თბ., 1964; მისივე, ხევის ტოპონიმია, გვ. 7; პ. ზაქარაია, არაგვისა და თერგის ხეობა, ისტორიულ-არქიტექტურული გზამკვლევი, თბ., 1972, გვ. გვ. 33, 41—44.

⁵ Записки Н. С. Чилиева, о горских народах по военно-грузинской дороге 1827 г., АКАК, VII, Тиф., 1878, გვ. 347; Н. Никифоров, Экономический быт государственных крестьян Душетского уезда Тифлисской губернии, Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края т. V, Тиф., 1887; დ. გვრიტიშვილი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1955, გვ. 166; გ. ჯალაბაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 202, 205, 228 და შემდ., პ. ზაქარაია, დასახ. ნაშრ., 39 და სხვ.

⁶ შ. მესხია, ძეგლი ერისთავთა, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 30, თბ., 1954, გვ. გვ. 348, 357.

⁷ ქ. შარაშიძე, გერგეტის მატინე, მსკი, ნაკვ. 30, თბ., 1954, გვ. 246—247, 272.

⁸ სულხან-საბა ორბელიანი, ქართული ლექსიკონი, ტფ., 1928, გვ. 142; ტოპონიმს გვერდით მიწერილი აქვს ციფრები „თურს“ (14, 30//33, 30)“, რაც სიმაღლე-სივრცის განმსაზღვრელია, საბა თვის ნაშრომის წინასიტყვაობაში განმარტავდა: „სადა ესე ჯდეს (40, 30//5, 20), ქუეყნის ზომათა რიცხვა, პირველი ხარისხია სიმაღლისა და მეორე — წიშის რიცხვ. იქვე, გვ. X.

⁹ ქართლის ცხოვრება, მე-4, ს. ყუბჩიშვილის რედაქციით, თბ., 1973, გვ. 647.

¹⁰ პაპუნა ორბელიანი, ამბავნი ქართლისანი, თბ., 1981, გვ. 113.

ზეპირსიტყვიერების ნიმუშებშიც გვხვდება ტერმინი „თრუსო“:

თრუსოს ჩავიდეს ხევსურნი,
ჭეხა ჩაიღეს ცისაო.¹¹

ამრიგად, ქართული წერილობითი წყაროების მიხედვით თრუსო||თრუსუ||
თურს ისეთივე მნიშვნელობის ტერმინად გამოიყურება, როგორიცაა ფშავი,
ხევსურეთი, ხევი და სხვ. თრუსო მოიცავს მდ. თერგის ხეობის გარკვეულ მო-
ნაკვეთს, ისევე, როგორც ხევი და ამდენად, ორივე ერთი მდინარის — თერგის
ხეობის სხვადასხვა სახელწოდების ორი ტერიტორიული ერთეულია — ხევი
და თრუსო. თრუსოში მოსახლე ოსები მას უწოდებენ თ ი რ ს ი ქ ი მ-ს (тыр-
сы ком), ისევე როგორც მაგალითად, ქ უ რ თ ა თ ი ქ ი მ-ს—ქურთათის
ხეობას, დიგორა ქომს-დიგორის ხეობას (ქომ-ოს. ხეობა) და სხვ. ქართულ-
ში ნახმარი თრუსოს ხეობა სწორედ ოსურის კალკია. ამიტომ არ არის მარ-
თებული, ჩვენი აზრით, ხევის დაყოფა (უფრო სწორად ყაზბეგის რაიონის)
„თრუსოს, თერგისა და სნოს ხეობად“¹² (აქ თრუსოსა და თერგის ხეობაა და-
პირისპირებული). ვფიქრობთ, სამეცნიერო ლიტერატურაში უნდა ვიხმაროთ
„თრუსო“ და არა „თ რ უ ს ო ს ხ ე ო ბ ა“ (ი ს ე ვ ე, რ ო გ ო რ ც ა რ
ი ხ მ ა რ ე ბ ა ფ შ ა ვ ი ს ხ ე ო ბ ა, ხევის ხეობა და სხვ).

თრუსო ძველთაგანვე საქართველოს ფარგლებში შემავალი ისტორიული
დვალეთის ნაწილია, სადაც ქართულ, სომხურ და ანტიკურ წყაროებში მრავალგზის
მოხსენიებული დ ვ ა ლ ე ბ ი მოსახლეობდნენ¹³.

უკანასკნელ ხანამდე მეცნიერები დვალეებს მიიჩნევდნენ ოსებად ან ერთ-
ერთ ოსურ ტომად¹⁴. XX ს. საკითხის შესწავლის გაღრმავების შემდეგ კავკა-
სიის მცოდნეებში წარმოიშვა აზრი, რომელიც დვალეებს გენეტიკურად უკა-
ვშირებს იბერიულ-კავკასიურ ტომებს. ტომაშეკმა ჯერ კიდევ 1905 წ. გამოქვე-
ყნებული ნაშრომში (გერმანულ ენაზე) გამოთქვა მოსაზრება, რომლითაც დვა-
ლები საკუთარი ენის მქონე, კერძოდ, ვეინახურენოვან, დამოუკიდებელ ტო-
მად მიიჩნია¹⁵. ვ. აბავეცი ძველ დვალეებს იბერიულ-კავკასიურ ტომად მიიჩ-
ნევს¹⁶. დ. გვრიტიშვილს, რომელმაც უარყო დვალ-ოსთა იგივეობის საკითხი,
ისინი ქართულ ტომად ესახება¹⁷.

დვალთა განსახლების, ვინაობის, ენისა და ოსებთან მათი მიმართების სა-
კითხი სპეციალური კვლევის საგნად გაიხადა ვ. გამრეკელმა. იგი მიიჩნევს, რომ
დვალეები კავკასიის ცენტრალურ მაღალმთიანეთში, ყველაზე მეტად ცნობილ

¹¹ ა. შ ა ნ ი ძ ე, ქართული ხალხური პოეზია, I, ხევსურული, ტფ., 1931, გვ. 21.

¹² ს. შ ა ქ ა ლ ა თ ი ა, დსახ. ნაშრ., გვ. 19.

¹³ В. Гамрекели, О племенах двалов, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, IX, თბ., 1957, გვ. 176; მისივე, Двалы и Двалетия в I—XV вв. н. э., Тб., 1961, 5
შემდ., გვ. 133, 135, ვ. ი თ ო ნ ი შ ვ ი ლ ი, საცხოვრებელი ნაგებობანი თრუსოს ხეობაში, გვ. 112.
ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, III, თბ., გვ. 490 (იხ. დვალეთი).

¹⁴ В. Гамрекели, О племенах двалов, გვ. 179—180; მისივე, Двалы и Двалетия, გვ. 6—9; ვ. ი თ ო ნ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველო-ოსეთის ურთიერთობის ისტორიიდან, სტალინური, 1958, გვ. 178—179.

¹⁵ В. Гамрекели, დსახ. ნაშრ., 11—12, ვ. ი თ ო ნ ი შ ვ ი ლ ი, დსახ. ნაშრ., 179.

¹⁶ В. Гамрекели, О племенах двалов, გვ. 12; ვ. ი თ ო ნ ი შ ვ ი ლ ი, დსახ. ნაშრ., გვ. 179.

¹⁷ დ. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, დვალთა ვინაობისა და ოსთა ჩამოსახლების საკითხისათვის, მიმოხილვები, I, თბ., 1949, გვ. 114.

მთელ ტომთა შორის სვანების შემდეგ და თუშ-დიდოელთა თანაბრად გვევლინებიან¹⁸. ისინი ეთნიკურად ყველაზე ახლოს იდგნენ ვეინახურ ტომებთან. მაგრამ ვეინახებში თანამედროვე ჩეჩნები და ინგუშები კი არ უნდა ვიგულისხმოთ, არამედ ის ეთნიკური ერთეულები იბერიულ-კავკასიური ბუნებისა, რომელთაგანაც მოგვიანებით ჩამოყალიბდა ვეინახური ხალხი¹⁹.

მონღოლთა ექსპანსიის დროს ჩრდილო კავკასიის ველებიდან ცენტრალური კავკასიის მთიანეთის ვიწროებში შემოხიზნული ოსები პოლიტიკური და ეკონომიკური მიზეზების გამო თანდათან სამხრეთით მოიწევენ დვალეთის ტერიტორიაზე (მათი აქ შემოსვლა შემდეგ საუკუნეებშიც გრძელდება)²⁰. თრუსო ერთ-ერთი პირველი რაიონთაგანია, სადაც ოსები ჩრდილოეთიდან სამხრეთით გადმოსახლების საწყის სტადიაზევე მკვიდრდებიან²¹. შევიწროებული დვალეების ერთი ნაწილი სამხრეთით, საქართველოს ტერიტორიაზე იხევდა; დროთა განმავლობაში მიგრირებული თუ ადგილზე დარჩენილი დვალეები მთლიანად ასიმილირებულნი აღმოჩნდნენ ნაწილობრივ ქართველებისა და ნაწილობრივ ოსების მიერ, ამიტომაც ისინი შედიან ორივე ამ ხალხის ისტორიაში²².

კავკასიის მთიანეთში შემოხიზნულმა ირანულენოვანმა ოსებმა შეინარჩუნეს საკუთარი ენა, სხვათვრთ კი ეზიარნენ და შეიწოვეს კავკასიური კულტურა.

XIV ს-ში თრუსო შედიოდა ქსნის საერისთავოში²³. XVIII ს-ში იგი არაგვის ერისთავების მფლობელობაშია. თუ როდის დაკარგეს ქსნის ერისთავებმა თრუსო და როდის მისი საკუთრეს არაგვის ერისთავებმა, წყაროებში არ ჩანს. გ. თოგოშვილი ფიქრობს, რომ იგი არაგვის ერისთავებმა ძლიერების ხანაში — XVII ს-ში დაისაკუთრეს²⁴. 1743 წ. არაგვის საერისთავო გაუქმდა (არაგვის მოსახლეობის აჯანყების შემდეგ), ერისთავები გააძევეს და საერისთავო ქართლის მეფე თეიმურაზს გადაეცა. XVIII ს-ის დასასრულს, 80-იან წლებში იგი ვახტანგ ბატონიშვილის საფლასწულოდ იქცა²⁵.

როგორც ზემოთ უკვე აღინიშნა, თანამედროვე ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ლტერატურის მიხედვით თრუსო მოიცავს ტერიტორიის მდ. თერგის სათავედან ვიდრე საქართველოს სამხედრო გზაზე მდებარე, ხევის კუთვნილ სოფ. კობამდე. ასევეა წარმოდგენილი იგი ქართულ საბჭოთა ენციკლოპედიაშიც: „თრუსოს ხეობა, მდ. თერგის ხეობა კავკასიონის ჩრდ. კალთაზე, კავკასიონის მთავარ წყალგამყოფ ქედსა და ხოხის ქედს შორის, უძელტეხილ თრუსოდან სოფ. კობამდე (სიგრძე 25 კმ. ხეობის უდაბლესი ნაწილი 2000 მ-ზეა) (სოფ. კობთან)“²⁶.

¹⁸ В. Гамрекели, Двали и Двалетия, გვ. 132.

¹⁹ იქვე, გვ. 145.

²⁰ გ. თოგოშვილი, საქართველო-ოსეთის ურთიერთობის ისტორიიდან, გვ. 194.

²¹ გ. თოგოშვილი, საქართველო-ოსეთის ურთიერთობა XV—XVIII სს., თბ., 1961, გვ. 188.

²² В. Гамрекели, О племени двалов, გვ. 179.

²³ „ძველი ერისთავთა“, შ. მესხიას გამოცემული ტექსტი, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 30, თბ., 1954, გვ. 348.

²⁴ გ. თოგოშვილი, საქართველო-ოსეთის ურთიერთობა, XV—XVIII სს. გვ. 193.

²⁵ იქვე, გვ. 195.

²⁶ ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 4, თბ., 1979, გვ. 701.

ამ შემთხვევაში თრუსოში შეყვანილია მდ. თერგის ხეობის გარკვეული მონაკვეთი სათავედან სოფ. კობამდე და აგრეთვე ყველა მისი განშტოებითი ხეობა, მნის ხევის ჩათვლით.

ჩვენ მიერ ყაზბეგის რაიონში (როგორც ხევში, ასევე თრუსოში) 1980—1982 წწ. შეკრებილი ეთნოგრაფიული მონაცემებით დგინდება შემდეგი: რთუსოელი ოსები მითითებულ ტერიტორიას უწოდებენ თ გ რ ს ი | თ გ რ ჩ ი -ს ა ნ თ გ რ ს ი ქ ო მ | თ გ რ ჩ ი ქ ო მ -ს (ქომ — ოს. ხეობა), ხეობის სათავე მთას — თ გ რ ს ი ხ ო ხ -ს — თრუსოს მთას ან ხ ე ლ ა დ უ რ — კლდოან მთას, თრუსოს უღელტეხილს — თ გ რ ს ი ა ვ ს ა გ ს.

მდ. თერგი — ოს. თ ე რ კ ა ნ თ გ რ ჩ ი დ ო ნ (დონ — ოს. წყალი, მდინარე) სათავეში სამი პატარა წყლისგან შედგება. მათგან ძირითად ტოტად ითვლება შუა, თრუსოს მთიდან მომდინარე ხ ე ლ ა დ უ რ დ ო ნ ი, მას მარჯვენა მხრიდან ერთვის წ ლ ი ი ხ ო ხ -იდან (ხოხ-ოს. მთა) მომდინარე წ ლ ი ი ქ ო მ დ ო ნ ი (ხეობა — წლიქომი). მარცხენა მხრიდან მიერთვის რ ე ე ე ხ ო ხ -დან ჩამოსული რ ე ე ე ქ ო მ შ ი მომდინარე რ ე ე ე ქ ო მ დ ო ნ ი. ამ უკანასკნელის შერთვის ადგილიდან, საიდანაც მითითებული სამი ტოტი ერთ მდინარედ იქცევა, იწოდება მდ. თ ე რ გ ა დ. ამ ადგილთან ახლოს, მდ. რეეექომდონის მარცხენა ნაპირზე მდებარეობს თრუსოს პირველი სოფელი ს ი ვ რ ა უ ტ ა | შ ი ვ რ ა უ ტ ა.

მდ. თერგს გზადაგზა უერთდებიან პატარა ხეობები და წყლები; მარცხენა მხრიდან სოფ. რ ე ს ი | რ ე შ ი -სთან ჩამოდის ხევი ზ ა მ ა რ ა ა ე ქ ო მ ი და წყალი ზ ა მ ა რ ა ე ქ ო მ დ ო ნ ი, სოფ. ტ ე ფ ი -ს მარცხენა მხარეს — ტ ე ფ ი ქ ო მ ი და წყალი ტ ე ფ ი ქ ო მ დ ო ნ ი, სოფ. ჯ ი მ ა რ ა | გ ი მ ა რ ა -სთან პატარა ხევი ჯ ი მ ა რ ა ი ქ ო მ ი და დ ო ნ ი, სოფ. ყ ა რ ა თ ყ ა უ -სთან დ ე ლ ე შ უ ა დ ა თ ტ ე.

მდ. თერგს მარჯვენა მხრიდან მიერთიან: სოფ. ც ო ც ო ლ ტ ა | ს ო ს ო ლ ტ ა | წ ო ლ თ ა -სთან ც ო ც ო ლ ტ ა ი ქ ო მ ი და წყალი ც ო ც ო ლ ტ ა ი ქ ო მ დ ო ნ ი.

მითითებულ მონაკვეთზე მდებარეობს აგრეთვე სოფ. ბ უ რ მ ა შ ი გ ი, მდ. თერგის მარცხენა ნაპირზე, სოფ. ც ო ც ო ლ ტ ა ს გამოღმა.

მდ. თერგის (ე. ი. თრუსოს ძირითადი, მთავარი მდინარის) ხეობას მარჯვენა მხრიდან უერთდება სოფ. ყ ა დ ლ ა ს ე ნ ხ ო ხ -იდან ანუ დ ე ს ი ხ ო ხ -იდან (სოფ. დესის სახელის მიხედვით) დ ე ს ი ქ ო მ შ ი მომდინარე მდ. დ ე ს ი ქ ო მ დ ო ნ ი. ამ ხეობაში ორი სოფელია უ ა ლ ა გ (ზემო) დესი და დ ა ლ ა გ (ქვემო) დე სი-ორივე წყლის მარცხენა მხარეს.

მდ. თერგს მარცხენა მხრიდან უერთდება თრუსოს მესამე ხეობა და წყალი (სვატიშხოზიდან — სოფ. სვატიშის მიხედვით სახელდებული) სვატიშქომში მომდინარე ს ვ ა ტ ი შ ქ ო მ დ ო ნ ი. ამ ხეობაში ორი სოფელია — ერთი მის სათავეებთან — სოფ. ს ვ ა ტ ლ ი შ ი და მეორე, მდ. თერგთან ხეობის შეერთების ადგილას, კლდზე, სოფ. ჩ ე ტ ო ი თ ე — უფრო ზუსტად უ ა ლ ა გ (ზემო) ჩ ე ტ ო ი თ ე, რომელსაც ზ ა კ ა გ ო რ ს ა ც უწოდებენ და დ ა ლ ა გ (ქვემო) ჩ ე ტ ო ი თ ა. მათ ზემოთ მთაზე წარმომდგარია მთავარანგელოზის სახელობის სალოცავი. აღნიშნული სოფლები სამი ხეობის შეერთების შუაში მდებარეობენ. ისინი, ერთი მხრივ, მდ. სვატიშქომის მარჯვენა ნაპირს, მეორე მხრივ კი მდ. თერგის მარცხენა ნაპირს ეხებიან.

სოფ. ჩეტოთეს ქვემოთ. დაახლ. ერთი კმ. მანძილზე სწორ ადგილას, მდ. თერგის მარცხენა ნაპირზე მდებარეობს სოფ. აბანო. მის გაღმა, თერგის მარჯვენა მხარეს ჩამოდის ხევი ესქომი და წყალი ესქომდონი. უფრო ქვემოთ, მდ. თერგის მარცხენავე ნაპირას, მაღლობზე მდებარეობდა სოფ. ჩეტერსილქეტი, რომელიც ამჟამად დაცლილია. ამ სოფლიდან გამოსულნი ახლა ცხოვრობენ დაბლა, სოფ. აბანოდან დაახლ. ნახევარ კმ-ზე. ეს არის თრუსოს უკანასკნელი სოფელი.

ხეობის ქვემოთა ნაწილი საკმაოდ ფართეა. არის საძოვრებად გამოსადეგი ადგილები და მრავალი მინერალური წყალი — ოს. ნარჯანი.

თრუსოში ჩაწერილი მასალებით ირკვევა, რომ ამ კუთხიდან მრავალი გზა-ბილიკი გადადიოდა მეზობელ კუთხეებში. ერთ-ერთი ტოტის სათავედან, კერძოდ წლიქომდონის სათავედან გზა გადადიოდა სამხ. ოსეთის სოფ. სბაში. ხელადურხონიდან გზა გადადიოდა ალაგირის ხეობის ზაყას თემის სოფ. აბაიტიყაუ-ში, რეშიქომის ავლით გადადიოდნენ ჩრდ. ოსეთის დარღვსის თემის სოფ. ჭიშარაში. მეორე ხეობის — დესიქომის გადავლით გადადიან სამხ. ოსეთის სოფ. ედისში. მდ. თერგის მარჯვენა შენაკად ესქომდონის სათავე-დან გზა გადადიოდა ჭავის რ-ის სოფ. ერმან-ში. მხოლოდ მესამე ხეობის — სვატიქომის გადავლით ვერსად გადიოდნენ, რადგან მას კეტავს „ყინულოვანი კლდე“.

თრუსოელ და აგრეთვე ხევის ტერიტორიაზე მოსახლე ოსთა ერთსულოვანი მითითებით თრუსოს ქვემოთა საზღვარია ის ადგილი, სადაც მდ. თერგის ხეობა ძალიან ვიწროვდება (მისი სიგანე რამდენიმე მეტრია) და სადაც კლდე-ებში გამომწყვდეული მდინარე ზატქით მიიკვლევს გზას. აქვეა ნარჯანი და აგრეთვე წმ. გიორგის სახელობის სალოცავი და შეწირულებათა ყუთი. ამ ადგილს ადგილობრივნი უწოდებენ ყაშარაქასარა-ს. აქედან დაწყებული ვიწრო კანიონი, მთხრობელთა განმარტებით, ამ სახელწოდებით არ აღინიშნება. საერთოდ, ვიწრო ხეობას ოსები უწოდებენ უინგაგქომს. ყაშარა-უვიწროვესი ადგილის, თრუსოს კარების აღსანიშნავად იხმარება. აქვე ახლოს აღმართულ მთას — ყაშარაი ხოხი, მისგან ჩამოსულ ხევს ყაშარაი ქომი და წყალს ყაშარაიქონდონი აღნიშნული ადგილის სიახლო-ვის გამო შეერქვა და არა — პირიქით.

ამრიგად, ეთნოგრაფიული მონაცემების მიხედვით, თრუსო ეწოდება ტერიტორიას მდ. თერგის სათავეებიდან (მთხრობელთა ერთი ნაწილის დაზუსტებით, ს. სივრუტადან, სადაც შემადგენელი სამი ტოტი ერთ მდინარედ იქცე-ვა და მდ. თერგად იწოდება) ვიდრე ხეობის უვიწროვეს ადგილ ყაშარა-მდე.

მსხვილმასშტაბიან ტოპოგრაფიულ რუქებზე აღნიშნულია ეს პუნქტი და მას აწერია Теснина Касара, მაგრამ მასში მოქცეულია მდ. თერგის ხეობის ვიწრო კანიონი დაახლოებით ორი კმ. სიგრძისა. აქვე ჩამომდინარე წყალს სახელწოდება არ აწერია და ეს უნდა იყოს ზემოთ მითითებული მდ. ყაშარაიქომდონი: რუქაზე აღნიშნულია მთა კასარაც — 3500 მ. როგორც ზე-მოთ ვნახეთ, ყაშარა მხოლოდ უვიწროვეს ადგილს ეწოდება და უნდა ჩას-წორდეს მისი აღნიშვნა რუქაზე.

ყაშარადან საქართველოს სამხედრო გზაზე მდებარე სოფ. კობამდე 7,5 კმ-ია. აღსანიშნავია, რომ ყაშარის|კასარის სახელწოდებით ადგილი ცნობილია ჩრდ. ოსეთის ალაგირის ხეობაში და იგი მოიხსენიება ქართულ საისტორიო

წყაროში. კერძოდ, ალაგირის ხეობის ს. ზარამაგიდან 8 კმ-ის დაშორებით მდ. არღონის ხეობის უვიწროვეს ადგილს ოსები უწოდებენ კასარ-ს. ეს იგივე კასრის ხევი და კარია. ვახუშტი ბაგრატიონი ოსეთის აღწერილობისას მიუთითებს: „ხოლო ვალაგირისა ანუ ფაიქომის დასავლით არს კასრის კეობა...“, „ხოლო კასრის კარი არს ქუეშო ზარამაგას ქუეით, სადც მოვიწროვდების...; და არს აქ კარი კლდისაგან და ქვიტყირით ქმნული, დიდ-კამაროვანი, მეფეთაგან ქმნული, რათა არა ვიდოდნენ თვნიერ მათსა ოგსნი“²⁷.

კასრის კარს გვიანდელ შუა საუკუნეებში ქართლის სამეფოს ჩრდილო საზღვრის ფუნქცია ეკისრებოდა²⁸. სოფ. ზარამაგიდან რვა, ხოლო დაბა ბურთინიდან ოთხი კმ-ის მოშორებით ხეობის ჩამხერგავი კედელია აშენებული მდინარის მარცხენა ნაპირზე. მისი სიგანე 50-იოდე მეტრია, ხოლო სიგრძე წყლის გაყოფებით ცოტა ამოზე მეტი, მდინარის დონიდან კი ამალღებულია 12 მ-ზე. დავაყებულ ადგილს დასავლეთიდან აღმართული მთის 15—18 მ; სიმაღლე შვეულად აღმართული კლდე ზღუდავს და, ამრიგად, „კასრის-კარი“ აგებულია ამ კლდისა და მდ. არღონის ფრიალო ნაპირს შუა²⁹.

როგორც ითქვა, კასრის ხევე ოსურად „კასარა“ ეწოდება, კასარ კი ოსურ ენაში გაიაზრება კარბჰედ, ზღურბლად—მიუთითებს გ. თოგოშვილი.³⁰ ასევე იგი განმარტებული ოსურ-რუსულ ლექსიკონშიც къæсæр—порог³¹. გ. აბაევის აზრით, აღნიშნული ტერმინი ქართულიდან, კერძოდ, რაჭულიდან—სიტყვა „ქარსელიდან“ უნდა მომდინარეობდეს; „...Вероятной кажется связь с груз. (рачин.) k'apseli, передняя...звукосное развитие: k'arseli→k'ælsær→k'æsaer, как č'arxala→sælxaera→sæxaera, свекла“³². მაგრამ თვით რაქაში ანალოგიურ, ხეობის ჩამკეტ ვიწრო ადგილებს კარი ეწოდება (და არა ქარსელი), მაგ., ხიდის კარი—ქვემო და ზემო რაქის სასაზღვრე ვიწრო ადგილია მდ. რიონის ხეობაში, ისევე როგორც საქართველოს სხვა კუთხეებში—ტაოს კარი, არაგვის კარი და სხვა. იმავეს ნიშნავს ზეპირსიტყვიერების კართანა:

ცხრანი ძმანა ღვევები, მეთუ სტანაჲ მამო,
კართანა შკარეს არაგვი, შუაფხოს შამამდვარო.

„კართანა“ ადგილია კლდიანი, სადაც ვიწროდ გამოდის არაგვი³³. ჩვენი აზრით, აღნიშნული ტოპონიმი თვით სიტყვა კასრი-დან უნდა მომდინარეობდეს. ძველ ქართულში ტერმინით კასრი აღინიშნებოდა ციხე, კოშკი³⁴ და საქართველოს ჩრდილოეთი საზღვრის (ღვალეთის ტერიტორიაზე) დამცველი კოშკის — კასრის მიხედვით უნდა შერქმეოდა მითითებულ ადგილს „კასრის კარი“ და „კასრის ხევი“. ამ აზრის სისწორეს ადასტურებს ანალოგიური ვითარება ხევსურეთში, კერძოდ, არხოტში, სადაც ქისტების ტერიტორიასთან შე-

²⁷ ქართლის ცხოვრება, მილით. გამოცემა, 644—645.

²⁸ გ. თოგოშვილი, ვახუშტი ბაგრატიონი ოსეთისა და ოსების შესახებ. თბ., 1977, გვ. 19.

²⁹ გ. გამრქეილი, ღვალეთის კარნი ცენტრალურ კავკასიონზე, ძველის მეგობარი, თბ., 1965, 5, გვ. 25.

³⁰ გ. თოგოშვილი, საქართველო ოსეთის ურთიერთობის ისტორიიდან, 1953, გვ. 32; მისივე, ვახუშტი ბაგრატიონი ოსეთისა და ოსების შესახებ, გვ. 20.

³¹ Осетинско-русский словарь, Ордж., 1970, გვ. 270.

³² В. И. Абаев, ИЭСОЯ, I, М.—Л., 1958, გვ. 630.

³³ ქართული ხალხური პოეზია, I, თბ., 1972, გვ. 306.

³⁴ ი. აბუღაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბ., 1973, გვ. 193.

მხებ ყველაზე ვიწრო სასაზღვრო ადგილს (არხოტის ქედისა) ეწოდება ქ ა ვ ს კ ა რ ი. ქ ა ვ ს ხევისურები უწოდებენ ციხეს, კოშკს, დამცველ ნაგებობას. კლდიდან გზამდე აქ მაღალი ვალავანი იყო აშენებული, გზის პირში კი საყარაულო სიმაგრე. სწორედ ამ ნაგებობას უწოდებდნენ ხევისურები ქ ა ვ -ს, ადგილს კი — „ქაეის კასი“³⁵.

უფიქრობთ, რომ ალაგირის ხეობის მითითებული ტოპონიმის (რომელიც თავდაპირველად მხოლოდ ხეობის გამაგრებულ ვიწრო ადგილს ციხის, კოშკის-კასრის მიხედვით ეწოდა) შინაარსის გაფართოება უნდა მომხდარიყო და ასევე აღინიშნებოდა შემდგომში ხეობაც — კ ა ს რ ის კ ა რ ი კ ა ს რ ის ხ ე ე ი. გ. თოგოშვილი ამ საკითხთან დაკავშირებით მიუთითებს: „ჩვენის აზრით, გარკვეულ ხანაში, მათ შორის ვახუშტის დროსაც, ვალავირის ხეობა და კასრის ხეობა სინონიმებს წარმოადგენდნენ, ამასთან კასრის ხეობა მისი ძველი სახელწოდება იყო, ვალავირის||ალაგირისა (ნიშნავს ზემო ოსებს) კი უფრო გვიანდელი, როცა ისტორიული დვალეთის ტერიტორიაზე მოხდა ოსთა დამკვიდრება. ამიერიდან ისინი ბარალელურად იხმარებოდა. ამასთან „კასრის ხეობის“ შინაარსი დავიწროვდა და კარების სამხრეთით მდებარე ნაწილის აღსანიშნავად იხმარებოდა. ეს კარები, ვახუშტის წარმოდგენით სწორედ იმიტომ აიგო, რომ ქართველ მეფეებს ოსთა სამხრეთით მოძრაობისათვის კონტროლი გაეწიათ“³⁶.

ტერმინი „კასრის ხევი“ მთელი ალაგირის ხეობის აღმნიშვნელი არ უნდა ყოფილიყო, არამედ, მხოლოდ საქართველოს ჩრდილოეთ საზღვრის უფიქროვეს ადგილას აგებული სიმაგრის — კასრის — მიმდებარე ხეობისა, ხოლო კასრის კარი — თვით ამ უფიქროვესი ადგილისა, ისევე, როგორც ხევისურეთში. ამაზე მიუთითებს თრუსოში შეკრებილი ეთნოგრაფიული მასალაც, სადაც კასარა ეწოდება ხეობის შესასვლელ უფიქროვეს ადგილს, ხოლო მისი სიახლოვის გამო ასევე ეწოდა მთასა და ხეეს.

თრუსოელ ოსთა ძირითადი კონტიგენტი ჩრდილო ოსეთიდან მოსული ოსებია. მათ შორის უმრავლესობა ალაგირის ხეობიდანაა გამოსული. სწორედ მათ უნდა გადმოეტანათ ტერმინი კასარა და შეერქმიათ თრუსოს კარისთვის, მდ. თერგის ხეობის უფიქროვესი, ჩამკეტი ადგილისათვის.

თრუსოს კასარასთან სიმაგრე არ ყოფილა, მაგრამ ამ ადგილის, როგორც სასაზღვრე კარების მნიშვნელობაზე (გარდა მოტანილი ეთნოგრაფიული მასალისა) ერთი გარემოებაც მიუთითებს: როგორც ზემოთაც ითქვა, მითითებულ ადგილზე წმ. გიორგის — ოს. უ ა ს ტ ე რ ჯ -ის სალოცავი და შეწირულებათა ყუთია. აქ გამვლელსა და გამომვლელს სადიდებელი უნდა ეთქვა (თუ ჰქონდა სასმელი-შეესვა) და შეწირულება გაეღო. ასეთივე ხატია ალაგირის ხეობის „კასრის კართანაც“. რაჭაში მცხოვრები ოსის — ალიხან ნარტყოშვილის (ს. გადამში — ონის რ-ნი) მიერ ასეთი მონათხრობი ჩაიწერეთ: ალიხანი (რომელიც მძლოლია) მანქანით მამისონის უღელტეხილის გავლით გადასულა ალაგირის ხეობაში. მას კასარასთან ახლოს მანქანა გაფუჭებია (ზეთის მილი გამსკადარა) და გამოუვალ მდგომარეობაში ჩავარდნილა. ამ დროს მოხუცს გამოუეცია და შე-

³⁵ ა. ო ჩ ი ა უ რ ი, ხევისურული მასალები, II, 1949, რე. I(17), გვ. გვ. 19—20 (ივ. ჯავახ-შვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს ეთნოგრაფიის განყოფილების არქივი).

³⁶ გ. თოგოშვილი, საქართველო-ოსეთის ურთიერთობის ისტორიიდან, სტალინ, 1953, გვ. 32.

წუხებული მძღოლისთვის უკითხავს — წმ. გიორგის — უასტერჯის ხატი თუ აღდგერძელეო? აქ გამვლელმა ფული უნდა გადაისროლოს, სალოცავი ადიდოს, ჭიქა არაყი დალიოს და ისე გააგრძელოს გზა. წინააღმდეგ შემთხვევაში დაისჯებაო. ალიხანს თავი უმართლებია — წესი არ ვიცოდით. ამოუღია საგზა-ლი, სასმელი და ყველაფერი ისე გაუკეთებია, როგორც მოხუცს დაუბრუნებია. მალე სხვებიც გამოჩენილან, დახმარებიან და მანქანა შეუკეთებიათ. მთხრობელი ირწმუნება, რომ სადაც არ უნდა იყოს იმ სალოცავის სადღეგრძელოს ყოველთვის ამბობს — „შეგვეწიოს კასარის ჯვარიო“ (ოს. ბახუსქადათ კასარა ძუარ)³⁷.

ზემოთ აღნიშნული იმაზე უნდა მიუთითებდეს, რომ ალაგირისა თუ თრუსოს კასარასთან არსებული წმ. გიორგის ხატებს თავიანთი საცხოვრისი ტერიტორიიდან გასული მეთემეებისათვის მშვიდობით დაბრუნება უზრუნველყოთ. ზოლო ამ ადგილებზე ამ ხატების არსებობა სწორედ საზღვრის მიმთითებელი უნდა იყოს.

თრუსოს კარიდან, ყაშარადან მდ. თერგის მიმართულებით დაახლოებით ორი კმ-ს მანძილზე ხეობა ვიწრო, მკაცრი და კლდოვანია და დასახლებისათვის გამოუსადეგარი. ხეობის ამ მონაკვეთს თრუსოელები ქვიან ადგილს — ხუ-რ ა ნ და ლ ა მ ა ს უწოდებენ. ამ კლდოვან ვიწროებს გავდივართ თუ არა მდ. თერგის მარცხენა ნაპირზე მდებარეობს სოფ. უ ა ლ ა გ (ზემო) ო ქ რ ო ყ ა ნ ა და იქვეა ნახევარ კმ-ში სოფ. დ ა ლ ა გ (ქვემო) ო ქ რ ო ყ ა ნ ა. ზემო ოქრო-უანიდან სოფ. კობამდე 2,5 კმ-ია, ქვემო ოქროყანიდან — 2 კმ. მდ. თერგის მარჯვენა ნაპირზე მომდევნო სოფელია ნ ო (გ) ყ ა უ.

აქვე ახლოს, მდ. თერგს მარცხენა მხრიდან უერთდება მ ნ ი ს ხ ე ო ბ ა - მ ნ ა ი ქ ო მ ი და წყალი მ ნ ა ი ქ ო მ დ ო ნ ი. მისი აყალოებითაა სოფ. შ ე - ვ ა რ დ ე ნ ი, ხოლო ხეობის სიღრმეშია — სოფ. მ ნ ა.

სოფ. ნოგაყუდან იწყება დაბლობი კ ო ბ ი ფეჟ (ფეზ), რომელსაც მონე-ვეები ა დ ო ს მ ი ნ დ ო რ ს უწოდებენ. იგი გადაჭიმულია მდ. თერგის მარჯ-ვენა ნაპირზე სოფ. ნოგაყუდან სოფ. აღმასიანამდე. მოხევეებმა ამ ადგილს „შუენარჩუნეს ისტორიული სახელწოდება“³⁸. ეს უკანასკნელი მოხსენიებული აქვს გულდენშტეტსაც: როდესაც მოზდოკიდან საქართველოში შემოვიდა ტოტ-ლებენი ამ მხარეში თერგზე, კობთან, პატარა ველზე, რომელსაც ქართველები ადოს მინდორს უწოდებენ შეხვდა მას ერეკლე მეფე³⁹.

წერლობით წყაროებში თრუსოს ტერიტორიული საზღვრები დაზუსტე-ბით არ არის მითითებული, მაგრამ მათი ანალიზიდან გარკვევით ჩანს შესატყ-ყვისობა ეთნოგრაფიულ მონაცემებთან: პირველი მონაცემები გვხვდება XIV ს-ის ძეგლში—ქსნის ერისთავთა საგვარეულო მატიაზეში — „ძეგლი ერისთავ-თა“, საიდანაც ჩანს, რომ „თრუსუელნი“ და „მნაველნი“ ერთმანეთს მტრო-ბენ. წყაროში გვითხულობთ: ერისთავი ვირშელი „მაშინ ჩავიდა თრუსუს და მიეგებნეს თრუსუელნი მრავლითა ძლენითა და ერთგულობისა ჩუენებითა და ევედრნეს შუელად მტერთა მათთა ზედა მნას. ზოლო ერისთავმან უბრძანა მნა-ველთა მოსვლად წინა მისსა, არამედ მათ არ ინებეს, რამეთუ თქუეს: არა მე-

³⁷ გ. ჩიქოვანი, რაჭის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის დღიური, 1982, I, გვ. 53—54.

³⁸ ვ. ითონიშვილი, ხევის ტოპონიმია, გვ. 48—49.

³⁹ გულდენშტეტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. II, თბ., 1964, გვ. 225; ვ. ითონიშ-ვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 49.

8. „მ ა ე ნ ე“, ისტორიის სერია, 1985, № 2

შინის შენგან და ვერც რას შემძლებელ ხარ ვნებად ჩუენდა“.⁴⁰ მაშინ განრისხებულმა ვირშელმა თავისი მრავალრიცხოვანი ლაშქრით შეუტია მნაველთა, დაამარცხა ისინი და „...დაწუნეს და დაარღუნეს ციხენი და სოფელნი იმათნი“.⁴¹ ცხადია, აქ იგულისხმება მნის ხეობის სოფლები. მნაველთა მოსახმარებლად მოდიან მოხვევები: „ესმა მოკვეთა და მოვიდეს ბრძოლად და ვითარცა იხილეს სიმრავლე ლაშქრისაჲ, შიშით დაიშალნეს. უკუმოდგა ერისთავი კობს და მოიღეს მოკვეთა სიმრავლე ძლუნისა...“⁴²

მოტანილი ციტატებიდან ჩანს, რომ რთუსოელნი და მნაველნი მტრები არიან, ამ უკანასკნელთა დაცვა მოხვევთა საზრუნავია და მათი ურჩობისათვის იგინივე იძლევიან ძღვენს, რაც მოწმობს, რომ მნის ხეობა ხევის ტერიტორიაა.

სოფ. მნა და მის ქვემოთ არსებული სოფ. ადო ხევის სოფლებს შორისაა მოხსენიებული XV ს-ის ხელნაწერში — გერგეტის სამების „მატიანე მოსახსენებელი სულთაჲ“...⁴³ აქვეა მათგან დამოუკიდებლად მოხსენიებული თრუსოელნიც — „თრუსოველთაჲცა...“⁴⁴.

ვ. ითონიშვილი ფიქრობს, რომ სოფ. ადო უნდა ყოფილიყო თანამედროვე სოფ. ნოგყაუს ადგილას. სახელწოდება ნოგყაუ ოსურად ახალ სოფელს ნიშნავს და ძველ ნამოსახლარზე უნდა იყოს აშენებული⁴⁵.

ვახუშტი ბატონიშვილი თრუსოს მდებარეობის შესახებ წერს: „ხოლო ზახის აღმოსავლეთის მთის იქით არს თრუსო, რომელსა აქუს აღმოსავლით მთა, ხოხიდან და კევის ყელიდან ჩამოსულნი მთანი შთასავალამდე, და მთანი ესენი განჰყოფენ კევსა და თრუსოსა, სამხრით კავკასი, მთიულეთსა, მალრანდუალეთსა და თრუსოს შორისი, ჩრდილოთ მყინვარი და ხოხის კავკასნი; დასავლით თრუსოსა და ზახას შუათი მთა. და არს თრუსო სამ კეობად. გამოსდის ერთი ზახის მთასა, მეორე მალრან — დუალეთის კავკასსა და მესამე ხოხის კავკასსა“.⁴⁶

ვახუშტისეულ რუქაზე მითითებულ ტერიტორიას მიწერილი აქვს „თი რსი“ და ასოები მდ. თერგის შემადგენელ სწორედ იმ სამ ხეობაზეა განაწილებული, რომელზედაც ჩვენ გვქონდა ზემოთ საუბარი. სამი ხეობის შესაყარის ქვემოთ ადგილი სუფთაა. ავტორს საჭიროდ რომ ჩაეთვალა, თავისუფლად შეიძლებოდა ასოს ქვემოთ ჩამოტანა. ჩვენი აზრით, მან ზუსტად მიუთითა თრუსოს ტერიტორიად მიჩნეული — სამ ხეობად განტოტებული მონაკვეთი. ავტორის მითითება სხვა ადგილზე იმის შესახებ, რომ მდ. ხევისა — არაგვი „...დის აღმოსავლეთად ჩასავალამდე“... ე. ი. კობამდე), „ამ ჩასავალს ზეით არს თრუსო სამ კევად“⁴⁷. სრულიად არ ნიშნავს იმას, რომ აქედანვე — კობიდან იწყება თრუსო, არამედ მას „საორიენტაციო მნიშვნელობას ანიჭებს ერთ შემთხვევაში თრუსოს ხეობის ლოკალიზაციისათვის... ხოლო მეორე შემთხვევაში

⁴⁰ ძველი ერისთავთა, მითითებ. გამოც. გვ. 357.

⁴¹ იქვე, გვ. 357—358.

⁴² ძველი ერისთავთა, მითითებ. გამოც., გვ. 358.

⁴³ ქ. შარაშიძე, გერგეტის მატიანე, მსკი, ნაკვ. 30, თბ., 1954, გვ. 246—247.

⁴⁴ იქვე, გვ. 272.

⁴⁵ ვ. ითონიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 48—49.

⁴⁶ ქართლის ცხოვრება, IV, ს. ყაუხჩიშვილის რედ., თბ., 1973, გვ. 647.

⁴⁷ ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 356—357; იგივე მონაკვეთს აღნიშნავს „თრუსო“ ჯ. გვასალიას სქემაზეც. ჯ. გვასალია, არაგვის ხეობის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, V, თბ., 1975, სქემა, 2.

ხევის ისტორიული ძეგლების მდებარეობის საჩვენებლად... („ჩასავალს ქვეით არს, ჩრდილოთ კერძ, არაგვის დასავლით, ციხე არშისა“).⁴⁸ წინააღმდეგ შემთხვევაში თრუსოში მნის ხევიც შევიდოდა და ავტორის მითითების საწინააღმდეგოდ სამ ხევად კი არა, ოთხ ხევად წარმოგვიდგებოდა.

გარდა ამისა, ვახუშტის თავის რუქაზე ოსური სოფლები აღნიშნული აქვს ნიშნით 8; თრუსოში მხოლოდ რვა ასეთ ნიშნაინი სოფელი (დაბა) აქვს მითითებული. ხოლო ხევში ქართული სოფლების (აღნიშნულია ნიშნით 5) გარდა მხოლოდ ორი ოსური სოფლის ნიშანია სოფ. გველეთის სამხრეთით და თანამედროვე კობის ადგილას⁴⁹.

1743 წლამდე არც ერთ ხალხთა აღწერის დავთარს არ მოუღწევია, სადაც ნაჩვენებია თრუსოს სოფლები და მოსახლეობა⁵⁰. XVIII ს-ის ცნობებით კი არაგვის საერისთავოში შემავალი ხევის სოფლების სიაში მითითებულია სოფ. ე დ ო, სადაც ორ კომლს უცხოვრია და სოფ. მ ნ ა — 23 კომლით⁵¹.

სოფ. ოქროყანას ხევის სოფლად მოიხსენიებს ნ. ჭილაშვილი, რომელიც მთის მმართველად მუშაობდა და 1827 წელს ფინანსთა მინისტრის დავალებით შეადგინა აღმ. საქართველოს მთიანი რაიონების, მათ შორის თრუსოსა და ხევის სამეურნეო მიმოხილვა.⁵²

1887 წ. ნ. კ. ნიკიფოროვი წერდა: „Осетины населяют неприступное Трусовское ущелье образуемое верхним течением реки Терека“⁵³ ეს ავტორიც ჩვენ მიერ მითითებულ თრუსოს ტერიტორიას უნდა გულისხმობდეს, რომელიც ყაშარად ან მოყოლებული, მართლაც, მიუდგომელი იყო იმხანად.

ა. მ. ცაგავას, რომელმაც სპეციალური ნაშრომი გამოსცა ოსეთის ტომონიმიკაზე, ხეობების მიხედვით მოყავს მასალა. ტომონიმების ერთი ჯგუფი მას გამოყოფილი აქვს სათაურით „თრუსოს ხეობაში“. სკოლიოში კი შენიშნავს, რომ ამ სათაურის ქვეშ გაერთიანებულია თრუსოს, ლუდისა და მნის ხეობებისა და აგრეთვე სს. კობის, ზემო და ქვემო უხათის, ქუმლისციხის—ფ. ი. ყაზბეგის რაიონის ტერიტორიის ის ნაწილი, რომელიც დასახლებულია ოსებით⁵⁴. ამ სახით მასალის გაერთიანება, ცხადია, შეცდომაა. იგი მომავალში მრავალი გაუგებრობის საფუძველი გახდეს, შესაძლოა. მაგრამ ამ შემთხვევაში ჩვენთვის საინტერესო ისაა, რომ ავტორს თრუსოსა და მნის ხეობები გამოიჯნული აქვს.

ცხადია, სს. ოქროყანისა და შევარდენის სახელწოდებებიც ამ ადგილებში ქართული მოსახლეობის არსებობაზე მიუთითებს წარსულში. ამ ადგილებში ამჟამად მოსახლე, ასიოდე წლის წინათ ჩასახლებული ოსები თრუსოდან, ჩრდ.

⁴⁸ ვ. ითონიშვილი, ჯვრის უღელტეხილის სახელწოდებანი, „მაცნე“, ისტორიის სერია, თბ., 1974, I, გვ. 81.

⁴⁹ ჯ. გვასალია, შიდა ქართლის ისტორიული გეოგრაფიისათვის, „მაცნე“, ისტორიის სერია, თბ., 1976, I გვ. 148.

⁵⁰ დ. გვრიტიშვილი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1955, გვ. 98.

⁵¹ ე. თაყაიშვილი, მასალანი საქართველოს სტატისტიკური აღწერილობისა მე-18 ს., 1907, გვ. 96.

⁵² Н. Чилаев, დასახ. ნაშრ., გვ. 350.

⁵³ Н. К. Никифоров, დასახ. ნაშრ., გვ. 4.

⁵⁴ А. Дз. Цагаева, Топонимия Северной Осетии, I, Ордж. 1974, გვ. 61.

ოსეთიდან და სხვა კუთხეებიდან არიან მოსულნი. მათ შორის მრავალი გაოსებული ქართველია. მაგ., სუხიაშვილები, ქასოშვილები და სხვა.⁵⁵

როგორც ზემოთ აღინიშნა, ყაშადადან მოყოლებული ტერიტორია, მნის ხეობის ჩათვლით, არც ერთ ოსს თრუსოდ არ მიაჩნია, მაგრამ მას არც ზევს ჯერ უწოდებენ. „ეს არც ზევია, არც — თრუსო. ეს ცალკე ტერიტორიაა — ო“-გვეუბნებრიან ისინი. მნის ხეობის მცხოვრებნი ამბობენ. — „ჩვენ მნაქომში ვცხოვრობთ“, ხოლო სხვები — „კომბიფაზზე-ო“.

მთხვევების უმეტესობამაც იცის, რომ თრუსო ხეობის უვიწროვესი ადგილიდან იწყება (ზოგმა არ იცის სახელწოდება — ყაშარა), ზოგიერთები კი რთულად მიიჩნევენ სოფ. კობიდან მდ. თერგის აყოლებით ტერიტორიას მხოლოდ იმ მოსაზრებით, რომ აქედან მოყოლებული მხოლოდ ოსური სოფლებია განლაგებული.

მსგავსი მოვლენა საქართველოს სხვა კუთხეებშიც არის შემჩნეული ეთნოგრაფთა მიერ. მაგ., აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს გამყოფი ლიხის ანუ სურამის ქედის გადაღმელები — იმერლები, გადმოღმელები — ქართლები — არც ერთს არ მიაკუთვნებენ თავის თავს და ამბობენ: ნამდვილი იმერეთი მოლითს ქვემოთ იწყება, ხოლო ნამდვილი ქართლი — გომის შემდეგო. საკუთარ საცხოვრისს კი „შუა ქვეყანას“ უწოდებენ.⁵⁶

ორი კუთხისა და ხალხის ასეთი შემხვედრი ხაზის აღსანიშნავად, სადაც თავს იყრის შერეული კულტურის მრავალმხრივი მონაცემები, გ. ჩიქვაია სამეცნიერო ლიტერატურაში შემოიტანა ცნება „ლიმიტოპული ზოლი“.⁵⁷

ამჟამად შეიძლება ასეთ ლიმიტოპულ ზოლად ჩათვალოს მდ. თერგის ხეობის მონაკვეთი ყაშარადან მოყოლებული სოფ. კობამდე და აგრეთვე მნის ხეობა, სადაც, როგორც ითქვა, მოსახლეობენ ჩრდ. და სამხ. ოსეთიდან, აგრეთვე საქართველოს სხვა კუთხეებიდან (მაგ., მთიულეთი) გამოსული ოსები და ამჟამად გაოსებული ქართველები. მათ ყოფასა და კულტურაში შერწყმული ელემენტების შესწავლა და გამოვლენა საგანგებო შესწავლას საჭიროებს.

ამრიგად, ზემოაღნიშნული მასალების საფუძველზე დგინდება, რომ თრუსოს ტერიტორია მოიცავს მდ. თერგის ხეობის მონაკვეთს მისი სათავეებიდან, ვიდრე ხეობის უვიწროვეს ადგილ ყაშარამდე, რომელიც წარსულში დვალთა, ხოლო შემდგომში აქ ჩამოსახლებულ ოსთა სამოსახლო ტერიტორიის სასაზღვრო კარები უნდა ყოფილიყო.

ყაშარადან მოყოლებული მდ. თერგის ხეობის დაახლოებით 2 კმ-იანი კანიონი ბუნებრივ სასაზღვრო ზოლს წარმოადგენდა თრუსოსა და ხევს შორის.

იმ ადგილიდან, სადაც მდ. თერგის ხეობა ფართოვდება და მდებარეობს სოფ. ზემო ოქროყანა, სოფ. კობამდე და აგრეთვე მნის ხეობა, ხევს ტერიტორიას მიეკუთვნება ტრადიციულად.⁵⁸ ამდენად, მხარის ისტორიულ-ეთნოგრა-

⁵⁵ პ. ზაქარაია, დასახ. ნაშრ., გვ. 42; გ. ქალაბაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 227—228; გ. ჩიქვანი, ხევს ეთნოგრაფიული ექსპედიციის დღიურები.

⁵⁶ ლ. ფრუიძე, ქართლ-იმერეთის ეთნოგრაფიული ექსპედიცია (ანგარიში), მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, მე-19, თბ., 1978, გვ. 123—124.

⁵⁷ გ. ჩიქვაია, ეთნონიმიკური ხალხური ვადმოცემები, ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, I, 1955, გვ. 393, ლ. ფრუიძე, დასახ. ნაშრ., 138.

⁵⁸ გ. გეასალიამ, რომელიც შეისწავლის ამ კუთხეების ისტორიულ წარსულს, გამოთქვა მოსაზრება, რომ შესაძლებელია წერილობითი წყაროების „მნის ხევი“ მოიცავდა როგორც საკუთრივ მნის ხეობის, ასევე კობის დაბლობის სოფლებსაც.

ფიული შესწავლისას ეს მომენტი უნდა იქნეს გათვალისწინებული და მასალაც ამასთან შესატყვისობაში წარმოდგენილი.

გარდა ამისა, მითითებული ტერიტორია უნდა აღინიშნებოდეს ტერმინით თ რ უ სო, და არა თრუსოს ხეობა, რის საფუძველსაც იძლევიან წერილობითი წყაროები. თრუსოს ხეობის დაპირისპირება მდ. თერგის ხეობასთან გამართლებული არ არის, რადგანაც ხევიცა და თრუსოც მდ. თერგის ხეობის ორი სხვადასხვა მონაკვეთია.

Г. Д. ЧИКОВАНИ

К ИСТОРИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ ТРУСО (По этнографическим материалам)

Резюме

Для изучения грузино-осетинских взаимоотношений особенно интересен Казбекский район, где в течение нескольких столетий в тесных культурно-исторических связях проживают грузины, в частности, мохевцы и осетины. В этот район входят две известные историко-географические единицы. В процессе изучения структуры поселения выяснилось, что осмысление границ Трусو и Хеви в современной историко-этнографической литературе не совпадает с данными этнографии.

Проделанная нами работа показала, что Трусо охватывает территорию верховьев р. Терека—от Трусовского перевала до места, которое называется К а с а р а, а не до с. К о б и, как указывается в современной историко-этнографической литературе. Касара считалось воротами Трусо, где в ранние века проживали двалы, а после—осетины, пришедшие сюда после нашествия монголов с ушьев (преимущественно из Алагирского) Северной Осетии. Термином Касара обозначалась также северная граница Алагирского ущелья (точнее, сев. граница Грузинского царства), которая была укреплена крепостной стеной и башней (по-груз. К а с რ ი ს ც ი ხ ე, а теснина ущелья—К а ს რ ი ს ხ ე ვ ი). По нашему мнению указанные термины—т. е. К а ს რ ა Терского ущелья и Алагирского ущелья происходят от термина კ ა ს რ ი, что в старогрузинском означало «крепость», «башня».

Осетины, пришедшие из Алагирского ущелья в Трусо, называли этим же термином ворота последнего.

Хеви охватывал территорию от с. Верхнего Окрокана до с. Коби, включая и Мнис хеви, на что указывают письменные источники. Кanyon между Касара и Верхним Окрокана, непригодный для поселений, представлял естественную границу между Трусо и Хеви.

В данное время проживающие в Мнис хеви и на Кобифаз осетины и осетинившиеся грузины себя не причисляют ни к трусовцам, ни к хеви. Эту часть можно считать лимитропической зоной, которую следует подробно изучать.

Верховья р. Терека в научной литературе следует называть термином Трус о (так же как Хеви, Пшави и др.), а не Трусовское ущелье. Это последнее является калькой осетинского названия — тырсы ком.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ.
ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინს-
ტიტუტის კავკასიის ხალხთა ეთნოგრაფიის განყოფილებამ

ბადრი ბაქალიძე

შრომის ორგანიზაციის ფორმათა მთიულეთსა და გუდამაყარში (მწყემსობის ორგანიზაცია მსხვილფეხა მესაქონლეობაში)

როგორც არსებული ლიტერატურიდან ჩანს და ეთნოგრაფიული დაკვირვების საფუძველზედაც შეიძლება ითქვას, მეურნეობის ორი ძირითადი დარგიდან — მესაქონლეობიდან და მიწათმოქმედებიდან მთიულეთსა და გუდამაყარში მესაქონლეობას წამყვანი ადგილი ეჭირა. მხედველობაში გვაქვს მისი ხედრითი წონა მთიულეთსა და გუდამაყარში, მათ სამეურნეო ცხოვრებაში.

მსხვილფეხა და წვრილფეხა მესაქონლეობის განვითარება, რაც დამოკიდებული იყო ადგილობრივი საკვები რესურსებისა და საზამთრო საძოვრების გამოყენების შესაძლებლობაზე, მოითხოვდა შრომის სათანადო ორგანიზაციას. ეს პირველ რიგში ეხება მეცხვარეობას, როგორც მოძრავი ხასიათის მეურნეობას. ცხვრის გადარეკვა და გამოზამთრება შეუძლებელი იყო შრომითი გაერთიანებისა და ურთიერთდახმარების გარეშე. გაერთიანებული შრომა შედარებით ნაკლებად ესაჭიროებოდა მსხვილფეხა მესაქონლეობას, რამდენადაც მისი არსებობა და განვითარება დაკავშირებული არ იყო ხანგრძლივ სეზონურ გადაადგილებასთან, მაგრამ ამის მიუხედავად მსხვილფეხა საქონლის მოვლა-პატრონობაც მოითხოვდა ორგანიზებულ შრომას და ურთიერთდახმარებას.

შრომის ორგანიზაციისა და ურთიერთდახმარების ფორმებიდან, რომელთა ეფექტიანი გამოყენების გარეშე შეუძლებელი იყო მსხვილფეხა მესაქონლეობის განვითარება, ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ფაქტორს წარმოადგენდა მწყემსობის ორგანიზაცია. ეს თავის მხრივ დაკავშირებული იყო სოფლისპირა, სამთო-საზაფხულო და საზამთრო საძოვრების გამოყენების წესთან და საქონლის მოვლა-პატრონობის ინტერესებთან. ამასთან კავშირში გასათვალისწინებელია ალბური მესაქონლეობისათვის დამახასიათებელი თავისებურებანი, საზაფხულო საძოვრებისა და ძირითადი სამეურნეო ბაზების სამეურნეო-გეოგრაფიული კავშირი, საქონლისა და მისი მომსახურე პერსონალის ვერტიკალურ-ჰორიზონტული მოძრაობა და ალბური მეურნეობის სეზონურობა.

აღნიშნული კომპონენტები წარმოიქმნილია საქართველოს ზოგიერთი კუთხის ალბური მეურნეობის შესწავლის შედეგად¹. ამ მიმართულებით მუშაობა საინტერესო ჩანს მთიულეთისა და გუდამაყარის მაგალითზედაც, მაგრამ ჭერჯერობით მესაქონლეობა და მასთან დაკავშირებული შრომის ორგანიზაციის ფორმები, ისევე როგორც ურთიერთდახმარების წესები, აღნიშნული კუთხეების ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მონაცემების მიხედვით მონოგრაფიულად შესწავლილი არ არის.

¹ В. М. Шамиладзе, К вопросу о характере альпийского скотоводства в Грузии, издательство: „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის კულტურისა და ყოფის საკითხები“, 1, თბ., 1973, გვ. 19.

მთიულეთისა და გუდამაყრის სამეურნეო ყოფას, სახელდობრ მესაქონლეობას, მის ადგილს მთიულეთა ეკონომიკაში და მოსახლეობის სოციალურ-ისტრუქტურაში თუ სულეირ ცხოვრებაში, არაერთი მკვლევარი შეეხზა. გამოქვეყნებულ ნაშრომებში გაშუქებულია მესაქონლეობის ზოგიერთი მხარეც, მაგრამ იმის გამო, რომ მეურნეობის ამ დარგის მრავალი საკითხი, მათ შორის სოციალური ასპექტები, სპეციალურ კვლევას მოითხოვს, არსებული ხარვეზების შევსების მიზნით ქვემოთ განვიხილავთ მწყემსობის ორგანიზაციის საკითხს.

ეთნოგრაფიული დაკვირვების საფუძველზე გამოჩნდა, რომ ადგილობრივი მოსახლეობა გაზაფხულის დადგომასა და ზენა-თესვის დაწყებას, ისევე როგორც პირუტყვისათვის ბაგური კვების შეწყვეტას ერთგვარად ერთმანეთთან აიგივებს, რამდენადაც მიწის დამუშავება, ამ საქმეში მუშა საქონლის გამოყენება და ბაგური კვების შეწყვეტაც გაზაფხულიდან იწყება. ამ მხრივ, სოფლებს შორის, გარკვეული განსხვავებანი შეიმჩნეოდა მათი გეოგრაფიული მდებარეობის მიხედვით. თუ გუდამაყრის სოფელ ბურსაჭირში, ანდა მთიულეთის სოფელ სეთურთკარში აპრილის მეორე ნახევრიდან იწყებდნენ მიწის დამუშავებას, უფრო ქვევით, გზისპირა სოფლებში გუთანა მინდვრად მარტიდანაც გაქონდათ. ზენის დაწყება და საქონლის გარეთ გამოყვანა მოითხოვდა ორგანიზებულობას, რათა საყანე ადგილები საიმედოდ ყოფილიყო დაცული. ამისათვის სოფლისპირა საძოვრებზე ნახირი მწყემსის, უმთავრესად მოზარდი ვაჟის, მეთვალყურეობის ქვეშ იმყოფებოდა². საკვლევ კუთხეებში ხბო და მეწველი საქონელი ძირითადად ერთად იდგა.

სოფლად იყო არაერთი ისეთი ოჯახი, რომელსაც მუშახელის ნაკლებობის ან მოუცულობის გამო არ შეეძლო თვით ედევნებინა თვალ-ყური სოფლისპირა საძოვრებზე გასული პირუტყვისათვის, რის გამოც მეზობელს მიაბარებდნენ. ამ დროს აუცილებელი არ იყო ისინი ერთმანეთის ახლო ნათესაები ყოფილიყვნენ. მწყემსი მორიგების თანახმად უვლიდა საქონელს და კუთვნილ გასამრჯელოსაც იღებდა. იმ შემთხვევაში, როცა ახლად გაყრილი ძმებიდან ერთ-ერთის შვილი ჩაიბარებდა მთელი მამიშვილობის საქონელს, მა-

² В. Н. Геевский, О состоянии скотоводства в верховьях рек Терека и белой Аргавы, «Материалы для устройства казенных летних и зимних пастбищ и для изучения скотоводства на Кавказе», Тифлис, 1887; Н. К. Никифоров, Экономический быт государственных крестьян Душетского уезда Тифлиской губерний, «Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края», т. 5, ч. 2, Тифлис, 1887; ს. მაკალათია, მთიულეთი, ტფ., 1930, Л. Б. Панек, Скотоводческий праздник «Теодороба» у мтиулов, ж. «Советская этнография», 1936, № 4—5, გვ. 192—199; გ. ჩიტაია, დასახლების ტიპი მთიულეთში, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის⁴ (ქვემოთ — მსე), VI, თბ., 1953, გვ. 212—213; ა. კაცაძე, მასალები საქართველოს მეცხოვერების ისტორიისათვის. მსე VII, თბ., 1955, გვ. 167—179; რ. ხარაძე, ალ. რობაქიძე, მთიულეთის სოფელი ძველად, თბ., 1965, გვ. 22—26; ე. ცთონიშვილი, საოჯახო ყოფა მთიულეთ-გუდამაყარში, «კავკასიის ეთნოგრაფიული კრებული» (ქვემოთ — კეკ), III, თბ., 1971, გვ. 97—113; ბ. გამყრელიძე, სამეურნეო ყოფის ისტორიიდან მთიულეთში, კეკ, III, თბ., 1971; მისივე, ცენტრალური კავკასიის მთიულთა ალპური მესაქონლეობა, თბ., 1982, გვ. 51, 74—75, 88 და სხვ.; მ. მაკალათია, მსხვილფეხა მესაქონლეობა აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, თბ., 1975 (ამ ნაშრომში შესწავლილია თუშ-ფშავე-ხევსურეთის მსხვილფეხა მესაქონლეობა)...

³ В. Н. Геевский, დასახ. ნაშრომი, გვ. 34.

შინ ანაზღაურება აუცილებელი არ იყო. მთიულეთისა და გუდამაყარის მეზობელი კუთხის, ქართლის სოფელ ქალისოფელში სოფლისპირა სამოვარზე ნახირის მოვლისათვის მწყემსს სულზე 30—40 კაპ. უხდიდნენ⁴. მ. მაჩაბლის ცნობით, ფშავ-ხევსურეთსა და თუშეთში მწყემსს იშვიათად ქირაობდნენ და ზაფხულისათვის სულზე 20—40 კაპ. უხდიდნენ⁵ დაახლოებით მსგავსი ვითარება შეინიშნებოდა მთიულეთ-გუდამაყარში. სოფლისპირა სამოვარებზე საქონლის მწყემსვის ორგანიზაციის ერთ-ერთი შემადგენელი ელემენტი იყო მიბარების წესი, სადაც უანგარო დახმარების ფორმა ძალზე იშვიათად ფიქსირდება. ეს ბუნებრივია, რადგან როცა ჩნდება საამისოდ სპეციალურად გამოყოფილი პირი — მწყემსი (მაგრამ ეს არ ჩაითვლება დაქირავებულ მწყემსად, რომელიც მთელი სოფლის ნახირს მწყემსავს და ამით ირჩენს თავს. იგი არაა საგანგებოდ მოწვეული კაცი), იქ უკვე უანგარო დახმარებაზე ლაპარაკი ზედმეტია, თუმცა აუცილებლად უნდა აღინიშნოს, რომ მხარეთა შორის პარიტეტი დაცული იყო. ამდენად, ექსპლუატაციის ნიშნები მწყემსობის ორგანიზაციის ამ სფეროში არ ჩანს. ზემოთ ხსენებული პარიტეტი მხარეთა შორის, ე. ი. მიმბარებელსა და მიმღებს შორის, ის მნიშვნელოვანი ფაქტორი იყო, რომლის შედეგადაც მათ შორის ურთიერთობა თითქმის ყოველგვარი კონფლიქტისა და სუბიექტური გართულებების გარეშე მიმდინარეობდა. საერთოდ, საქონლის მიბარების წესი საქართველოს ყველა კუთხეში იყო ცნობილი, რასაც ეთნოგრაფიული ლიტერატურის გარდა წერილობითი წყაროებიც ადასტურებენ⁶.

ამრიგად, შეიძლება თუ არა მიბარების ჩვენ მიერ დაფიქსირებული წესი დახმარების ერთ-ერთ ვარიანტად ჩავთვალოთ და მას ურთიერთდახმარების სისტემაში გარკვეული ადგილი მივუჩინოთ? შესაძლებელია ამ კითხვას დადებითად ვუპასუხოთ.

გაზაფხულის პერიოდში, სოფლისპირა სამოვარებზე პირუტყვის მიბარების გარდა, ფუნქციონირებდა რიგით მწყემსობის წესიც. რამდენიმე ოჯახი, ჩვეულებრივ ერთი მამიშვილობის (პატრონიმული ერთეულის) წარმომადგენლები, ანდა მთელი სოფელიც (თუ მცირეკომლიანი იქნებოდა) გააერთიანებდა საქონელს და მორიგეობით მწყემსავდნენ მას. წინასწარი მოლაპარაკების შედეგად შეთანხმდებოდნენ თუ ვის რა ინტერვალით უნდა ემწყემსა მეწველი და მოზარდი პირუტყვი. ზოგჯერ თითო დღით გადიოდნენ მორიგისში თითო სულ საქონელზე, ზოგჯერ კი თითოზე ორი დღით. საბოლოოდ, საერთო ნახირში ცალკეულ ოჯახთა მიერ შეყვანილი საქონლის რაოდენობებს შორის განსხვავებანი პირდაპირპროპორციული იყო ამავე ოჯახების მორიგედ გასვლის განსხვავებებთან. რიგით მწყემსობის ტრადიცია მოქმედებდა აღმო-

⁴ ბ. გ. ძელიძე, მთიულეთის ქართლისა და გუდამაყარის ეთნოგრაფიული მასალები, რეგული № 1, 1983, გვ. 18.

⁵ М. В. Мачабели, Экономический быт государственных крестьян Тифлисского уезда Тифлисской губернии, «Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края», т. 5, ч. 2, Тифлис, 1887, გვ. 464—465.

⁶ ქართული სამართლის ძეგლები, VII, ი. დოლიძის რედ., თბ., 1981, გვ. 37, 65, 399. დოკუმენტებში ასახულია საქართველოს ბარისთვის დამახასიათებელი ვითარება.

სავლეთ საქართველოს მთიანეთის სხვა კუთხეებშიც და საერთოდ კავკასიის მთიანეთში⁷.

ვიხილავთ რა მწყემსობის ორგანიზაციის წესს სოფლისპირა საძოვრებზე, ისიც უნდა აღვნიშნოთ, რომ ყველა სოფელს თანაბარი რაოდენობით არ გააჩნდა იგი. მაგალითად, ნ. ნიციფტოროვის მონაცემებით, ამ მხრივ, საკმაოდ მდიდარი ჩანს გუდამაყარში ლუთხუბი, მთიულეთში კი ზემო მლეთა, სეთურთკარი და სხვ. ლუთხუბს 150 დესეტინა საძოვარი და უევარგისი ტერიტორია ჰქონდა თავის მფლობელობაში, ხოლო ზემო მლეთასა და სეთურთკარს 100 დეს. თითოეულს⁸. ამ ოფიციალურ მონაცემებს კარგად ესადაგება ეთნოგრაფიული მასალაც. საწინააღმდეგო სურათი გვაქვს გუდამაყარის სოფელ ათნოხის მაგალითზე, რომელიც სოფლის ირგვლივ არსებული საძოვრების მწვევე ნაკლებობას განიცდიდა. აქ მხოლოდ 3 დეს. ფართობის საძოვარი და უევარგისი ტერიტორია იყო⁹. მიუხედავად ამისა, ათნოხის საქონელი მეზობელი სოფლების — ჩოხისა და ღუმეცხოს საძოვრებს იყენებდა, ხოლო მთის საძოვარზე — ოზანოზეც გადიოდა.

ამრიგად, სოფლისპირა საძოვრებზე, სადაც პირუტყვი მხოლოდ ორიოდ კვირის მანძილზე რჩებოდა, მწყემსობის ორგანიზაცია სათანადო დონეზე იყო გადაწყვეტილი. როგორც ზემოთ დავეინახეთ, აქ ძირითადად თავს იჩენდა მიბარებისა და რიგით მწყემსობის წესები, რომლებსაც ურთიერთდახმარების სისტემაში მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავთ და შრომითი დახმარების სისტემის ერთ-ერთ ვარიანტში თავსდებიან¹⁰.

ალბური მესაქონლეობის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ეტაპი იყო საზამთრო საბოსლოების გამოყენება როგორც ბაგური კვების, ასევე გაზაფხულის გარკვეულ დროს. ჩვენ ამ საკითხს და მასში მოქმედ მწყემსობის ორგანიზაციის წესს აქ არ შევხებით.

ისევე როგორც აღმოსავლეთ საქართველოს მთის სხვა კუთხეებში, მთიულეთსა და გუდამაყარშიც ხვნა-თესვა ძირითადად ივნისისათვის დასრულებული იყო. ჯერ კიდევ ვახუშტი ბაგრატიონმა თავის ნაშრომში მოგვცა საქართველოს ტერიტორიის მთად და ბარად დაყოფის ნიმუში, რომლის კრიტერიუმად ამა თუ იმ კუთხის ვენახიანობა აიღო¹¹. ეხება რა არაგვის ხეობას, და საერთოდ ქართლის მთიანეთს, იგი წერს: „მისაქციელიდამ და ოხერხიდიდამ ანანურამდე არს ვენახოვანი, ხილიანი“, ხოლო მთიულეთის შესახებ ნათქვამია: „და არს მოზღუდვილი მთიულეთი მთითა; ამის გამო მაგარი და შეუალი არს, უვენახო, უხილო, მცირე მოსავლიანი“¹². ასეთივე სამეურნეო-ბუ-

⁷ მ. მაკალათია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 74—75; ბ. გამყრელიძე, ცენტრალური კავკასიის მთიულთა ალბური მესაქონლეობა, გვ. 152—153.

⁸ Н. К. Никифоров, დასახ. ნაშრომი, გვ. 90—97.

⁹ იქვე, გვ. 88—89.

¹⁰ უნდა ითქვას, რომ ურთიერთდახმარების სისტემა სხვადასხვა ფორმებად და ვარიანტებად იყოფა. მსხვილფეხა მესაქონლეობის სფეროში მოქმედი ურთიერთდახმარების ტრადიცია საერთო სკემაში შედის როგორც სოფლის ფარგლებში შემავალ ოჯახებს შორის ურთიერთდახმარება. აქვე აღვნიშნავთ, რომ მწყემსობის ორგანიზაცია ხორციელდებოდა როგორც ურთიერთდახმარების, ასევე შრომის ორგანიზაციის საშუალებითაც. მათ შორის კი პრინციპული ზღვარი და საყურადღებო ურთიერთმიმართებაა, რაზედაც სხვა დროს გვექნება საუბარი.

¹¹ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბ., 1941, გვ. 36, 39, 40, 42, 46, 48.

¹² იქვე, გვ. 64—66.

ნებრივ ვითარებას გულისხმობს ვახუშტი გუდამაყარშიც¹³. დ. გვრიტიშვილი იხილავს რა არაგვის საერისთავოს სოფლის მეურნეობას, ვახუშტისა და ჭილაშვილის ცნობებზე დაყრდნობით ყოფს მას ორ ნაწილად. ანანურის ზევით — მთა, ქვევით — ბარი¹⁴.

თანამედროვე გეოგრაფიულ ლიტერატურაშიც აღნიშნულია, რომ მთიულეთი და გუდამაყარი მაღალმთიანი კუთხეებია და რომ მის სუბალპურ, ალპურ ლანდშაფტებს დიდი სამეურნეო ღირებულება აქვთ, ხოლო ბალახმცენარეულობა მდიდარი ბუნებრივი რესურსია მესაქონლეობის შემდგომი განვითარებისათვის¹⁵. მაგრამ, ყოველივე ზემოთქმულის გარდა, არსებობდა და არსებობს ამა თუ იმ კუთხის მთად და ბარად დაყოფის ეთნოგრაფიული, ხალხური გაგება, რომლის შესახებაც ფშავის მაგალითზე მიუთითა ვაჟა-ფშაველამ¹⁶. ინფორმატორების მიხედვითაც ყოველ სოფელს საკვლევ კუთხეებში აქვს თავისი ბარი და მთა. პირველში იგულისხმება სოფლის მიმდებარე ტერიტორია, ქალისპირები (აქ მოქმედ მწყემსობის ორგანიზაციის წესს უკვე შევხებით), ხოლო მეორეში — საზაფხულო საძოვრები და სათიბები.

განვიხილოთ ეს საკითხი სწორედ ალპურ, საზაფხულო — სამთო საძოვრებზე, რომელიც მსხვილფეხა საქონლის მოვლა-პატრონობის წლიური ციკლის ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი ეტაპი იყო. მოსახლეობა დიდი გულმოდგინებით ემზადებოდა მთობის პერიოდისათვის, რისთვისაც წინასწარ შეაკეთებდნენ ქოხს, ბაკს და სხვა საჭირო სათავსებს, ინვენტარს. ვითარება რომ უფრო ნათელი იყო, მოვიყვანო ჩვენ მიერ ჩაწერილ ეთნოგრაფიულ მასალას: გუდამაყარის სოფელ ლუთხუბის მკვიდრის, 75 წლის, სვიმონ ბერის ძე წიკლაურის გადმოცემით, ამ სოფელში უმრავლესობა წიკლაურთა გვარის იყო და არის. მისი დანაყოფებია: ბოლონანი, თორელანი, ლავაზიანი, თანგულიანი. თვით მთხრობელი ამ უკანასკნელი მამიშვილობის წარმომადგენელია. „უწინ ერთი მამიშვილობა თანგულაანი თორმეტი კომი იყო, ერთად ემთობდით საორბზე — ამბობს სვიმონ წიკლაური, ქოხებს ვაკეთებდით და ვინც შიგ იდგა მექოხეებს, მემთებებს ვეძახდით“¹⁷. თქმულს დავეუმატებთ, რომ მემთე ქალი იყო და იგი წველა-ღვების საქმეებს განაგებდა; მაგრამ ვიდრე ამის შესახებ რაიმეს ვიტყვოდით, ვავეცნოთ საზაფხულო საძოვარზე მუშა საქონლის მწყემსობის ორგანიზაციას.

ხენა-თესვის დამთავრებისთანავე ცალკე გამოჰყოფდნენ მუშა პირუტყვს, რომლის გაერთიანებას მთიულეთ-გუდამაყარში ხარავანს უწოდებდნენ¹⁸. ჩვენ მიერ მოპოვებული ეთნოგრაფიული მასალის მიხედვით ხარავანის მწყემსებაში რიგითობის პრინციპი არ დადასტურებულა. როგორც წესი, მუშა პირ-

¹³ ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 64—66.

¹⁴ დ. გვრიტიშვილი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1955, გვ. 164—166.

¹⁵ დ. უკლევა, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანი მხარეების ლანდშაფტები და ფიზიკურ-გეოგრაფიული რაიონები, თბ., 1974, გვ. 98.

¹⁶ ვაჟა-ფშაველა, ფშაველი და მისი წუთისოფელი, „ძველი საქართველო“, ტ. II, ტფ., 1913, გვ. 290.

¹⁷ ბ. გძელიძე, მთიულეთის გუდამაყარის და ქართლის ეთნოგრაფიული მასალების რეგული № 2, 1983, გვ. 19.

¹⁸ ასეთივე ტერმინი იხმარება ფშაველურეთში, ხოლო თუშეთში კაროანი/კარუანი ყოფილა სარგებლობაში, იხ: მ. მაკალათია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 70.

რუტყეს საგანგებოდ შერჩეული მწყემსები უვლიდნენ და შესაბამისად სათანადო გასამრჯელოსაც იღებდნენ. ამ მხრივ დასტურდება სამი ვარიანტი: 1. მწყემსი არის იმავე სოფელი, რომლის ხარავანიც უნდა ჩაიბაროს; 2. საძოვარზე მიდის ორი ან რამდენიმე სოფლის ხარების ჯოგი ერთად გაერთიანებული და მეხარავნედ ერთ-ერთი სოფლის მკვიდრია; 3. თვით სოფლის შიგნით ცალ-ცალკე გამოიყოფა ხარავანი მწყემსებით და ყოველი მათგანი თავის გამგებლობაში მჭონ საძოვარზე დგას. დავიწყეთ ამ უკანასკნელით.

ხსენებული მთხრობლის ნაამბობიდან აშკარად ჩანს, რომ თანგულაანთ მამიშვილობის თორმეტი კომი (—ოჯახი), რომლებიც ერთად მთობდნენ საორბის საძოვარზე, მწყემსად — მეხარავნედ თავისივე პატრონომიული ერთეულის წარმომადგენელს, ამ საქმის მცოდნე კაცს ირჩევდნენ. მისთვის გასამრჯელოდ თითო ხარზე ერთი პინა ანუ 8 კგ ხორბალი ან სხვა მარცვლეული უნდამიეცათ. მთხრობელს მიაჩნია, რომ ამ მამიშვილობის სახელმძღვანელო წინაპარი თანგულა ხევსურეთიდან სისხლმესისხლეობის გამო გადმოსულა. იქ კაცი შემოკვდომია და ლუთხუბში საორბეზე დასახლებულა. მერე მისი შთამომავლობა ქვევით ჩამოსულა და იმ ადგილს კი სათიბ-საძოვრად მხოლოდ ამ მამიშვილობის, თანგულაანის ოჯახები იყენებდნენ.

ჩვენ მიერ მეორე ვარიანტად გამოყოფილი წესი ხარავანის მწყემსობისა უმთავრესად ფუნქციონირებდა ერთი სამეურნეო-ტერიტორიული ერთეულის (ხევი...) ფარგლებში მდებარე სოფლებს შორის. მთიულეთში მთხრობლები ასეთად გვისახელებენ სეთურთკარის, ჯალმანების, ზაქანის კაიშაურების თანამშრომლობას, რომელთა გაერთიანებული ხარავანი (300 სულამდე) სასაძოვრე მთაზე-ბიდარზე (ჯვრის უღელტეხილის მიდამოებში) ძოვდა. იგივე მთხრობლები აღნიშნავენ ჩირიკის, წიფორის, ამირნის, ხევშას მუშა პირუტყვის ერთ საზაფხულო საძოვარზე გვირდიშის მთაზე ყოფნას. გულამაყრის ხეობის სოფლების ღუმაცხოსა და ბურსაჭირის ხარებიც ერთად ძოვდნენ ქვენამთასა და სამარტო მთაზე. ქართალში მსგავსი ვითარება დადასტურებული გვაქვს სოფლების მუგულა-ბუჩატარისა და მენესო-დგნალის მაგალითზე. პირველ შემთხვევაში მეხარავნე იყო მუგულელი, მეორე შემთხვევაში — კი დგნალელი. მთხრობლების — გიორგი მათეს ძე ჭიკაიძის (81 წ.) და ილიკო ალექსის ძე გიგაურის (82 წ.) ცნობით, ასეთ დროს მეხარავნედ არჩევაში უპირატესობა ენიჭებოდა იმ პირს, რომლის სოფელიც უფრო მოხერხებულად და ახლოს მდებარეობდა საძოვრებთან, ბუნებრივია არჩეული პიროვნების მეხარავნედ ვარგისიანობაში ექვი არავის უნდა გამოეთქვა. ერთი სოფლისადმი მეორე სოფლის მიერ საქონლის მიბარების ტრადიცია საქართველოს სხვა კუთხეებისათვისაც იყო დამახასიათებელი¹⁹.

ახლა რაც შეეხება პირველ ვარიანტს; იგი XIX ს-ის დასასრულისა და XX ს-ის დასაწყისის მთიულეთ-გულამაყარში ყველაზე უფრო ფართოდაა გავრცელებული. როგორც ზევით აღვნიშნეთ, ეს ის ვარიანტია, როცა სოფელს

¹⁹ რაჭა-ლეჩხუმსა და სვანეთში ამ წესს უფრო ფართო მასშტაბები ჰქონდა და მასიურ ხასიათს ატარებდა. იხ. ვ. შამილაძე, მესაქონლეობა რაჭა-ლეჩხუმში, კრებულში „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის ყოფა და კულტურა“, III, თბ., 1975, გვ. 46—48; მისივე, მსხვილფეხა მესაქონლეობა სვანეთში, კრებულში: „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ყოფა და კულტურა“, IV, თბ., 1976, გვ. 42—46. აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ისეთი კუთხეებისათვის, როგორიცაა ზევსურეთი და თუშეთი იხ. მ. მაკალათია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 70.

თავისი ხარების ჯოგისათვის თავისივე მეხარაენე ჰყავს. ხენა თესვის დამთავრებისთანავე არჩეული მწყემსი მთის საძოვარზე გარეკავდა სოფლის ხარებს და აგვისტოს ბოლოსათვის, ძნის შემოზიდვასთან დაკავშირებით, უკან ჩამო-რეკავდა.

გულდამყარის სოფელ დიდებანში, ალექსი გიორგის ძე ბეჭაურის (79 წ.) ცნობით, მწყემსს ერთ სულ ხარზე ერთ პინა ხორბალს ან ქერს მისცემდნენ გასამრჯელოდ. საინტერესოა, რომ ქართალში, სოფელ ქალისოფელში 90 წლის ვანო ექვთიმეს ძე გულაშვილის გადმოცემით, მეხარეს (და არა მეხარაენეს როგორც ეს მთიულეთ-გულდამყარში იხმარებოდა) თითო ხარზე ორი პინა ე. ი. 16 კგ მარცვლეულს აძლევდნენ,²⁰ რაც ლარბი ოჯახისათვის საკმაო სარჩოს წარმოადგენდა. ასეთი განსხვავება, ალბათ, განპირობებული უნდა ყოფილიყო იმით, რომ ქართალი, მთიულეთისა და გულდამყარისაგან განსხვავებით, უფრო სამხრეთითაა და სახნავ-სათესი ნაკვეთებიც შედარებით მეტი აქვს.

იყო ისეთი შემთხვევებიც, როცა სოფლის ხარებს ორ მწყემსს მისცემდნენ. ისინი შრომას თანაბრად იყოფდნენ და გასამრჯელოსაც შესაბამისად ინაწილებდნენ. მუშა საქონლის დიდი როლისა და მნიშვნელობის გამო მას ძალზე უფროთილდებოდნენ. თუ მწყემსის უყურადღებობის გამო პირუტყვი დაზარალებოდა, იგი ვალდებული იყო პატრონისათვის დანაკლისი აენაზღაურებინა.

ზემოთ ჩვენ დავიმოწმეთ მთხრობლის სიტყვები მემთის შესახებ, რაც მჭიდროდაა დაკავშირებული მეწველი პირუტყვის მთობის პერიოდთან. თუ მუშა პირუტყვის მწყემსვა და მოვლა-პატრონობა მამაკაცის საქმეა, მეწველი საქონლის ავი და კარგი ქალს ეკითხება. ეს საყოველთაოდ გავრცელებული, ტრადიციული წესია. მთობის პერიოდის მეტად დიდი მნიშვნელობა იმაშიც გამოიხატება, რომ ოჯახები, რომელთაც გადაწყვეტილი ჰქონდათ მეწველი პირუტყვის მთის საძოვარზე გადარეკვა, წინასწარ ემზადებოდნენ საქმისათვის. ქოხის შეკეთება, რომელიც ქვისა იყო მიწურბანიანი გადახურვით, ევალებოდათ მამაკაცებს.

ქსნის ხეობაში, როგორც მ. მაკალათია წერს, ზაფხულში მეწველი პირუტყვი საზაფხულო საძოვარზე კი არ მიჰყავდათ, არამედ იქვე სოფლის მთელ ნახირს არჩეული მწყემსი უვლიდა.²¹

ისმის კითხვა — ყველა ოჯახს თუ შეეძლო მთობის კამპანიის ჩატარება და რა პირობები იყო საჭირო საამისოდ? ჩვენი მასალების მიხედვით კარგად ჩანს, თუ რაოდენ სათუთი, შრომატევადი საქმე იყო საზაფხულო საძოვარებზე მეწველი საქონლის გადარეკვა. 78 წლის მიხეილ მათეს ძე წიკლაურის თქმით, „ვისაც ბევრი საქონელი ჰყავდა თორმეტი-ოცი სული, ისინი გარეკავდნენ მთაზე პირუტყვს, ხუთი-ექვსი სულის პატრონები კი სახლში დატოვებას ამჯობინებდნენ“.²² 75 წლის სვიმონ ბერის ძე წიკლაურის მიხედვით „ხელმარტო

²⁰ ბ. გ ძელიძე, მთიულეთის, გულდამყარისა და ქართლის ეთნოგრაფიული მასალები, რეველი № 1, 1983, გვ. 18.

²¹ მ. მაკალათია, მეცხოველეობა ქსნის ხეობაში, კრებულში: „ქსნის ხეობა“, თბ., 1975, გვ. 59.

²² ბ. გ ძელიძე, მთიულეთის, გულდამყარისა და ქართლის ეთნოგრაფიული მასალები, რეველი № 1, 1983, გვ. 37.

იძლება გამოიყოს სამი ვარიანტი: 1. დიდი ოჯახი, რომელიც დამოუკიდებლად ეწევა თავის მეურნეობას სამთო ქოხში; 2. ახლო განაყრები, ინდივიდუალური ოჯახები, რომლებიც სხვადასხვა, მაგრამ მეზობლად მდებარე ქოხებში იმყოფებიან, ერთმანეთს მხარში უდგანან და ეხმარებიან; 3. მცირე რაოდენობის საქონლისა და მუშახელით ნაკლები ოჯახები ერთ ქოხში. პირველ შემთხვევაში ურთიერთდახმარების წესს ადგილი არა აქვს; აქ დიდი ოჯახის ფარგლებში არსებული შრომის ორგანიზაციის წესი ფუნქციონირებდა და საკმაოდ წარმატებითაც. მეორე და მესამე შემთხვევებში კი ურთიერთდახმარება აუცილებელ, მეტად მნიშვნელოვან და ზოგჯერ, შეიძლება ითქვას, გადამწყვეტ როლსაც ასრულებდა.

რაც შეეხება უშუალოდ საქონლის მწყემსვას და იმ კრიტერიუმს, რითაც ხელმძღვანელობდნენ ამ საქმეში, სხვადასხვა იყო. მაგალითად, თუ სეთურთკარში ორი სული მეწველი პირუტყვის პატრონი ერთი დღე გადიოდა სამწყემსავად, ზემო მლეთაში ორნაირი წესი დასტურდება — ან ორ სულზე ერთი დღით მწყემსვა, ანდა თითოზე თითო დღით. დაახლოებით ანალოგიური წესები იყო ჭართლის სოფლებში. ასეთი რიგით მწყემსობის ორგანიზაცია, რა თქმა უნდა, ეხებოდა სხვადასხვა ოჯახის გაერთიანებულ ნახირს, სადაც შრომითი ურთიერთდახმარების წესი მოქმედებდა.

ამას გარდა, ზოგიერთი ოჯახი (მათი რიცხვი საკვლევ კუთხეებში ერთობ მცირე იყო) მწყემსსაც იჭირავებდა, თავისივე კმაყოფიან ჰყავდა და გასამრჩელოსაც აძლევდა.

გასათვალისწინებელია კიდევ ერთი გარემოება. ცნობილია, რომ მთიულეთი და გუდამაყარი, როგორც მთიანი კუთხეები საქონლის საზამთრო საკვები ბაზის მეტად მწვავე ნაკლებობას განიცდიდნენ. ვახუშტი მიუთითებდა, რომ „არა არს აქა აქლემი, კანბეჩი და ვირი; არს ცხოვარი უდუმო, კუდიანი, ძროხა და ცხენიცა არა მრავალ სიფიწროვის გამო“.²⁶ იგივე შეიძლება ითქვას გუდამაყრის მიმართაც. ს. მაკალათიას ცნობით, მთიულეთში სათიბების მიუვალ ადგილებში მდებარეობისა და საკვები რესურსების ნაკლებობის გამო მსხვილფეხა საქონლის რიცხვიც განსაზღვრული იყო.²⁷ მეცნიერთა ამ მონაცემებს მხარს უჭერს ეთნოგრაფიული მასალაც, რომლის მიხედვითაც ბავურ კეებაზე მყოფ საქონელს თივა რომ შემოაყლდებოდა ან ნედლი ხის ტოტის წვერებს აჰმევდნენ, ანდა პირუტყვს ბარში მიერეკებოდნენ. საქონლის გადარეკვას მასობრივი ხასიათი არ ჰქონდა, მაგრამ ცხვრის გამოსამთრებასთან ერთად, რაც ნ. ჭილაშვილის დაკვირვებით ჭართლის ბარში ხდებოდა,²⁸ ზოგჯერ იქ მსხვილფეხა საქონელსაც მიერეკებოდნენ. ადგილზე ჩაწერილი ეთნოგრაფიული მასალის მიხედვით, მთიულეთიდან და გუდამაყრიდან გამოსაზამთრებლად მსხვილფეხა საქონელი ძირითადად ძალისის, მუხრანის, მისაქციელისა და საგურამოს მიმდებარე ტერიტორიებზე მიჰყავდათ.

ზამთრის დამდეგს ერთი ან მეზობელ სოფელთა წარმომადგენლები შეამხანავდებოდნენ, საქონლის რაოდენობის შესაბამისად ბარში ადგილს დაიჭირავებდნენ, აიშენებდნენ ღრობებით საცხოვრებელს და მოაწყობდნენ საქონ-

²⁶ ვახუშტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 65—66.

²⁷ ს. მაკალათია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 49.

²⁸ Записка Н. С. Чилиева о горских народах по Военно-Грузинской дороге 1827 года, „Акты, собранные Кавказской археографической комиссией“, VII, Тифлис, 1878, გვ. 350.

ლის სადგომს. მათ შორის შეთანხმების საფუძველი იყო თითოეული მათგანის საქონლის რაოდენობა. ამის შესაბამისად ინაწილებდნენ შრომასაც და ხარჯებსაც. შეთანხმებული ურთიერთობისა და ნდობის, გამტანობისა და ერთმანეთისადმი პატივისცემის გარეშე შეუძლებელი იყო საქონლის გამოზამთრება. ამიტომ ის პირები შეამჩნავდებოდნენ, რომლებიც ერთმეორეს ეგუებოდნენ და სოფელშიც კარგი მეზობლობა ან ნათესაობა აკავშირებდათ. როგორც წესი, მოზამთრე მთიელები მარტისათვის შინისაკენ გამოემგზავრებოდნენ.

განხილული მასალისა და ლიტერატურული მონაცემების გთვალისწინების საფუძველზე გამოჩნდა, რომ ქართველ მთიელთა სამეურნეო ყოფაში, კერძოდ კი მესაქონლეობის განვითარებაში ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ფაქტორთაგანი იყო მწყემსობის ორგანიზაცია, როგორც მესაქონლეობასთან დაკავშირებული შრომის ორგანიზაციის შემადგენელი ელემენტი. ამგვარი კომპონენტების კვლევა მიზნად ისახავს შრომის ორგანიზაციისა და ურთიერთდახმარების ფორმების მონოგრაფიულ შესწავლას მთიულეთისა და გუდამაყრის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მონაცემების საფუძველზე.

Б. О. ГДЗЕЛИДЗЕ

ФОРМЫ ОРГАНИЗАЦИИ ТРУДА В МТИУЛЕТИ И ГУДАМАКАРИ (Организация пастушества в крупном скотоводстве)

Резюме

В Мтиулети и Гудамакари развитие крупного рогатого скотоводства в значительной мере обуславливалось фактором организованного труда и взаимной помощи. На всех этапах годовичного цикла ухода и содержания скота важная роль отводилась организации пастушества.

В статье показаны основные принципы организации пастушества с учетом тех хозяйственно-географических зон, в зависимости от которых характер вышеотмеченного фактора был неоднородным. В данном случае имеется в виду разновидность организации пастушества в условиях окрестных сельских, также летних и зимних пастбищ.

Сопоставительный анализ этнографических материалов и данных специальной литературы свидетельствует, что одним из значимых факторов в развитии хозяйства крупного рогатого скота являлась организация труда, в частности, пастушества, представляющего также элемент системы трудовой взаимопомощи.

Исследование вышеназванных компонентов во многом способствует монографическому изучению форм организации труда и взаимопомощи в свете историко-этнографических данных изучаемых уголков горной части Восточной Грузии.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს სოციალურ ურთიერთობათა ეთნოგრაფიული შესწავლის განყოფილებამ

В. С. ГАГОШИДЗЕ

ЖИЛЫЕ ДОМА ТИПА «ДАРБАЗИ»

В Восточной Грузии жилые дома «дарбази» в XVII—XVIII вв. являлись основными типами. Дарбази по плановому решению имели простой формы (однокомнатные помещения) и многосоставные, состоящие кроме основного жилого помещения из вспомогательных хозяйственных помещений, как «сатонэ» (помещение для хлебопечения), «сабдзели» (сеновал), «босели» (хлев) и др.

Из простой формы, как пример, можно привести обмеренный Н. Северовым дарбази (близ Тбилиси). Как видим, простейшие дарбази состоят из одного помещения с очагом посередине и портиком перед входом¹.

В прямоугольном плане помещения, с помощью двух столбов (дедабодзи и подбалки) перекрываемая поверхность разбивается на плоский деревянный потолок и на квадратную часть с четырехугольным пирамидообразным ступенчатым перекрытием с верхним отверстием—гвиргвини, подобно венчатой конструкции колхидского дома (рис. 1).

В Грузии, как отмечает Л. Сумбадзе², существовали разновидности гвиргвини: 1. четырехугольный угловой укладки; 2. четырехугольный параллельной укладки; 3. восьмиугольный угловой; 4. восьмиугольный параллельной укладки; 5. гвиргвини смешанной укладки; 6. двенадцатиугольный угловой укладки.

При помощи гвиргвини интерьер дарбази освещается равномерно. Дедабодзи и подбалки обработаны резьбой.

Как видим, гвиргвини в дарбазных помещениях является как источником света, так и архитектурно-художественным элементом, главным украшением интерьера.

Также освещены и украшены основные помещения в многосоставных домах дарбази.

Жилые дома типа дарбази с центрично-венчатой системой перекрытия, кроме Грузии, нашли распространение и в других местностях под разными названиями.

¹ Северов Н. П. Памятники грузинского зодчества, М., 1947, с. 152—153

² Сумбадзе Л. З. Грузинские дарбази, Тбилиси, 1960.

М. Ильина отмечает, что дома типа «дарбази» в Армении называется «тун», «хацатун», в Нагорном Карабахе — «карадам», в Южной Осетии «эрдояни сахли». Она отмечает, что «единая конструктивная и планировочная система, характерная для данного типа жилища, встречается почти у всех народностей Закавказья: у одних в пережиточном виде, у других — в рудиментарных отголосках».

Т. Чиковани⁴ отмечает, что «жилища типа «дарбази», кроме Грузии, встречаются в Малой Азии, Армении, Азербайджане, Иране, Памире, Индии и Абиссинии, но они, по интерьеру и в особенности по разновидностям венца, как свидетельствуют архитектурные этнографические и прочего характера материалы, богаче, чем в других странах, представлены именно в Грузии».

Автор настоящей работы⁵ в 1965 г. отмечал, что: «Принятая центрично-венчатая система перекрытия для домов «дарбази» в Восточной Грузии связана с одной стороны с укоренившимися традициями строительства, климатическими условиями, позволяющими устраивать земляную крышу, и отчасти связана также с дефицитом строительного лесного материала. Правда, такая система перекрытия применялась и в колхидском доме, описанном Витрувием, именно благодаря изобилию лесов в Западной Грузии».

Необходимо отметить, что в домах дарбази удалось сохранить такую систему, несмотря на дефицитность леса, и притом с большим мастерством, но только благодаря введению новых прогрессивных элементов — опорных столбов «дедабодзи» и подбалки.

Они поддерживали ступенчатый «свод» перекрытия, что давало возможность уменьшить по необходимости перекрываемую прямоугольную часть помещения. Это позволило строителям использовать вместо бревен любой местный материал и иногда, как отмечает И. Цицишвили⁶, «при угловой укладке венца, дерево заменялось даже камнем».

Как правило, в каменных стенах многосоставных дарбази наряду с разными нишами устроены «бухари» (камин), что говорит о том, что они по сравнению с простыми однокомнатными дарбази с очагом посередине являются более поздними постройками.

Жилые дома дарбази в основном строились на сложном рельефе, где часто, кроме фасадной части дома, все остальные были углублены в землю в расчете на то, что основные помещения будут освещаться сверху при помощи гвиргвини.

³ Ильина М. Древнейшие типы жилищ Закавказья, М. 1946, с. 44.

⁴ Чиковани Т. Грузинское народное жилище (Цалкинский дом), Тбилиси, 1960, с. 134.

⁵ Гагошидзе В. С. Древнейшие типы жилых домов Западной и Восточной Грузии. «Мацнез», 1965, № 1, с. 286.

⁶ Цицишвили И. Н. Истоки грузинского зодчества. Общество по распространению политических и научных знаний ГССР, Тб., 1955, с. 30.

Одним из примеров этого можно считать дарбази в селе Чачкари (близ Вардзия XVII—XVIII вв.), перенесенный в настоящее время в Тбилиси в Парк-Музей Грузинской народной архитектуры и быта.

В доме сохранены внутренняя планировка и по возможности повторен и рельеф местности (рис. 2)

На рельефе видна только дверь и горизонтальная каменная кладка. Только незначительный бугор показывает, что интерьер дома решен ступенчатым «сводом» перекрытия.

Дом полностью врезан в землю. В середине дарбази имеется очаг «кера», над которым возвышается величественный «свод» с восьмиугольным ступенчатым гвиргвини.

Стены дарбази каменные с нишами. К главному дарбази примыкают две комнаты меньших размеров, которые своими неравными поверхностями стен и самого плана показывает, что они были вырыты позже. Оба эти помещения освещаются сверху при помощи примитивных гвиргвини.

Л. Сумбадзе⁷, говоря об этом доме, отмечает, что «дарбази в Чачкари близ Вардзия, дает одно из интересных и оригинальных решений интерьера, связывающего Месхетский прием с Картлийским» (рис. 2).

Аналогично были встроены в землю на сложных рельефах и многие другие дарбази в разных местностях Грузии.

Так, например Г. Чубинашвили отмечает, что в Цилкани все жилые дома дарбази «обращены» на юг, что определяется, очевидно, естественными условиями склона на юг, на котором расположена вся деревня⁸.

Жилые дома дарбази строили и в городах. По сведениям «Негри» — аноним, приведенный в книге В. Беридзе⁹, — отмечается, что «основным видом тбилисского жилья считался традиционный грузинский дарбази»

Гюльденштенд в 1792 г. отмечал, что «в большинстве случаев рядом с деревянными и каменными домами имеются маленькие, в землю врытые картлийские землянки, которые имели светодымовое отверстие в виде конусообразных труб»¹⁰.

Такое большое распространение дарбази получает потому, что их могли строить как бедные, так и богатые из местного материала,

⁷ Сумбадзе Л. З. Грузинские дарбази. Тбилиси, 1960, стр. 30. Табл. 28.

⁸ Чубинашвили Г. Н. Вопросы истории искусства. Тбилиси. 1970 т. I стр. 28.

⁹ Беридзе В. Архитектура Тбилиси, 1801—1917 (на груз. яз.). Тбилиси, 1960. т. I, стр. 75.

¹⁰ Гольденштенд. Путешествие по Грузии. Перевод Г. Гелашвили (на груз. яз.) Тбилиси, т. I, 1962 стр. 251.

из стандартных архитектурных и конструктивных элементов и уже выработанными строительными приемами.

Имущие строили такие богатые художественные дома, как, например, дарбази Поракишвили в Тбилиси, приведенный в книге Л. Сумбадзе. Интерьер этого дома по рисунку арх. Карла Цаара (1903) представляет собой светлое, просторное помещение с двумя рядами стенных ниш, которые освещаются сверху при помощи гвиргвини с двенадцати-угловой укладки, поддерживаемые двумя стойками (дедабдзи) и подбалки с резными работами.

В богатых, многосоставных дарбази, где так много внимания удалялось отделке жилых помещений, хозяйственные постройки как босели (хлев) и сабдзели (сеновал) были естественно вынесены на территорию или совершенно отделялись от жилой части самостоятельным входом снаружи. В случае входа из одной передней они располагались у входа, минуя жилые комнаты.

Несмотря на это, имеются случаи, когда хозяйственные помещения босели и сабдзели располагались в глубине, за жилыми помещениями, как, например, дарбазный дом Саакадзе в Рабати (приведенный в указанной книге Сумбадзе) и некоторые другие. Очевидно, эти помещения раньше имели дополнительный вход снаружи.

Дарбази по своим размерам были разные. Р. Агабабян¹¹ пишет, что «по произведенному в 80—90 годах прошлого столетия обмеру одиннадцать Мцхетских «дарбази» выведена средняя длина их в 7,1 м, ширина 4,8 м, высота до крайних балок 2,4 м, до светового отверстия 3,6 м. Средняя площадь поверхности пола — 34 м².

Были и отклонения в сторону увеличения их размеров Г. Читая¹² пишет, что «в селе Арали в 1922 году еще существовали дарбази, в котором проживало 80 душ».

Таким образом, дарбази прошли путь от землянки с примитивной световой конусообразной трубой до однокомнатной дарбази, с очагом посередине помещения, со ступенчатым, пирамидообразным гвиргвини. Затем с увеличением семьи вместо однокомнатной получаем многосоставные дома, где имелось кроме главной дарбази несколько жилых и хозяйственных помещений и они по необходимости освещались также при помощи гвиргвини. В этих помещениях вместо очага посередине в основном применялся «камин», устроенный в каменных стенах, наряду с нишами для хозяйственных нужд. Здесь же следует отметить, что многосоставные дарбази строили как для сложного рельефа, так и для ровной местности.

В жилых домах дарбази была заимствована от древнеколхидского дома не конструкция стен с врубками с остатком как в катха-

¹¹ Агабабян Р. Я. Архитектура грузинского народного жилища Тбилиси. 1945, с. 33.

¹² Читая Г. Крестьянский дом в Квзблании, Тбилиси 1926 (на груз. яз.) с. 150.

сахли¹³ в Западной Грузии, а основное зерно, система ступенчатой крыши с верхним отверстием-венцом (гвиргвини) для освещения и проветривания полутемных помещений.

Без этой системы мы не имели бы «дарбази» с разнообразными венчатыми ступенчатыми перекрытиями с гвиргвини, про которые писал С. Орбелиани «дарбази» — царственный большой дом»¹⁴.

В дарбазных домах, кроме отмеченного центрично-ступенчатого перекрытия с световым отверстием гвиргвини, имеется органически связанное с ним и плоское перекрытие, конструкция которого была творчески перенесена как прогрессивная традиция от древнейших домов Имирис гора и Квацхелеби, строившиеся еще в IV—III тысячелетиях до н. э. на территории древней Грузии и описанные Джапаридзе -, Джавахишвили А.¹⁵, и Джавахишвили А., Глonti Л.¹⁶

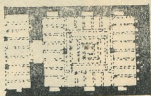
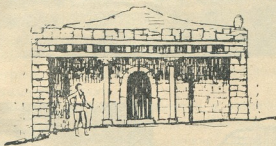

Рис. 1. Дарбази в Восточной Грузии (обмер арх. Н. Северова).

Соединением этих двух прогрессивных архитектурно-планировочных и конструктивных приемов была создана совершенно новая система перекрытия, сущность которой заключается в том, что в отличие от колхидского дома, где центрично-ступенчатое перекрытие со световым проемом — гвиргвини начинается прямо со стены, а в домах дарбази центрично-венчатая система совместно с плоским перекрытием опирается на дедабодзи и подбалки, чем создается, как это известно, наиболее сейсмостойкая конструкция.

¹³ Гагошидзе В. С. Кахта сахли. ГПИ им. В. XИ. Ленина, «Архитектура», 1979, № 8.

¹⁴ Сулхан Саба Орбелиани. Словарь грузинского языка, книга I (на груз. яз.) Тбилиси, 1966, с. 196.

¹⁵ Джапаридзе О. М., Джавахишвили А. И. Культура древнейшего земледельческого населения на территории Грузии (на груз. яз.) Тбилиси, 1971.

¹⁶ Джавахишвили А., Глonti Л., Урбниси, Тбилиси, 1961.

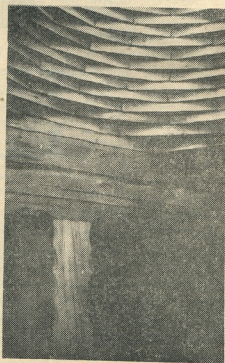
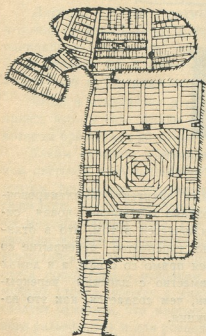
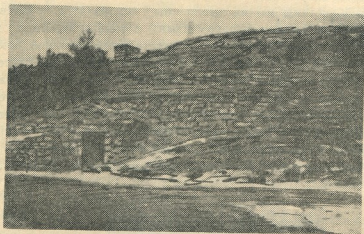

Рис. 2. Дарбази в селе Чачкари близ Вардзния. План (обмер Л. Сумбадзе), фасад и интерьер с натуры (фото арх. В. Гагошидзе).

Перекрытие со ступенчатым «сводом» разных по своим размерам дарбазных помещений можно считать одним из прогрессивных планировочных приемов народного зодчества, успешно применяемых и в настоящее время в современном строительстве, особенно в общественных зданиях.

Все это дает нам право отметить, что прототипом дарбази нужно считать не только колхидский дом (I в. до н. э., откуда была творчески заимствована система освещения (ступенчатый пирамидообразный гвиргвини), но и жилые дома Имирис-гора и Квацхелеби (IV—III тысячелетие до н. э.), где впервые были разработаны конструкции плоского перекрытия, осуществленные при помощи дедабодзи и и подбалки.

Все это подтверждает, что жилой дом дарбази имеет местное происхождение, так как был основан с самого начала (от истоков архитектуры) на грузинских архитектурно-планировочных и конструктивных решениях, дошедших как прогрессивная строительная традиция и до наших дней.

Несколько слов о существовании жилых домов дарбазного типа в разных странах с одинаковыми архитектурно-планировочными и конструктивными решениями.

Витрувий (I в. до н. э.) о развитии и эволюции жилых домов писал: «Но, так как люди от природы перенимчивы и способны, они, хвастая своими изобретениями, ежедневно показывают друг другу достижения своих построек и таким образом, изощряя свой ум соревнованием, день ото дня достигали все лучшего их качества».

В разных странах существование аналогичных решений, как, например наличие большой комнаты с очагом посередине помещения для размещения вокруг костра всех членов семьи, или устройство в перекрытии отверстия или проема для освещения и отвода дыма, а также и другие решения, связанные с функциональными назначениями, могли возникнуть в разных странах самостоятельно, без влияния извне. Что касается центрично-венчатого перекрытия с гвиргвини, которое являлось основной частью дарбази, оно было заимствовано от колхидского жилого дома, описанного Витрувием еще в I в. до н. э.

Перекрытие, где бревна, уложенные поперек друг друга, постепенно сужаясь к центру, в углах закреплены так же, как стены с врубками с остатком—это результат творчества самого колхидского мастера.

Как было отмечено ранее, величественное перекрытие, примененное в жилых домах дарбазного типа — местного происхождения. По своему функциональному назначению, конструкции, экономичности решения, сейсмостойкости, и, что самое главное, по объемному решению интерьера, оно нашло распространение не только по всей Грузии, но и в других соседних странах.

Представил академик АН ГССР В. В. Беридзе

¹⁷ Витрувий. Десять книг об архитектуре. Перевод Ф. Петровского, книга II, М., т. I. 1936, с. 14.

ლიბო გოგოლაიშვილი

არაბული წყაროების „ქართველთა უფლისწული“

(XIV ს-ის 80-90-იანი წლები)

შუა საუკუნეების არაბულ წყაროებში მოიპოვება არა ერთი მნიშვნელოვანი ცნობა ჩვენი ქვეყნის ისტორიული წარსულის შესახებ, რომელთა შეჯამებით ქართული წერილობითი ძეგლების მონაცემებთან ხდება ამა თუ იმ ფაქტის დაზუსტება-დაკონკრეტება. ზოგ შემთხვევაში, არის ცნობები, რომელთაც არ მოეპოვებათ პარალელი ქართულ ან რომელიმე სხვა ენაზე დაწერილ წყაროებში. ეს გარემოება, ეჭვგარეშეა, ზრდის ასეთი ცნობების მნიშვნელობას. ამჟერად, სწორედ მათზე გვიწევს გავამახვილოთ ყურადღება.

XIV—XV საუკუნეების არაბი ისტორიკოსების: ალ-მაკრიზის (1364—1442), იბნ თაღრი ბირდის (1409—1470), ას-საიარადის (1416—1494) და იბნ იასის (1448—1524) თხზულებებში მოიპოვება ცნობები „ქართველთა უფლისწულის“ შესახებ, რომელიც ჩასულა ეგვიპტეში, მიუღია იქ ისლამი და სახელიც გამოუცვლია. ქრონოლოგიურად ჩვენითვის საინტერესო პიროვნების ეგვიპტეში ჩასვლა და მისი იქ ყოფნა მოიცავს XIV ს-ის 80-90-იან წლებს.

აღნიშნული არაბი ავტორებიდან, მარაღალა, იბნ იასი შედარებით გვიანდელი პერიოდის მოღვაწეა, მაგრამ სწორედ ის მოგვითხრობს „ქართველთა უფლისწულის“ გამოჩენის შესახებ ეგვიპტეში, კერძოდ კაიროში და აგვიწერს მის წარდგომას მამლუქი სულტნის წინაშე*.

ყურადღაღება ის გარემოება, რომ მუჰამმად იბნ აჰმად იბნ იასი ალ-ჰანაფი, მამლუქთა პერიოდის უკანასკნელი ისტორიკოსი და გეოგრაფი, იყო ჩერქეზული წარმოშობის მამლუქთა საგვარეულოდან, რომელიც დიდი ხნის წინათ

* როგორც ცნობილია, აქედ. ზ. ბუნიატოვს აქვს გამოქვეყნებული მსგავსი ცნობა კუტბ ად-დინ ალ-იუნინის (გარდ. 1326) თხზულებიდან — „ზაილ მირათ აზ-ზამან („დროის სარკის“ გავრძელება)“. ცნობა შეეხება „ქართველთა მეფის“ დატყვევებას 1273 წლის სექტემბერ-ოქტომბერში, მამლუქი სულტნის ალ-მალუქ აზ-ზაჰირ რუქნ ად-დინ ბაიბარსის (1260—1277) მოხელეების მიერ როდესაც ის მიემართებოდა იერუსალიმის წმინდა ადგილების დასაცავად. იხ. З. М. Буняттов, Материалы по истории Грузии в сочинении Кутб ад-Дина ал-Иунини, «Заил «Мир» ат аз-Заман», მაცნე, ისტორიის სერია, № 4, 1972, გვ. 128—132.

ზ. ბუნიატოვა აღნიშნული ფაქტის შესახებ კიდევ გამოაქვეყნა დამატებითი მასალა, იხ. З. М. Буняттов, Дополнительные сведения арабских авторов о пленении «грузинского царя» мамлюками, «ხელოვნება-მეცნიერებათა კრებული, თბ., 1983, გვ. 101—106.

უნდა ითქვას, რომ აღნიშნულმა ცნობებმა, რომლებიც მოიპოვება აგრეთვე არაბი ავტორების: იბნ ალ-ფურატის, იბნ ქასირის, ალ-მაკრიზის და სხვათა თხზულებებში დიდი ხანია მიიპყრეს მკვლევართა ყურადღება (მ. კატაშვილი, ა. ციგარელი, ვ. ტიხონაშვილი, მ. ბროსე, გ. ვაილი, ქ. გლაბი). იხ. დ. გოგოლაიშვილი, ეგვიპტე-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან, (XIII—XIV სს.), ისტორიის მეცნიერებებთა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი სადისერტაციო ნაშრომი, თბ., 1978, გვ. 136—138.

დასახლდა ეგვიპტეში. ჩვენთვის საინტერესო ცნობა მოიპოვება მისი ისტორიული ხასიათის თხზულებაში, რომლის სათაურია «بدائع الزهور و وقائع الدهور» («ყვავილების იშვიათობები და საუკუნეების ფაქტები»)¹.

იბნ. იასი 788/1386 წლის ამბების გადმოცემის დროს, კერძოდ, აღნიშნავს:

و فيها حضر الى ابواب الشرفه ابن ملك الكرج و اخبر السلطان بانه قد رأى في المنام النبي صلى الله عليه و سلم و قال له امض الى مصر و سلم على يد خادم الحرمين فقال له الرجل ابن ملك الكرج و من هو خادم الحرمين فقال برقوق سلطان مصر فلما سمع السلطان ذلك اكرمه و احضر القضاة و استسلمه بمحضورتهم ثم انزله السلطان انزل في قصر خوند الحجازية بنت الملك محمد بن قلاوون و كان هذا القصر عند حبس الرحبة و رتب له ما يكفيه الى ان سافر الى بلاده²

„ამ (788 წელს) ეწვია მაღალ კარს (კაირო—დ. გ.) ქართველთა მეფის შვილი და მოახსენა სულტანს, რომ მან სიზმარში ნახა მოციქული, ალაჰიმეც აკურთხებს მას და მიესალმება, რომელმაც უთხრა: „წადი ეგვიპტეს და ემთხვევი ზადიმ ალ-ჰირმაინის (მექისა და მედინას მსახური — დ. გ.) ხელს“, როდესაც ჰკითხა ქართველთა მეფის შვილმა მოციქულს: „ვინ არის ზადიმ ალ-ჰირმაინი?“ — მიუგო (მოციქულმა): „ბარკუქი ეგვიპტის სულტანი“. ეს რომ მოისმინა სულტანმა, პატივი მიაგო მას, მოიწვია ყადიები, რომელთა თანდასწრებით უფლისწულმა მორჩილება გამოუცხადა მას. შემდეგ სულტანმა იგი დააბინავა ზუნდ ალ-ჰიჯაზიად სასახლეში (რომელიც ეკუთვნოდა) ალ-მალიქ მუჰამად იბნ კალაუუნის ქალიშვილს. ეს სასახლე მდებარეობდა არ-რაჰბას სადილეგოსთან და განუწესა ის, რაც საკმაო იყო მისთვის თავის სამშობლოში გამგზავრებად“.

ყურადღება უნდა მიექცეს ერთ გარემოებას. როგორც ვხედავთ იბნ იასის მიხედვით ქართველთა მეფის შვილის ეგვიპტის ბურჯელთა დინასტიის პირველი მამულეი სულტნის აზ-ზაჰირ საიფ ალ-დინ ბარკუქთან (1382 — 1389, 1390 — 1399) ჩასვლის მიზეზად მის მიერ წინასწარმეტყველის სიზმარში ნახვა არის გამოცხადებული, რომელმაც თითქოს და მოუწოდა, რომ წასულიყო ეგვიპტეში და მთხვეოდა ბარკუქს ხელზე. ძნელი სათქმელია, ამ შემთხვევაში რამდენად სარწმუნოა აღნიშნული მიზეზის გამო ჩვენთვის საინტერესო პიროვნების ეგვიპტეში გამგზავრება, მაგრამ არ შეიძლება არ აღინიშნოს, რომ სიზმრის ფაქტორის საკმაო როლი ენიჭებოდა შუა საუკუნეების აღმოსავლურ სინამდვილეში³.

როგორც აღინიშნა, „ქართველთა უფლისწული“ ეგვიპტეში ჩასვლის შემდეგ დარჩა იქ და, როგორც ირკვევა, ისლამიც მიიღო. ამ ფაქტის შესახებ ცნო-

¹ كتاب تاريخ مصر المشهور ببدايع الزهور و وقائع الدهور ، تأليف العلامة المؤرخ محمد بن احمد بن ياسين الحنفى المصرى ، بولاق ، ١٣١١

² იბნ იასი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 264.

³ მაგალითად ნასერ-ე ხოსროუს თავისი მოგზაურობა, რომლის შედეგადაც მივიღეთ შესანიშნავი პირველწყარო, სიზმარმა შთააღონა. იხ. Насир-и Хосрау, Сафар-наме, Книга путешествия, перевод и вступительная статья Е. А. Бертельса, М—Л., 1933, გვ. 30—31. წინასწარმეტყველის დასიზმრების შესახებ იხ. აგრეთვე, გვ. 65. გ. გრუნებაუმს ეკუთვნის გამოკვლევა სიზმრის ფაქტორის შესახებ კლასიკურ ისლამში. იხ. G. E. von Grunebaum, La fonction culturelle du rêve dans l'Islam classique, „Le rêve et les sociétés humaines“, Paris. 1967.

ბა მოიპოვება ქართულ ისტორიოგრაფიაში შედარებით ნაკლებად ცნობილ არაბი ისტორიკოსის ას-საირადის თხზულებამაც.

ეგვიპტელი ისტორიკოსის ალ-ხატიბ ალ-ჯავჰარ აღწერს იბნ დავუდ ას-საირადის ეკუთვნის ისტორიული თხზულება, რომელშიც ძირითადად ეგვიპტის ისტორია არის გადმოცემული¹. ას-საირადის თანახმად, „ქართველთა უფლისწულმა“ მიიღო ისლამი სულტნის წინაშე 1386 წლის 12 ივნისს, როდესაც ის ალექსანდრიაში ჩავიდა:

شهر جمادى الاول

[و في] ثانی عشره قدم الامير آقبا الجوهرى احد الامراء الالوف بحلب و صاحبته اميرزه بن ملك الكرج راغباً في الاسلام فأسلم بين يدي السلطان بحضور قضاة القضاة و سعى «عبد الله» و انعم السلطان عليه بامرة عشرة فأنزله بالقصر بالحجازية برحبة باب العيد داخل القاهرة²

„თორმეტ ივნისს ჩავიდა ალექსანდრიაში ამირა აკბულა, რომელიც ერთ-ერთი ათასის ამირა იყო, მას ახლდა ამირ ზაჰ ქართველთა მეფის შვილი, რომელსაც ძლიერ უნდოდა ისლამის მიღება. მან მიიღო ისლამი სულტნის წინაშე, მთავარი მსაჯულის თანდასწრებით და იწოდა ახლ ალლაჰ-ად. სულტანმა უწყალობა მას ათისთავობა და დააბინა ალ-ჰიჯაზიას სასახლეში, რაჰბასთან, დღესასწაულის კართან, კაირაში“.

ას-საირადისა და აგრეთვე ალ-მაკრიზისა და იბნ თალრი-ბირდის მიხედვით, შემდგომში „ქართველთა უფლისწული“ კვლავ ეგვიპტეში გვხვდება. ას-საირადის თანახმად 791 წ. 3./1388—1388 წ. დაუტყვევებიათ ოცდათუთმეტი ათისთავი, რომელთა შორის ისიც არის დასახელებული. ამ შემთხვევაში მისი სახელი ასეა მოხსენებული:

عبد الله امير زاه بن ملك الكرج

„ქართველთა უფლისწულის“ დატყვევებასთან დაკავშირებით შესაძლებლად გვეჩვენება ასეთი ვარაუდის დაშვება. ქრონოლოგიურად მისი დატყვევება ემთხვევა სულტან ბარკუყის ტახტიდან ჩამოგდებას და სულტან ჰაჯი II-ის ხელმეორედ აღზევებას (1389 წ.). როგორც ჩანს, ჩვენი საკვლევი პიროვნება, რომელიც უნდა ვიგულისხმოთ, რომ სულტან ბარკუყთან მიღებული კაცი იყო, ბარკუყის სასტიკი მოწინააღმდეგისათვის — ჰაჯი II-თვის არასასურველ პიროვნებად ითვლებოდა. ამიტომ, იგი ჰაჯი II-ის მართებლობის დროს საპრობლეში აღმოჩნდა. მნიშვნელოვნად შეიცვალა მისი მდგომარეობა ჰაჯი II-ის დამხობისა და ბარკუყის ტახტზე ხელმეორედ ასვლის შემდეგ (1390 წ.), რაც არაბულ წყაროებში სათანადოდ არის აღწერილი, ასე მაგალითად, 793 წლის ამბების გადმოცემის დროს ას-საირადი მიუთითებს. რომ ამ წლის ჯუმადა ალ-ახირას თვეში (1391 წლის მაისი) სულტანმა მადლი მიავა რამდენიმე ამირას, რომელთა შორის დასახელებულია „ქართველთა უფლისწული“ შემდეგი სახით:

عبد الله امير زاه بن ملك الكرج

نزحه النفوس والابدان في تواريخ الزمان، للخطيب الجوهرى على بن داود الصيرفى، تحقيق الدكتور حسن حبشى، الجزء الاول، القاهرة، 1970.

¹ იქვე. გვ. 132.

² ას-საირადი, გვ. 327.

— აბდ ალლაჰ ამირ ზაჰ იბნ მალიქ ალ-ქურჯი.

იგივე ცნობა, იმავე თარიღით (793 წ.) მოცემული აქვს ალ-მაკრიზის თავის „სულუქში“⁷. რაც შეეხება იბნ თალრი ბირდის, ისიც აღნიშნავს ამ ფაქტს, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ მას 792/1389—1390 წელს მომხდარ ფაქტად მიიჩნევს. ამ პიროვნების ვინაობის დადგენასთან დაკავშირებით უნდა აღინიშნოს, რომ ისეთი ფაქტი, როგორიც არის აღნიშნულ პერიოდში რომელიმე ქართველი უფლისწულის ეგვიპტეში ჩასვლა და მისი იქ გამაჰმადიანება, ქართული წერილობითი წყაროების მონაცემებით არ დასტურდება. ამიტომ, გამორიცხულია აქ ვიგულისხმობთ შესაბამისი პერიოდის გაერთიანებული საქართველოს მეფის ბაგრატ V-ის (1360—1393) რომელიმე ვაჟიშვილი. როგორც ცნობილია, ბაგრატ V-ის სამი ვაჟიშვილი ჰყავდა: დედოფალ ელენესაგან გიორგი და კონსტანტინე, ტრაპიზონის მეფის იოანე-ალექსი III-ის ასულ ანასაგან — დავითი. როგორც ცნობილია, გიორგი ბაგრატის შემდეგ გამეფდა საქართველოში 1393 წელს. დავითი და კონსტანტინე კი შემდგომში (ე. ი. 1386 წლის შემდეგაც) ჩანან საქართველოს სამეფოს პოლიტიკურ სარბიელზე.

არაბ ისტორიკოსებთან „ქართველთა უფლისწული“ განსხვავებული ფორმებით არის დასახელებული **زہ امیر** ამირ ზეჰ, **زاد امیر** ამირ ზადეჰ, **زاه امیر** — ამირ ზაჰ. სამივე ეს ვარიანტი არის სპარსული ფორმები არაბული კომპოზიციისა **ملك ابن** სპარსული **زاد-ე** ნიშნავს ვაჟიშვილს⁸; შვილი, ყრმა, ყმაწვილი, შთამომავალი — ასეთი მნიშვნელობებით არის დატვირთული **زاد**;¹⁰ ხოლო **زاه** უნდა იყოს **زاد-ის** შემოკლებული ფორმა. ი. ვულერის ლექსიკონში, მაგალითად, აღნიშნულია, რომ **ميرزا** არის შემოკლებული ფორმა **زاد امير**-ის¹¹. შტაინგასისა და მ. გაფაროვის ლექსიკონებში დადასტურებულია **زاد امیر** — უფლისწული, პრინცი¹². ე. ი. გამოდის, რომ როგორც არაბულად, ასევე სპარსულად, მითითებულია, რომ საქართველოდან ეგვიპტის ბაჰრელ მამლუქთა გამგებელთან — ბარკუტთან ჩასულა საქართველოს მეფის შვილი. მაგრამ, რადგან ამ შემთხვევაში გამოირიცხულია ბაგრატ V-ის რომელიმე ვაჟიშვილის ვარაუდი, რჩება იმის შესაძლებლობა, რომ აქ მეფის კი არა, არამედ მთავრის შვილი ვიგულისხმობთ. ამის საშუალებას გვაძლევს არაბული სიტყვა **ملك** (მალიქ), რომელიც, როგორც ცნობილია, ნიშნავს როგორც მეფეს, ასევე მთავარს. ამდენად, სრულიად დასაშვებია რომ სულტან ბარკუტთან ჩავიდა კაიროში საქართველოს რომელიმე მთავრის შვილი.

⁷ Chronicle of Ahmad Ibn 'Ali al-Maqriri entitled kitāb al -Suluk li-Makrifat Duwal al-Muluk, vol. 3, part I (755—783) vol. 3, par II (783—801 A. H.) Edited and Annotet by Said A. F. Ashour, Cairo, 1972, გვ. 740.

⁸ النجوم الزاهرة في ملوك مصر و القاهرة، تأليف جمال الدين أبي المحاسن يوسف بن تقي الدين بردي الانابكي ٨١٣ — ٨٧٤ هـ، الجزء الثاني عشر، القاهرة، سن ٢٤

⁹ Персидско-русский словарь, составил проф. Б. В. Миллер, М., 1960, გვ. 256; М. А. Гафаров, Персидско-русский словарь, т. I, М., 1974, გვ. 406.

¹⁰ Персидско-русский словарь, т. I, под редакцией Ю. А. Рубинчика, М., 1970, გვ. 751; М. А. Гафаров, დასახ. ლექსიკონი, გვ. 406.

¹¹ I. A. Vullers, Lexicon Persico Latinum etimologicum III, Bonnae ad Bhenum, 1855, გვ. 1253—1254.

¹² A Comprehensive Persian-English Dictionary by F. Steingas, London, გვ. 102, М. А. Гафаров, დასახ. ლექსიკონი, გვ. 68.

როგორც ზემოთ აღინიშნა, იბნ იასის მიხედვით ჩვენთვის საინტერესო პიროვნების სულთან ბარკუტთან ჩასვლის მიზეზად სიზმარში მისი ნახვა არის მითითებული. სხვა არაბული წყაროები არ მიუთითებდნენ, თუ რა მისია ჰქონდა დაკისრებული მის მამულქთა ეგვიპტის სულტნის კარზე წარგზავნას. შესაძლებელია, რომელიმე მთავრის შვილი, მართლაც, გახდა იძულებული წასულიყო ეგვიპტეში შინა ფეოდალური წინააღმდეგობების შედეგად, ანდა შეიძლება მის მისიას უფრო ფართო პოლიტიკური მიზანი ჰქონდა.

როგორც სამეცნიერო და საეციალურ ლიტერატურაში არის აღნიშნული საქართველოს სამეფო კარს შეუძლებელია არაფერი სცოდნოდა იმ მოსალოდნელი საფრთხის შესახებ, რასაც თემურ ლენგის მოახლოებული შემოსევა წარმოადგენდა¹³. საამისო მითითებებს ვპოულობთ ქართულ წყაროებში. „ახალი ქართლის ცხოვრებაში“ აღნიშნულია, რომ მეფე ბაგრატმა თემურ ლენგის მოსალოდნელი შემოსევის ამბავი რომ შეიტყო „გამაგრდა ციხესა ტფილისისა“¹⁴.

ვახუშტი ბატონიშვილის თანახმად, თემურ ლენგის მიერ ირანის დაპყრობის შემდეგ, როდესაც უშუალო საფრთხე შეექმნა საქართველოს, აქ გარკვეული მზადება დაუწყიათ. იგი აღნიშნავს: „მოისმა რა ძლიერება მისი (თემურ ლენგის დ. გ.) იწყო მეფემან ბაგრატ ციხეთა, ქალაქთა და სიმაგრეთა განმაგრებად და სპათა განმრავლებად“¹⁵.

იქვე ვახუშტი მიუთითებს, რომ თემურ ლენგი ირანისა და სომხეთის დაპყრობის შემდეგ მიაღმა კარს, ისიც აიღო და იქვე გადაწყვიტა გამოზამთრება. ბაგრატს მეფე ემზადებოდა საგზაფხულო ბრძოლისათვის „გარნა ამაგრებდა ქვეყანასა და ხიზნავდა თემთა და თემთა გაზაფხულ ბრძოლისათვის მზადყოფელი“¹⁶.

თემურ ლენგს უეჭველად ესმოდა, „რომ საქართველოსა და ამიერკავკასიის დაპყრობა მის მომავალ სამხედრო წარმატებებს ახლო აღმოსავლეთში მტკიცე საფუძველს შეუქმნიდა. ცხადია, თემურ ლენგის დაპყრობითი ომების არეალში ბურჯელ მამულქთა ეგვიპტეც იყო მოქცეული (გავიხსენოთ 1392 წლისათვის, — უკვე საქართველოში ჩატარებული ლაშქრობის შემდეგ, — მის მიერ ბაღდადისა და სირიის ციხე-ქალაქების დაპყრობა, აგრეთვე, ცოტა მოგვიანებით, ეგვიპტის წინააღმდეგ მოწყობილი ლაშქრობა).

ამდენად, დასაშვებია, რომ საქართველოს სამეფო კარმა თემურ ლენგის წინააღმდეგ საბრძოლველად შესაძლებელი მოკავშირის შესაძენად ეგვიპტის სულტანს თავისი წარმომადგენელი გაუგზავნა. მოულოდნელად ასეთი გადაწყვეტილება არ უნდა ჩანდეს, თუ გავითვალისწინებთ, ეგვიპტის ბურჯელ მამულქთა ეთნიკურ წარმოშობას. თავად ბარკუტი ხომ ჩერქეზი იყო და ასევე,

¹³ იხ. კ. ტაბატაძე, ქართველი ხალხის ბრძოლა უცხოელ დამპყრობთა წინააღმდეგ XIV—XV საუკუნეთა მიჯნაზე, თბ., 1974, გვ. 64, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. III, საქართველო XI—XV საუკუნეებში, თბ., 1979, გვ. 677.

¹⁴ ახალი ქართლის ცხოვრება, პირველი ტექსტი, ქართლის ცხოვრება, II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით, ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1959, გვ. 328.

¹⁵ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, IV, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1973, გვ. 263.

¹⁶ იქვე.

ჩერქეზული მისგან მომდინარე დინასტიაც. ბურჯელ მამლუქთა სახელმწიფოს ჩერქეზი მამლუქების სახელმწიფოდაც იხსენიებენ¹⁷.

ჩვენი საკვლევი პიროვნების შესახებ, მხოლოდ სხვა დამატებითი მასალების მოძიების შემდეგ ვახდება შესაძლებელი უფრო ზუსტი მსჯელობა. ამგვარად კი, დამოწმებული მასალა XIV ს-ის 80-90-იან წლების საქართველო-ეგვიპტის ურთიერთობის აღმნიშვნელ კიდევ ერთ ცნობად გვესახება. მოხმობილი ცნობები გვიდასტურებს იმ ინტენსიურ ურთიერთობას, რომელიც არსებობდა საქართველოსა და ეგვიპტეს შორის XIII—XIV საუკუნეებში. რაც შეეხება ქართველთა უფლისწულის გამაჰმადიანებას, საამისო ცნობა მოეპოვება მხოლოდ ერთ ისტორიკოსს (ას-საირადი). მაგრამ, არა აქვს არსებითი მნიშვნელობა იმას, მართლა გამაჰმადიანდა თუ არა „ქართველთა უფლისწული“, ჩვენი აზრით, მთავარი ის არის, რომ ის სრულიად გარკვეული პოლიტიკური მიზნით უნდა ყოფილიყო გაგზავნილი ეგვიპტეში.

Д. Т. ГОЧОЛЕИШВИЛИ

«ГРУЗИНСКИЙ ЦАРЕВИЧ» В ЕГИПТЕ ПО ДАННЫМ АРАБСКИХ ИСТОЧНИКОВ (80—90-ые годы XIV в.)

Резюме

Сочинения арабских историков XIV—XV вв. ал-Макризи (1364—1442), Ибн Тагри Бирди (1409—1470), ас-Сайрафи (1416—1494), Ибн Ийаса (1448—1524) содержат сведения о «грузинском царевиче» (ابن ملك الترك). Прибыв в Египет к мамлюкскому султану аз-Захиру Сайф ад-Дину Баркуку (1382—1389, 1390—1399) в 1386 г. он принял ислам, назвавшись Абдаллахом.

В грузинских источниках этот факт не упомянут. Отождествление этого «грузинского царевича» с каким-либо из сыновей царя объединенной Грузии Баграта V (1360—1390) не представляется возможным. Очевидно, в данном случае имеется в виду сын некоего грузинского владетельного князя, так как арабское слово ملك, помимо царя, означает и князя.

Цель миссии «Грузинского царевича» в источниках не указана. По мнению автора статьи, он мог быть отправлен грузинским царским двором к египетскому султану в поисках возможного союзника в борьбе против Тимур-ленга.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპოდენტმა ვ. გაბაშვილმა

¹⁷ მრავალმეტყველია არაბი ავტორების (იბ. იასი, ას-სუფთი, იბნ თაღრი ბირდი, ალ-იმადი, იბნ ზალღუნი) მითითება იმის შესახებ, რომ ბარკუკის შამამ არც ერთი არაბული სიტყვა არ იცოდა იხ.

А. Т. ЦЕРЕТЕЛИ

КЕРАМИКА МЕСХЕТСКИХ КУРГАНОВ ЭПОХИ СРЕДНЕЙ БРОНЗЫ

В 1970 году объединенная археологическая экспедиция Тбилисского государственного университета и Государственного музея Грузии под руководством профессора О. М. Джапаридзе обнаружила, а затем в течение восьми полевых сезонов изучала курганные могильники, расположенные в Месхети, на террасах по обоим берегам Артанской Куры¹.

В курганах Месхети, как и в триалетских курганах, инвентарь погребения представлен прежде всего керамикой. Некерамический материал (оружие, украшения и др.) встречается в сравнительно незначительном количестве, в некоторых курганах вообще отсутствует. Глиняная посуда памятников Месхети, по сравнению с триалетской керамикой среднебронзовой эпохи, в которой в основном представлены пифосы и кувшины больших размеров, отличается своим многообразием. Наряду с пифосами и кувшинами здесь широко представлена посуда малых размеров: различные чаши и миски, горшочки, кружки и др. Встречается расписная керамика триалетского типа. В Месхети почти отсутствует один из видов триалетской среднебронзовой керамики—сероглиняная посуда, украшенная характерным рельефным пояском, покрытым резным ленточно-елочным узором, или же орнаментированная такими же ленточными шевронами, если не считать нескольких фрагментов, найденных в Ахчийском кургане № 1. Наряду с другими видами типичной триалетской керамики в месхетских курганах встречаем своеобразную посуду, не имеющую прямых аналогий в памятниках Восточной Грузии и Закавказья. Поэтому последнюю группу керамики, включающую разные типы и функциональные категории сосудов, мы считаем местной продукцией и обозначаем ее как месхетскую керамическую группу эпохи средней бронзы.

Следует отметить, что по своему составу керамические комплексы месхетских курганов часто отличаются друг от друга. В больших

¹ Джапаридзе О. Киквидзе Я. Авалишвили Г. Церетели А. Результаты работ Месхет-Джавахетский археологической экспедиции (1970—1977), Тб., 1981 (на груз. яз. с русск. резюме).

курганах с каменной или каменно-земляной насыпью преобладает керамика триалетского типа.

Керамика триалетского типа (среднебронзовой эпохи), присутствующая в месхетских курганах, главным образом чернолощенная со светлой подкладкой. Среди форм можно различить два основных вида больших сосудов, тяготеющих к общеизвестным керамическим формам крупных сосудов для хранения, к т. н. пифосам и гидриям. Это сосуды с округлым или яйцевидным туловом, с широкой низкой шейкой (пифосы) и более или менее высокорлые (с более узкой горловиной) кувшины с яйцевидным и вытянутым корпусом. Есть и средние по размерам сосуды тех же форм. Высокорлых сосудов сравнительно больше. Почти все сосуды этого типа украшены точечным орнаментом, нанесенным гребенчатым штампом. Низкорлые сосуды большей частью имеют гладкую поверхность или же украшены шишечным и желобчатым орнаментом.

Большие низкорлые кувшины (или пифосы) по деталям форм иногда несколько различаются между собой. Шейки у них обычно желобчато вогнуты. Однако встречаются и сосуды с более прямым, чуть вытянутым горлом, или же со слегка отогнутым венчиком. Такие низкорлые большие кувшины редко имеют более продолговатое яйцевидное тулово. Поверхность у них обычно черная, хорошо лощеная, иногда с розоватой подкладкой. Сосуд подобного типа в основном украшается наlepными или же выдавленными изнутри шишками различных величин (широкие, узкие, высокие и низкие), расположенными по-разному в верхней части сосуда. Чаше они встречаются у основания горлышка, на плечике или в верхней части тулова, иногда в виде нескольких поясных рядов. Шишки, выдавленные изнутри, обычно конической формы. Гравированный — резной или вдавленный орнамент — редкое явление на больших кувшинах в Месхети. Иногда же эти сосуды украшены рельефным орнаментом декоративного или ритуально-символического характера. В курганах Ахча обнаружено несколько сосудов, у которых вокруг плечика под низкой шейкой приделан ряд маленьких декоративных ушек. Подобные сосуды с множеством ушек известны из Триалети. Большой пифос с низкой горловиной — одна из характерных керамических форм триалетской культуры. С подобными сосудами мы встречаемся в курганах Цалки² и Зуртакети³ (Триалети), Садуга (Кахети) и памятниках Шида-Картли. В Араратской долине и предгорьях Арарата, входящих в сферу Триалетской культуры, сосуды подобного типа почти не встречаются. По форме к ним несколько приближаются красноанго-

² Куфтин Б. А. Археологические раскопки 1947 года в Цалкинском районе, Тб., 1948, табл. XXI.

³ Джапаридзе О. М. Археологические раскопки в Триалети, Тб., 1969, с. 108, (на груз. яз. с русск. резюме).

бированные сосуды из Эчмиадзина⁴. В предшествующей, Куро-Араксской культуре III тысячелетия до н. э., большие сосуды с четко выделенным низким горлышком также не особенно известны. Мы наблюдаем также довольно частое наличие в месхетских курганах сравнительно малых сосудов этого типа. Они полностью повторяют форму больших кувшинов-пифосов. И способ украшения этих сосудов тот же самый — в основном шишки. Иногда на плече сосуда, на равном расстоянии друг от друга сгруппированы (по три) наlepные декоративные шишечки. На сравнительно узкогорлых кувшинах чаще, чем на больших пифосах, встречается гравированный орнамент — елочные, волнистые узоры и т. д.

В Ахчийском кургане № 1 обнаружены фрагменты низкогорлого сосуда с одним рядом шишек на плечике и геометрическим орнаментом из лощеных линий. Сосуды этого типа хорошо известны по триалетским курганам. С ними мы встречаемся и в могильниках Шида-Картли. Эти формы сосудов известны и в Шираке, напр., из Аричского могильника⁵.

Большие и средних размеров кувшины с высоким горлышком почти всегда чернолощенные, с розоватой или сероватой подкладкой, хорошей лепки, сравнительно тонкостенные. Эти сосуды выделяются прежде всего своим изящным, вытянутым яйцевидным туловом и высокой, красивой горловиной. Некоторым большим сосудам расширяющаяся книзу горловина и своеобразное соединение ее с корпусом придают общую грушевидную форму, что является одной из наиболее характерных черт «триалетской» керамики. Большие высокогорлые кувшины более всего отличаются друг от друга по очертаниям горловин. Шейки некоторых сосудов тяготеют к цилиндрическим формам с хорошо отогнутыми краями. У некоторых же, как было сказано, у основания горлышко широкое, затем постепенно сужается кверху и имеет резко выраженный край. У некоторых больших кувшинов горлышко постепенно и плавно сужается к середине, а к краю так же плавно расширяется. Размеры горловин тоже не всегда одинаковы. Есть между ними сравнительная разность и по высоте. Между крупными сосудами замечается и некоторое колебание по размерам корпуса, по округлости и выдутости или вытянутости тулова и т. д. Верхняя часть высокогорлых сосудов почти всегда украшена различным орнаментом. Наиболее часты геометрические мотивы. Узоры обычно выполнены точечно-гребенчатым штампом. В частности, это фризový орнамент из двух поясков и фигурным или линейно-геометрическим заполнением промежуточного пространства (треугольники, прямоугольники, вертикальные ленточки или ленточные углы, волнистые и ломаные линии и др.). Вся эта орнаментация — та же схема

⁴ Мартиросян А. А. Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ер., 1964, табл. 11—12.

⁵ Хачатрян Т. С. Древняя культура Ширака, Ер., 1979, с. 98.

и техника выполнения — хорошо известна в триалетской керамике. Однако в отличие от последней, в орнаменте рассматриваемых сосудов месхетских курганов почти отсутствуют такие символические (солярные) изображения, как крест и свастика, а также изображение стрелы, часто фигурирующие в триалетском керамическом орнаменте. Несколько фрагментов с подобными изображениями найдены лишь в Ахчийском кургане № 1. Следует отметить, что этот курган больше всего обнаруживает сходство с триалетскими по керамике — как по формам, так и по характеру орнаментации сосудов.

Основание горлышка у больших высокогорлых кувшинов иногда окружено рельефным пояском. Обнаруженный в Ахчийском кургане № 15 сосуд имеет парные вертикальные рельефные полосы с обеих сторон в верхней части тулова. Редко, но все же на этих сосудах встречаются наклепанные шишки, преимущественно плоские и широкие. В курганах № 1 и № 15 обнаружены большие изящные и красивые кувшины, у которых горлышко в средней своей части опоясано одним рядом шишек.

Среди больших месхетских и триалетских кувшинов особо выделяются своими большими размерами те экземпляры, у которых горловина внизу расширена или же плавно сужается к середине. Подобные сосуды в большом количестве известны из курганов Цалки и Зуртаketи.

В месхетских курганах хорошо представлены большие кувшины с высокой цилиндрической горловиной. В триалетских же курганах они встречаются сравнительно редко. Особенно много сосудов такого типа обнаружено в Ахчийском кургане № 9. Большое сходство с ними обнаруживает посуда, найденная в Кироваканском кургане № 1 эпохи средней бронзы⁶. Ближе всего к этим сосудам, в особенности по горловине, стоят кувшины средних размеров, довольно хорошо представленные в курганах Месхети.

Аналогии этих чернолощенных кувшинов Месхети, украшенных точечным гребенчатым орнаментом, а иногда рельефным пояском или шишечками, кроме триалетских, встречаются и в других памятниках Восточной Грузии и центрального Закавказья, датированных в основном эпохой средней бронзы, как, напр., в Шида-Картли—в курганах Метехи и Гракали, могильниках Нули и Квасатали и др. Подобные кувшины известны из Швиндианского могильника в Кахети⁷. Аналогичная посуда хорошо известна из Армении, напр., обнаружена в Кироваканском кургане⁸. В Араратской долине, в селах Агджакала и Айвешат Эчмиадзинского района, в среднебронзовых могильниках была найдена типичная триалетская посуда, украшенная точечным орнаментом. Один из этих сосудов, с низкой горловиной, с черноло-

⁶ Мартиросян А. А. Указ. работа, табл. 1—4.

⁷ Археологические изыскания. Сборник. Тб., 1977, с. 23 (на груз. яз.).

⁸ Мартиросян А. А. Указ. работа, Табл. 1—3.

щенной поверхностью и розовой подладкой украшен характерным для триалетской посуды изображением в виде «стрелы». Здесь же была обнаружена краснокрашенная, расписанная черной краской керамика. По форме к кувшинам с цилиндрическим горлышком несколько приближается посуда Аричского могильника⁹. Встречаемся мы с такой керамикой и в могильнике Гарни¹⁰ и Элара. Крупные сосуды в Месхети обыкновенно не имеют ушек. В Ахчийском кургане № 3 был обнаружен один чернолощенный кувшин с округлым туловом, высокой горловиной и тремя маленькими ушками на плечике. Рельефный орнамент на стенке сосуда чаще всего представляет извилистую полоску. В верхней части тулова одного из кувшинов изображена рельефная извивающаяся змея с треугольной головкой.

В курганах Месхети, особенно в небольших, встречаются малые кувшины, или кувшинчики, которые несколько напоминают более крупные кувшины с высоким горлышком. Однако они имеют весьма своеобразный вид. Характеризуются эти сосуды черной или коричневато-черноватой лощеной поверхностью, чаще яйцеобразным туловом, с более или менее вытянутой шейкой и отогнутым венчиком. Следует отметить, что чернолощенные сосуды этого типа украшены точечным орнаментом, а коричневатые — преимущественно резным декором. Редко, но встречаются чернолощенные экземпляры с выдавленными изнутри шишками. Примечательно, что кувшины этого типа в триалетских курганах отсутствуют. По-видимому, это типично-месхетские формы керамической посуды.

Следует отметить и присутствие в курганах Месхети некоторых других видов малой посуды. Это горшки — чернолощенные и коричневато-черноватые с округлым туловом, широкой и низкой шейкой. Чернолощенные экземпляры часто украшены точечным орнаментом, а коричневатые — преимущественно резным декором. Редко, но встречаются чернолощенные экземпляры с выдавленными изнутри шишками. Примечательно, что кувшины этого типа в триалетских курганах отсутствуют. По-видимому, это типично-месхетские формы керамической посуды.

Следует отметить и присутствие в курганах Месхети некоторых других видов малой посуды. Это горшки — чернолощенные и коричневато-черноватые с округлым туловом, широкой и низкой шейкой. Чернолощенные экземпляры часто украшены точечным орнаментом или шишками. Этот вид посуды нам не известен из других мест, и мы должны определить его как местный характерный тип керамики месхетских курганов.

Но особенно следует отметить кувшины и горшки более своеобразных форм, аналогичные которым в настоящее время нигде нам

⁹ Хачатрян Т. С. Указ. работа, с. 105.

¹⁰ Ханзадян Э. В. Гарни, IV, Ер., 1969, с. 178, рис. 94.

¹¹ Ханзадян Э. В. Элар-Дарани, Ер., 1979, с. 154, рис. 99.

не известны. В месхетских же памятниках они представлены часто. Как по форме, так и по обжигу, характеру лепки, декору и т. д. эти сосуды значительно отличаются от триалетской керамики. Сосуды эти в основном красноватого или коричневатого обжига, иногда с сероватой поверхностью; встречаются горшки или кувшины с горловинами средних размеров, расширенные у плечика, где в частых случаях наклепано по три конических шишечки, иногда нанесен гравированный орнамент. Одна группа кувшинов имеет более своеобразную форму. Они преимущественно красновато-коричневатого обжига, с яйцеобразным туловом, широким вытянутым горлышком и с легким преломлением у плечика. Всеми этими признаками упомянутые сосуды напоминают керамику куро-араксской культуры, хотя не являются ее прямым повторением, поскольку далеко отстают по возрасту. Такое же сходство с древней куро-араксской посудой мы замечаем у других малых месхетских сосудов, несколько отличающихся от вышеупомянутых. Эти кувшины с широким вытянутым горлом, у которых на плече также заметна линия преломления; кувшины с биконусным туловом, напоминающие сосуды из раннебронзового поселения Квацхелеби¹²; кувшины с вытянутым туловом, высоким горлышком и хорошо выраженным поддоном. Характерно, что и по обработке поверхности эти сосуды имеют много общего с куро-араксской керамикой. Поэтому не исключено, что вся эта группа посуды, характерная для Месхети, вышеуказанными своими свойствами связана с керамикой предшествующей эпохи и представляет собой разновидность посуды, сформировавшейся на месте.

Следует отметить, что эта керамика значительно отличается от глиняных изделий, характерных для триалетской культуры, и в целом придает своеобразный характер и оттенок материалу, обнаруженному в курганах Месхети. Подобная керамика, как мы уже отмечали, в других местах пока не известна. Приходится отметить только кое-какое сходство их с крупными кувшинами, обнаруженными в могильнике Швиндиани (Кахети) эпохи средней бронзы¹³.

В этом же аспекте вызывают интерес несколько сосудов, обнаруженных в Ахчийском кургане № 14. В других курганах подобные не найдены. Это сосуды своеобразной, почти недифференцированной формы, без выраженного горла, приближающиеся к баночным формам, со слегка отогнутыми краями. Оригинален горшок с низким желобовидным горлышком, со сферическим ядрообразным туловом, верхняя часть которого украшена резным орнаментом. Совершенно оригинальна форма одного горшка желтоватого цвета с широкими краями, с коническими парными выступами в трех местах на плечике,

¹² Джавахишвили А. И., Глonti Л. И. Урбниси. I. Тб., 1963, с. 32 (на груз. яз. с русск. резюме).

¹³ Археологические изыскания. Сборник., Тб., 1977, с. 27 (на груз. яз.).

Своеобразны также красноглиняные горшки с одним ушком, со слабо выдутым туловом и высоким, широким горлышком. Верхняя часть тулова этих сосудов украшена желобчатым орнаментом. Своеобразием отличаются и красно-глиняные котлообразные сосуды с загнутыми внутрь краями. Оригинальные небольшие сосуды биконической формы.

Большую группу керамики курганов Месхети составляют чаши и миски различных форм. Из них больше всего красноглиняных и черноглиняных чаш с ушками. Чаши обычно глубоки, имеют слегка загнутый край, одно ушко приделано ниже края и украшено выступами или шишками. Некоторые из них с резко выраженным поддоном. Ушки иногда различаются по форме и размерам, обычно не выходят за край, хотя и встречаются исключения в этом отношении. Безушные чаши и миски имеют те же самые формы. У них менее загнутые края и в более частых случаях — выступы с обеих сторон. Редко, но встречаются сравнительно грубые глубокие экземпляры, чаще с прямыми стенками. Следует отметить, что в Триалети известны редкие случаи обнаружения сосудов этих видов. Из цалкских курганов можно назвать курган № 1, в котором были обнаружены фрагменты чаш—красноглиняной, чернолощенной и расписной—в кургане № 15¹⁴. В курганах Зуртакети вовсе не была обнаружена посуда подобного типа¹⁵. Однако чаши с одним ушком известны в Шида Картли, они хорошо представлены в могильниках Нули и Квасатали¹⁶. В Швиндианском могильнике обнаружены одноушные чаши и глубокие миски¹⁷. В среднебронзовых и несколько более поздних памятниках Армении редко встречаются чаши с ушками, более распространены глубокие миски без ушек¹⁸. Чаши с ушками здесь имеют своеобразную форму, они ребристы в нижней части и снабжены высоким ушком¹⁹. Своеобразную форму имеют чаши с высоким, выходящим за край ушком из Воскевазского кургана²⁰. В материалах Аричского могильника отсутствуют чаши с ушком, имеются глубокие чаши и миски без ушек²¹. Глубокая, с отогнутыми краями расписная чаша триалетского типа известна из Азнебюрдского кургана около Нахичевана²². На

¹⁴ Жоржикашвили Л. Г. Гогодзе Э. М. Памятники Триалети эпохи ранней и средней бронзы. Каталог, Тб., 1974, с. 64, табл. 54.

¹⁵ Джапаридзе О. М. Археологические раскопки в Триалети. Тб., 1969, с. 62 (на груз. яз. с русск. резюме).

¹⁶ Джапаридзе О. М. Квасатальский могильник эпохи бронзы в Юго-Осетии. ККСИИМК, вып. 60, 1955, с. 22—25.

¹⁷ Археологические изыскания. Сборник. Тб., 1977, с. 23 (на груз. яз.).

¹⁸ Ханзадян Т. В. Элар-Дарани, рис. 102, табл. XII.

¹⁹ Ханзадян Э. В. Указ. соч., рис. 98.

²⁰ Арешян Г. Е. Малоазийские формы в керамике Армении среднебронзового периода. СА, 4. 1973, с. 40, рис. 1.

²¹ Хачатрян Т. С. Указ. соч., с. 104 рис. 60.

²² Алиев В. Г. Новые материалы о культуре расписной керамики в Азербайджане. СА, I, 1967, с. 120, рис. 3, 9.

Северном Кавказе чаши с ушками известны из Дагестана и Чечено-Ингушетии, однако экземпляры с загнутым краем здесь почти совершенно отсутствуют. Края у этих сосудов более отогнуты²³.

В керамике месхетских памятников довольно обильно представлены такие виды столовой посуды, как сосуды для питья — кружки, бокалы, кубки, стаканы и др. Они изготовлены из сравнительно грубой глины, в основном коричневатого или красноватого обжига. Некоторые из кружек, имеющих округлое тулово, характеризуются высокой горловиной, чуть отогнутым краем, легким переломом у плечика и резко выраженным низким поддоном. По форме корпуса (без ушка) они несколько напоминают сосуды предшествующей (ранне-бронзовой) эпохи. Нередко плечо и шейка этих сосудов украшены гравированным орнаментом. Чаше встречаются сосуды с несколько загнутыми внутрь краями и без поддона. Следует заметить, что в больших триалетских курганах редко встречаются глиняные сосуды для питья.

Формы соответствующих месхетских сосудов неизвестны в Нули и Квасатали. Там получила распространение иная специфическая форма этой посуды — безручные чарки, сужающиеся в талии и имеющие перелом в нижней части стенки. В Армении тоже не особенно часто можно встретить глиняные сосуды для питья, относящиеся к рассматриваемой эпохе, в особенности сосуды, снабженные ушками или ручками и широкой вытянутой горловиной.

Подобной посуды не обнаружено и на Северном Кавказе. Она, по-видимому, тоже представляет собой специфические формы, сформировавшиеся на древних традициях предшествующей эпохи и характерные для месхетской локальной культуры. И эта керамическая группа имеет много общего с керамикой куро-араксской культуры. А эта — одна из тех многих особенностей, которыми и отличается месхетская культура от триалетской.

В курганах Месхети встречаются коричневато-красноватые сосуды типа горшочков с округло-выдутым туловом. Формы этих сосудов своеобразны, хотя они в некоторой мере напоминают чаши, известные из Швиндианского могильника в Кахети²⁴.

В месхетских курганах найдены глиняные сосуды для питья в виде кружек с прямыми стенками. Они хорошей лепки, имеют ушко и большей частью чернолощеную поверхность. Форма — цилиндрическая, чуть расширяющаяся к краю. Ушко же у некоторых из них высокое. Часто посередине эти сосуды опоясываются гравированной сетчатой ленточкой. В кургане № 4 был найден сравнительно круп-

²³ МИА СССР, 62, с. 166; Гаджиев М. Г. Из истории культуры Дагестана в эпоху бронзы. Махачкала, 1969, с. 122; Маркович В. И. Новый памятник эпохи бронзы в горной Чечне. «Древности Чечено-Ингушетии», М., 1963, с. 116.

²⁴ Археологические изыскания. Сборник, Тб., 1977, с. 27, табл. III, (на груз. яз.).

ный экземпляр кружек этого типа. Подобная форма на сегодняшний день нам известна из Метехского кургана в Шида Картли, а за пределами Грузии не встречалась. Заметим, что, не находя аналогий среди форм триалетской керамики, эта группа сосудов месхетских курганов совпадает с ней по фактуре и технологическим свойствам (глина, обжиг, лощеная поверхность и т. д.). Так что в данном случае мы имеем дело со слиянием различных черт двух противоположных особенностей керамики, характерных для соответствующих комплексов Триалети и Месхети.

Из столовой посуды коснемся еще одной формы сосудов для питья — кружки. Она отличается своим изяществом. У сосудов высокий, сужающийся в талии корпус, резкий перелом в нижней части стенки и узкое доньшко. Длинное ушко приделано у венчика и в нижней части тулова. Все сосуды чернолощенные, хорошей лепки. Этот тип сосуда тоже не известен из триалетских курганов. Однако по профилю корпуса форма более или менее напоминает изящные сосуды для питья, обнаруженные в других различных памятниках Восточной Грузии: в Цагвальских погребениях, в одном из метехских курганов, в Швиндиани²⁵ и вне территории Грузии — в могильнике у с. Карга в Армении²⁶.

Следует остановиться на малых сосудах (для питья) с двумя ушками, обнаруженных в курганах Месхети (Ахчийский курган № 9 и курган № 3 «Кожреби»). По форме они значительно отличаются друг от друга. Сосуд из «Кожреби» — малых размеров, с «суженной талией», имеет отогнутый край, резкий перелом в нижней части стенки и суженное доньшко. По очертаниям корпуса этот сосуд напоминает хорошо известные из нульских и квасатальских могильников (Шида Картли) сосуды без ушек конца эпохи средней бронзы. Подобные же сосуды с двумя ушками за последнее время найдены в погребениях Цагвли. Двуушные сосуды, обнаруженные в Лчашенских курганах начала поздней бронзы (Армения), имеют другую форму²⁷. Сравнительно близок с нашим сосудом двуушный сосуд с биконическим туловом, найденный в Лчашенском кургане № 6 эпохи средне бронзы²⁸. Оба ушка этого сосуда выходят за край, украшен он лощеным линейным орнаментом. Эту форму напоминает двуушный сосуд из Шулаверского кургана № 8²⁹. Но значительно отличается от этих сосудов ваза с двумя ушками, найденная в одном из погребений

²⁵ Там же, табл. III—13.

²⁶ Есаян С. А. Древняя культура племен Северо-Восточной Армении, Ер., 1976, с. 102, рис. 83.

²⁷ «Советская археология», 1973, I, с. 44, рис. 3.

²⁸ «Советская археология», 1973, I, с. 44, рис. 3.

²⁹ КСИИ, 91, 1962, с. 67, рис. 25.

³⁰ Результаты работ Квемокартлийской археологической экспедиции (1965—1971 гг.). Тб., 1975, с. 155 (на груз. яз.).

Аричского могильника в Армении³⁰. Разные формы сосудов для литья с двумя ушками (или ручками) хорошо известны из Малой Азии периода ранней в средней бронзовой эпохи. Для этих сосудов характерен вытянутый, постепенно расширяющийся к краю корпус. Множество таких сосудов известно из Трои, Кюль-Тепе, Аладжи Эюк и др³¹.

Расписная керамика в Месхети найдена только лишь в трех курганных погребениях. Это Ахчийские курганы № 3 и № 9 и курган № 1 Думеилы. Первые две находки — большие сосуды (кувшины) с типичной триалетской росписью, представляющей собой спускающиеся большие треугольные шевроны на тулове, заполненные вертикальными волнистыми полосками. На шейке сосудов — несколько лент из волнистых полосок. Как по росписи, так и по форме сосудов эти кувшины очень сходны с большими расписными кувшинами триалетских курганов. Подобная посуда известна в Армении и Азербайджане. Но триалетские расписные сосуды и по форме и по мотивам орнамента (линейно шевронная схема) тесно связываются с местной монокромной (чернолощенной и др.) керамикой, украшенной гравированным орнаментом, нанесенным по той же схеме. Поэтому в специальной литературе было совершенно точно отмечено, что данный тип расписной керамики является видом, сформировавшимся на месте.

Примечательно, что оба этих расписных сосуда были обнаружены в тех курганах Месхети, весь остальной керамический комплекс которых состоял только лишь из черноглиняных сосудов триалетского типа. Мы предполагаем, что эта посуда поступила из Триалети. Что же касается сосуда, обнаруженного в кургане № 1 Думеилы, тоже расписанного черной краской по красноокрашенному фону, то аналогичные керамические формы пока что нам не известны. Возможно, он будет иметь большее значение в связи с выделением местного локального варианта триалетской культуры.

³⁰ Хачатрян Т. С. Указ. соч., с. 67, рис. 125—1.

³¹ «Советская археология», 1973, 4, с. 45—47.

³² Гогодзе Э. М. Периодизация и генезис курганной культуры Триалети, Тб., 1972, с. 55 (на груз. яз. с русск. резюме).

³³ Джапаридзе О. Б. Археологические раскопки в Триалети. Тб., 1969, с. 124 (на груз. яз. с русск. резюме).

Дж. М. ШАРАШЕНИДЗЕ

СОЦИАЛЬНОЕ СОДЕРЖАНИЕ ТЕРМИНОВ GÊME И DUMU В ХОЗЯЙСТВЕННЫХ ДОКУМЕНТАХ ЭПОХИ III ДИНАСТИИ УРА

На всем протяжении существования шумерского общества во всех сферах производства вместе с мужчинами были заняты женщины и дети.

Для обозначения работниц в шумерских юридических и хозяйственных документах, как известно, употребляется один и тот же термин *gême*, *amtu*. Графико-семантический анализ соответствующей ему идеограммы указывает, что с самого же начала (конец IV тыс. до н. э.) под ним подразумевалась пленная, рабыня¹. Позже, особенно в эпоху III династии Ура (2132—2024 гг. до н. э.) термин этот приобрел уже широкое значение — он употреблялся для обозначения женщин, занятых дома или в государственном хозяйстве. Вместе с тем, по социальному содержанию он соответствовал как собственно рабыням, так и свободным женщинам².

Термин *gême* для обозначения рабынь в социальном смысле встречается в основном в юридических документах³. Что же касается документов хозяйственного характера, в них, как известно, этот термин употреблен в значении женщин — работниц вообще. Если подойти к термину с юридической точки зрения, окажется, что в данном случае он не имеет лишь значение «рабыня». Четко заметно, что под ним подразумеваются и юридически свободные, рожденные свободными лица. Опираясь на данные хозяйственных документов, мы попытаемся отделить по этому признаку друг от друга группы работниц государственного хозяйства. Сперва коснемся той части женщин-работ-

¹ Вайман А. А., Обозначение рабов и рабынь в протошумерской письменности, ВДИ, 1974, № 2, с. 138 сл.; ср. Falkenstein A., Die neusumerischen Gerichtsurkunden, I. München, 1956, с. 83, прим. 4—5 (там же литература).

² Ср. Gelb I. J., Terms for Slaves in Ancient Mesopotamia, в кн. Societies and Languages of the Ancient Near East, Warmisnter, 1982, с. 92. По А. И. Тюменеву женщины-геме, работающие в царском хозяйстве указанной эпохи, исключительно признавались свободными или полусвободными (см. Тюменев А. И., Государственное хозяйство древнего Шумера, М.-Л., 1956, с. 276). Следует отметить, что такое мнение исследователя опирается на данные неправильно переведенного и интерпретированного Г. де Женуи-яком одного юридического документа (об этом подробнее см. Шарашенидзе Дж. М., Юридический статус *gême* и детей рабов в эпоху III династии Ура, ВДИ, 1975, № 3, с. 99 сл.).

Термин *gême* хозяйственных документов эпохи III династии Ура И. М. Дьяконовым везде переводится как «рабыня» (см. Дьяконов И. М., Первые деспотии в Двуречье, в кн. История древнего Востока, М., 1983, с. 271 сл.).

³ Шарашенидзе Дж. М., ук. раб., с. 96 сл.

ниц (*gême*), в отношении которых статус рабынь не должен вызывать сомнения.

1) В группе занятых в государственном хозяйстве рабынь объединяются, в первую очередь, пленные женщины (*nam-ga-ak*)⁴. По понятным причинам среди военнопленных всегда преобладали женщины и дети⁵. Их сперва помещали в специальные лагеря, откуда затем распределяли по различным филиалам государственного (*resp.* храмового) хозяйства⁶. Подразумевается, что сюда они приходили со статусом рабынь, оставаясь таковыми и в дальнейшем⁷.

2) Ряды рабынь пополнялись за счет пожертвованных (*a-gu-a-me*). Известно, что в шумерском обществе этой эпохи широко действовала практика жертвоприношения⁸, оно было одним из источников пополнения рабочей силы хозяйства⁹. Администрация хозяйства зачисляла посту-

⁴ MOS XVI, 159 v 7; Ник. 11, 329 IV 6; UET III, 1763:9. Женщины среди пленнх подразумеваются и во многих документах этой эпохи (см. TCL V, 6039 VIII 10; STA, 2 III 118 YOS IV 67=BGŠ, 1:6; GDD, 342:16; UET IX, 10, об.2 и др.).

⁵ В качестве пленнх, разумеется, приводили и мужчин, но их число, как видно, было весьма небольшим—сведения о них в текстах данной эпохи очень скудны (см. ITT III 2, 6175:1—6).

⁶ Об этом подробнее см. Струве В. В., Лагерь военнопленных женщин в Шумере конца III тысячелетия до н. э., ВДИ, 1952, № 3, с. 12 сл.; Тюменев А. И., ук. раб., с. 280—280—281.

⁷ Существование юридического статуса раба в отношении пленнх не должно вызывать сомнения, несмотря на то, что в период работы в хозяйстве они, как и другие работники, получают полную оплату (ср. Oppenheim A. L., Catalogue of the Cuneiform Tablets of the Wilberforce Eames Babylonian Collection of the New York Public Library. Tablets of the Time of the Third Dynasty of Ur, New Haven, 1948, с. 19), или из-за того, что они не упоминаются термином, обозначающим раба- *ir* (см. Salonen A. Agricultura Mesopotamica, Helsinki, 1968, с. 292—293). И. Гельб сомневается в том, что военнопленные этой эпохи имели статус рабов. По его мнению, они получали статус, подобный депортированному населению новоассирийского времени, когда военнопленных сажали на землю и обязывали работать в пользу государства (см. Gelb I. J., From Freedom to Slavery, в кн. Gesellschaftsklassen im Alten Zweistromland und in den angrenzenden Gebieten.—XVIII Rencontre assyriologique internationale, München, 29. juni bis 3. july 1970, München, 1972, с. 87). Следует заметить, что мы еще не располагаем соответствующими документальными сведениями о военнопленных эпохи III династии Ура, чтобы подкрепить подобное утверждение (о статусе и форме эксплуатации труда работников такой категории в Ассирии и Урарту см. Дьяконов И. М., К вопросу о судьбе пленнх в Ассирии и Урарту, ВДИ, 1952, № 1, с. 30 сл., Меликишивили Г. А., К вопросу о царских хозяйствах и рабах-пленнх в Урарту, ВДИ, 1953, № 1, с. 22 сл., В Хеттском царстве во II пол. II тыс. см. Гиоргадзе Г. Г., Очерки по социально-экономической истории Хеттского государства, Тб., 1973, с. 75 сл.; его же, Einige Bemerkungen zum hethitischen Text KUB 48, 105, в кн. Societies and Languages of the Ancient Near East, Warminster, 1982, с. 110 сл.).

⁸ Тюменев А. И., ук. раб., с. 282; Gelb I. j., The Arua institution, RA 66 (1972), с. 5 сл.; ср. Дьяконов И. М., Проблема вавилонского города, в кн. Древний Восток. Города и торговля, Ереван, 1973, с. 49, 59.

⁹ Иногда жертвовали и мужчины, но это происходило сравнительно редко (см. MOS XVI, 29, об. 23. 151 I 30—33; AB xxv. 59:11,76, 91; GDD, 393:1; CT X, 14313 I 102; TCL V, 5674 9; MVN VI, 293 I 20—21, об. III 4—5, 13—14). Частные лица чаще всего жертвовали разным храмам своих рабынь (см. MOS XVI, 146 V 5; 150 I 10, 12, II 9 сл.; 158 II 8, III 22 сл.;

павших таким путем работниц в числе «подаренных женщин» (*gête-a-gu-a*)¹⁰. Эти женщины поступали в хозяйства, в основном¹¹, со статусом рабынь и такой же статус, несомненно, сохранялся за ними в дальнейшем.

3) Среди работниц хозяйства под названием *gête* часто упоминаются рабыни, принадлежавшие частным лицам (*PN gête PN*)¹².

Как попали они в государственное хозяйство? Возможно, путем найма. Практика отдачи хозяином рабов в наем была обычной в эту эпоху¹³. Можно ожидать, что администрация хозяйства наряду со свободными нанимала и рабов и рабынь, принадлежавших частным лицам.

4) Ряды рабынь государственного хозяйства постоянно пополнялись их детьми (в данном случае нас интересуют девочки). Им, как подтверждает тогдашняя юридическая практика, от рождения определялся статус матери-рабыни, если не принимать во внимание редчайшие случаи освобождения.

Мы попытались выделить те группы женщин-работниц (пленные, часть пожертвованных, рабыни частных лиц и дети рабынь), в отношении которых статус рабынь, повторяем, не должен вызывать сомнения¹⁴. Однако есть определенная группа работниц, пополнение которой происходило за счет юридически свободных женщин. Укажем на некоторые источники.

1) Бесспорно, что нанятые администрацией хозяйства работники (*lû-hun-gâ-me*)¹⁵ были свободными лицами. Пока что внимание исследо-

159 I 2 сл.; 162 II 21, IV 12; 163 I 10, II 15; AB xxv, 59-65; UET III, 1438 III 4; AI, A II 28—VII 1; B 26 сл.; SADI, 9 III 7; CT X, 14313 II 25; TCL V, 6039 VI3—5; 10 I 13; HLC II 88—89, 92 VI 14; NAT, 166:2 сл.; WMAN I, 175 IV 30; 176 I 11. сл., 277 II 14 сл.; TEL, 109:2; RTC, 399 VII 9, 16, 18, X 18 сл.; MVN 276:6, 12, об. 7; 308:2 сл.; 322:2 сл., 494: сл.; 530:3 сл.).

¹⁰ HLC III, 141, 374 III 4—14.

¹¹ Жертвователями обычно являлись люди высоких должностей и богатые. Подразумевается, что они жертвуют храмам своих рабынь. В хозяйстве, разумеется, их статус не менялся, и они продолжали оставаться рабынями. Однако жертвователями бывали иногда и бедняки (см Gelb I. J., ук. раб., с.9). Они могли пожертвовать храмам лишь своих жен и детей. Само по себе это скорее самопожертвование. Разумеется, у таких женщин был статус свободных лиц. Что привлекло их в государственное хозяйство? Кроме веры, следует думать, и материальная заинтересованность. Администрация хозяйства платила им за работу по фактически отработанным дням и, возможно (прямых сведений документов об этом у нас пока нет), давала им в пользование небольшие земельные участки.

¹² CT X, 19067:11; YOS IV, 188:1—4; STA. 10 III 7—8 сл.; ITT V, 6867:4; MOS XVI, 150 I 1—2; HLC II, 88—89, 92 II 4—5 сл.; CTC, 54 I 10—11 и II 1—5.

¹³ Шарашендзе Дж. М., Наемная рабочая сила в государственном хозяйстве эпохи III династии Ура, в кн. Кавказско-Ближневосточный сборник, VI, Тб., 1980.

¹⁴ Сюда, следует думать, причисляются и те работающие в хозяйстве женщины, которые упоминаются как «купленные на серебро» — *kû-ta-sa₁₀-a* (см. CTC, 54 X26).

¹⁵ О наемной рабочей силе государственного хозяйства эпохи III династии Ура см. Струве В. В., Наемный труд и сельская община в Южном Междуречье конца III тысячелетия до н. э., ВДИ, 1948, № 2, с. 13 сл.; Тюменев А. И. К вопросу о наемном труде в царском хозяйстве времени III династии Ура, ВДИ, 1950, № 1, с. 48 сл.; Дьяконов И. М., Общественный и государственный строй древнего Двуречья. Шумер, М., 1959, с. 222 сл.

вателей было больше уделено наемным работникам—мужчинам так, что под «наемными» в выявленных досего времени документах подразумевались только они. Выясняется, что администрация хозяйства наряду с мужчинами нанимала и женщин¹⁶.

Как мужчин, так и женщин для найма находили, разумеется, среди обедневших членов общины, которых экономическое тяжелое положение (малоземелье, задолженность и т. п.) вынуждало со всей семьей искать средства к существованию. Значительно лучше самопродажи в рабстве, что являлось результатом крайне бедственного положения¹⁷, был наем в государственное хозяйство и вместе с тем сохранение юридической свободы хотя бы ценой ограничения экономической независимости.

2) К категории свободных следует причислить и семейных, замужних женщин. Известно, что древневосточное право вообще, в том числе и шумерское, признавало браки лишь свободных лиц—только они упоминаются супругами. Исходя из этого, мы имеем право сделать вывод: когда в хозяйственных документах встречается указание на то, что та или иная женщина, названная *gème*, является супругой (*dam*) того или иного мужчины, то мы имеем дело с юридически свободной личностью¹⁸.

3) Юридически свободными лицами считаются и те, которые упоминаются в документах с именем отца²⁰. В таком случае не имеет значения мужчина это или женщина. Известно, что большая часть работающих в государственном хозяйстве *gème* упоминается по имени матери. Этот момент может служить (хотя и не всегда) для доказательства их рабско-

¹⁶ MVN VI, 141:11—12 (¹³ *guruš 6 gème à-1/2 ni-gul* ¹²*lú-hun-gá-me*; ср. там же, 333, об. 1—3).

¹⁷ Ср. Falkenstein, A. ук. раб., с. 85.

¹⁸ CT VII, 18395:17—об.3 (¹⁷*Gème-dšul-pa-è*, об. ¹*dam Si-du* ²*Gème-še-kù-ga* ³*dam Lugal-giš gígir-re*, в колофоне документа эти женщины упоминаются как *gème-uš-bar-me*, стк. об. 10); STA, 10 VIII 6—7 (⁶*Gème-dšul-pa-è* ⁷*dam Ur-ša-ga*; ср. там же, IX 11, 19—20, XI 6—7 и MVN VI, 423:11—об. 10).

¹⁹ В одном юридическом документе этой эпохи засвидетельствован случай, когда у раба (*ir*), принадлежавшего частному лицу, некоего Динили, есть жена и дети, упоминаемые как жена и дети этого мужчины (см. NG II, 44:1—3, ¹*Di-ni-lì ir* ²*Im-ti-dam dama-ni* ³*ù dumu nita-dumu-mi-ni*). Но это обстоятельство не дает нам права утверждать, что раб (мужчина или женщина) имел законное право создания семьи и записывать жену и детей на свое имя. Ведь мы не знаем, создал ли в данном случае раб Динили семью тогда, когда он уже считался рабом, или в то время, когда у него был статус свободного человека и затем стал он рабом, возможно, в результате самопродажи всей семьи. Между прочим, случай самопродажи всей юридически свободной семьи засвидетельствован документально (см. RVU, 53:1—7). Некий Урдукуга, видимо, из-за экономически стесненного положения продает себя (*ni-te-ne-ba-ra-an-sa₁₀-aš*) вместе с женой (*dama-a-ni*) и детьми (*dumu-ni-me*). Дело в том, что глава семьи Урдукуга упоминается в данном случае не как раб—ведь он в момент самопродажи свободен (потому и имеет право на самопродажу). Но если его продает уже хозяин и продает вместе с семьей, то и Урдукуга, как увидели мы это выше, в случае продажи семьи Динили, будет упомянут как раб (*ir*). Однако раньше, в момент создания семьи, он был свободным.

²⁰ Ср. Falkenstein A., ук. раб., с. 83, прим. 8 и с. 87, прил. 6. См. также: Якобсон В. А., К проблеме форм зависимости на древнем Востоке, в кн. Кавказско-Ближневосточный сборник, VII, Тб., 1984, с. 58.

го происхождения. Однако среди них есть определенная группа женщин, которая в случае надобности упоминается по имени отца²¹. Думается, в таких случаях не следует сомневаться в том, что мы имеем дело с детьми, родившимися в браке юридически свободных лиц.

После всего сказанного выше, как нам кажется, будет неправильно говорить обо всех женщинах, работавших в государственном хозяйстве под термином *gême*, как о «рабынях» (ведь термин «рабыня» в первую очередь подразумевает юридический момент). Среди них, конечно) были с юридическим статусом рабынь, но встречаются и свободные лица. Термин же *gême* этого не различает. Из-за этого в хозяйственных документах данный термин, по нашему мнению лучше переводить вообще как «работница», тем более, что отдельные группы женского персонала, упоминаемого как *gême*-собственно рабыни или юридически свободные — не отличаются друг от друга экономическим положением, формами эксплуатации труда или оплаты. В таких случаях юридическому статусу женщин-работниц не придается никакого значения.

В заключение несколько слов о юридическом статусе занятых в государственном хозяйстве подростков-*dumu-me* (мальчики-*dumu-niṭa* или девочки-*dumu-mi*). В данном случае мы имеем дело с тем же положением, как и с *gême*. Выясняется, что определенная часть подростков, быть может, и большая, с рождения же имеет статус рабов. Таковыми мы считаем: 1) детей пленных женщин, тех же пленных, которых вместе с матерями распределяли по разным филиалам хозяйства²²; 2) большую часть пожертвованных²³ и 3) детей работающих в хозяйстве рабынь, обычно упоминаемых по имени матери²⁴.

²¹ СТ VII, 18395, об. 5; STA, 10 VIII 9—10, 13—14 (в этом последнем случае работница (*gême*) является дочерью энгара-*Gême-ba-bi dumu PN engar*), IX 13—14, 17—18 (и здесь *gême* упоминается как дочь энгара—*Ug-am dumu Ur-d Lama engar*), 22—23 (*Nin-lú-ša₆-ša₆ dumu Ur-te-na udul*).

²² Их встречаем обычно вместе с пленницами (см. здесь же, прим. 4).

²³ AI, A I 1—5 сл.; B I 3—6 сл.; NAT, 166:21; WMAH I, 176 I 37—38, III 5 сл.; STA, 4 V9, 11; 10 YII 12, 18; YOS IV, 67:6; MVN VI, 530:10, об. 1, 3, 10; CTC, 54 IY24—25, 35-3

²⁴ Пока что, поскольку у нас нет других критериев проверки, большую часть подростков, упоминающихся по имени матери, следует считать рожденными несвободными. По данным содержащих соответствующие сведения документов выясняется, что число подростков с таким статусом должно составлять 70—75% занятых в хозяйстве несовершеннолетних (документы см. здесь же, прим. 26).

²⁵ An Or I, 85:55, 139—159; SET, 252:47; TRU; 378:3—5; MOS XVI, 162 II 6 YI 40, IX 6, 15—34.

Данные документов подтверждают тот факт, что часть подростков рождена свободными, например: 1) нанятые (*dumu-ḥup-me*)²⁵ и 2) дети свободных родителей. При выделении этой последней группы исходным для нас является факт упоминания детей по имени отцов²⁶.

Вот вкратце то, что мы хотели сказать о социальном статусе работников, упоминаемых под терминами *gēte* и *dumu*²⁷.

Представлена отделом древней истории Грузии Института истории, археологии и этнографии им. И. А. Джавахишвили АН ГССР

107; 320; 326; 352; 419; CTC, 54; RTC, 400; 404. Выяснилось следующее: из 1048 случаев, когда указаны имена отца или матери несовершеннолетних работников, в 280 случаях указаны имена отцов (27%) в остальных 768 (73%)—имена матерей.

²⁷ Список сокращений см. в сборниках: Вопросы древней истории, III, Тб., с. 252—254, IV, Тб., 1973, с. 208—209; V, Тб., 1977, с. 199—202; VI, Тб., 1980, с. 192—195; VII, Тб. 1984, с. 178—180.

²⁸ С этой точки зрения нами были выборочно проверены хозяйственные документы указанной эпохи, в которых представлены более полные сведения по интересующему нас вопросу (см. WMAH I, 175; 176; 277; SADI, 12; STA, 4; 10; 28; HSS IV, 2; 21; 49; MOS XVI, 154; 157; 159; 162; UET III, 1042; 1415; HLC II, 51, 1; 59, 19; HLC III, 142, 375; CT VI 17761; 18379; 18409; CT X, 19065; GDD, 324; 382; YOS IV, 232; AnOr I, 280; SWL, I; MVN,

ლავა ძიძიგური

გვრამი წოდებულ სიგამნაბური იარაღის ფუნქციის გარკვევისათვის

გვიანბრინჯაოს ხანის კოლხეთის სამეურნეო ცხოვრებაში მნიშვნელოვანი ძვრები შეინიშნება. საომარი იარაღების გვერდით ამ პერიოდში დიდი რაოდენობით გვხვდება სამიწათმოქმედო იარაღები: თოხები, ცულები, წაღდები, სეგმენტები. ეს უკანასკნელი კი თოხთან და ცულთან ერთად კოლხური კულტურის ერთ-ერთი დამახასიათებელი ელემენტია.

¹ თ. ჯაფარიძე, კოლხური ცული, საქ. სახელმწ. მუზეუმის მოამბე, XVI—1950; გ. გო-ბეჯიშვილი, არქეოლოგიური გათხრები საბჭოთა საქართველოში, თბ., 1952, მისივე, ძველი ქართული სამთავრო და მეტალურგიული წარმოების ნაშთები ს. ლებთან, საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე, ტ. XIII, № 3, 1952; ც. აბესაძე, რ. ბახტაძე, თ. დვალა, თ. ჯაფარიძე, სპილენძ-ბრინჯაოს მეტალურგიის ისტორიისათვის საქართველოში, თბ., 1958, თ. ჯაფარიძე, მიწათმოქმედების იარაღები დასავლურ-ქართულ კულტურაში, თსუ შრომები, ტ. 49, 1953; ალ. კალანდარიძე, სოხუმის მთის არქეოლოგიური ძეგლები, სოხუმი, 1954, ალ. ჯავახიშვილი, ტ. ჩუბინიშვილი, უდეს განძი, საბჭოთა ხელოვნება, 1959, № 4; თ. ჯაფარიძე, გ. გოზეჯიშვილი, გვიანბრინჯაოს ხანის ძეგლები დასავლეთ საქართველოდან, საქ. არქეოლოგია, თბ., 1959, გვ. 155—190; დ. ქორიძე, მატერიალური კულტურის უძველესი ძეგლები, თბ., 1961; ლ. სახაროვა, გვიანი ბრინჯაოს ხანის ლეჩხუმის სამიწათმოქმედო იარაღების შესწავლისათვის, მაენე, 1964, I; თ. დამბაშიძე, თხზირის განძი, 1963; დ. ქორიძე, კოლხური კულტურის ისტორიისათვის, I, თბ., 1965, В. И. Стражев, Бронзовая культура в Абхазии. Изв. абх. научного общества, IV, 1926; М. М. Иващенко, Исследования археол. памятников материальной культуры в Абхазии, Тб., А. А. Иессен, К вопросу о древнейшей металлургии меди на Кавказе, Изв. ГАИМК, Вып. 120, 1935, М. М. Иващенко, Материалы к изучению культуры колхов; დასავლეთი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, II, თბ., 1941; А. Л. Лукин, Материалы по археологии Бзыбской Абхазии, ТОИПК, № 1941; Б. А. Куфтин, Урартский «колумбарий» у подошвы Арарата и Куро-Аракский энеолит, საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე, XIII—V, გვ. 27 და შმდ.; Г. К. Ниорадзе, Археологические находки в с. Квишари, СА, XI; Б. А. Куфтин, Материалы по арх. Колхиды, т. I—II, Тб., 1949—1950; Ф. Тавадзе, Т. Сакварелидзе, Бронзы древней Грузии, Тб., 1959; М. Трапш, Памятники колхидской и скифской культуры в Абхазии, Сухуми, 1962; Г. С. Читая, О некоторых памятниках древнеколхидской культуры: VII межд. Конгресс антропологии и этнографии. наук.-М., 1964; თ. ლორთქიფანიძე, ანტიკური სამყარო და ძველი კოლხეთი, თბ., 1966; Г. Лордкипанидзе, К истории древней Колхиды, Тб., 1970; თ. ლორთქიფანიძე, ძველი კოლხეთის კულტურა, 1972; ა. იოსელიანი, ნარკვევები კოლხეთის ისტორიისათვის, თბ., 1973; ალ. რაშიშვილი, კოლხეთის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან, ბათუმი, 1974; თ. მიქელაძე, ძივბანი კოლხეთისა და სამხრეთ აღმოსავლეთი შავიზღვისპირეთის უძველესი მოსახლეობის ისტორიიდან, 1974; ლ. სახაროვა, ბრინჯაოს განძები ლეჩხუმიდან, თბ., 1976; მ. ბარამიძე, მერსელის სამაროვანი, თბ., 1977; Г. Лордкипанидзе, Колхида в VI—II вв. до н. э., Тб., 1978; О. Лордкипанидзе, Древняя Колхида, Тб., 1979; თ. ჯაფარიძე, დასავლეთ საქართველო გვიან ბრინჯაოს ხანაში, საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მეცნე, 1982, № 1, № 2; ე. გოგაძე, კოლხეთისა და ბრინჯაოს ადრეული რკინის ხანის ნამოსახლართა კულტურა, თბილისი, 1982.

სეგმენტური იარაღის ფუნქციის შესახებ სადღეისოდ ერთი, გარკვეული აზრი არ არსებობს, ამიტომ ეს საკითხი უთუოდ საინტერესოა.

სეგმენტური იარაღი ლითონის სწორი და ბრტყელი ფურცელია, რომელსაც აქვს სეგმენტურად მორკალული სამუშაო პირი, ოდნავ მოგრძო და ზშირ შემთხვევაში ტრაპეციის ფორმის ყუნწი და უმეტესად არათანაბრად გაშლილი მხრები.

სეგმენტურ იარაღებში ძირითადად სამ ტიპს გამოყოფენ:² 1. ტრაპეციის ფორმის; 2. დაბალი სამუშაოპირიანი და ჰორიზონტალურად გაშლილმხრებიანი და 3. ბარისებური.

დასაკლეთ საქართველოს ქრონოლოგიური სქემის მიხედვით, კოლხეთში ყველაზე ადრე პირველ ტიპში გაერთიანებული იარაღები ჩნდებიან. მათთვის ძირითადად დამახასიათებელი სახე — ტრაპეციის ფორმაა; ყუნწი მკვეთრად არ არის გამოკვეთილი, მხრები სწორხაზობრივად ან ოდნავი გამრუდებითაა დაქანებული, სამუშაო პირი ორმხრივი ლესვის გამო სოლურია და მკვეთრად არ არის მორკალული. სიმაღლე არ ჭარბობს უდიდეს სიგანეს (სიმაღლე 8—11 სმ., პირის უდიდესი სიგანე 8,5—14,5 სმ.).

ისინი აღმოჩენილია:

ძვ. წ. XIV—XIII სს. დათარიღებული მელიქედურის, ფარცხანაყანევის, გორას განძებში;

ძვ. წ. XII—XI სს. — ვაკიჯვრის, ციხისძირის, ოფშკვიტის განძებში;

ძვ. წ. XI—X სს. — ცაგერას განძში³.

მათი გავრცელების არეალი ძირითადად კოლხეთის ბარით და ნაწილობრივ ზეგნებით არის შემოფარგლული.

მკვლევართა გარკვეულ ნაწილს (გ. ჩიტაია, ლ. სახაროვა; ალ. რამიშვილს —სამივე სახეობა)⁴ სეგმენტების ეს ტიპი ხვეწად, ტყის გაკაფვისა და ხის დასამუშავებელ იარაღად მიაჩნია. დ. ქორიძე⁵ არ გამოირიცხავს მათ გამოყენებას ნიადაგის დასამუშავებლად, ე. წ. სათოხნ-სამარგლ იარაღად.

მეორე ტიპში გაერთიანებულ იარაღებს ახასიათებთ სიმეტრიულად მორკალული პირი, ზევით აწვდილი ნიღრები, ოთხკუთხა ყუნწი, დაბალი და განიერი სამუშაო პირი (აღბათ მუშაობის შედეგად გაცვეთილი)⁶. სამუშაო პირის სიმაღლე 4—4,2 სმ., უდიდესი სიგანე 13,0—13,5 სმ.).

პირველ ტიპში გაერთიანებულ იარაღებთან შედარებით მათ გამოკვეთილი ყუნწი და მხრების ფორმაც ერთგვარად გაუმჯობესებული აქვთ.

ისინი აღმოჩენილია. ძვ. წ. XII—XI სს. დათარიღებულ ვაკიჯვრის, შრომის, ართვინის, ყარა-დერეს, ზენითის, ციხისძირ-სამების, საქარის განძებში; ძვ. წ. XI—X სს. — ცაგერას განძში⁷.

² დ. ქორიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 91—94; ალ. რამიშვილი, კოლხეთის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან, ბათუმი, 1974, გვ. 66.

³ დ. ქორიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 10—31.

⁴ გ. ჩიტაია, თოხის კულტურა დასავლეთ საქართველოში (კოლხეთში). ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. IV, ნაკ. 2; ლ. სახაროვა, გვიანბრინჯაოს ხანის ლეჩხუმის სამიწათმოქმედო იარაღების შესწავლისათვის, მაინე, 1964, №1, გვ. 167, ალ. რამიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 69.

⁵ დ. ქორიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 92.

⁶ იქვე, გვ. 94.

⁷ იქვე, გვ. 20—31.

აღსანიშნავია, რომ სეგმენტების ეს ტიპი უმეტესად კოლხეთის სამხრეთ ნაწილში, ზღვისპირა ზოლშია გავრცელებული.

გ. ნიორაძე⁸ ამ იარაღებს საომარ ცულად მიიჩნევს. დ. ქორიძე⁹. იარაღების ის ნაწილი, რომელიც ორმხრივ ნალესია, ცულად მიაჩნია, რომლის ფუნქციაც ერთსა და იმავე დროს გამოიყენებოდა საბრძოლოდ, ხის და ზოგჯერ მიწის დასამუშავებლადაც.

კ. ბიტელი¹⁰ ართვინში აღმოჩენილ განძთან დაკავშირებით გამოთქვამს აზრს, რომ სეგმენტური იარაღები ორმაგი ცულის, ალაბერდის როლს ასრულებდა, თუმცა, როგორც მასალებიდან ჩანს, წინააზიურ ე. წ. ორპირა ალაბერდს ჩვენთან არ ჰქონია გამოყენება. აღსანიშნავია ციხისძირის განძის ერთი იარაღი (ინვ. 93—07:7)¹¹, რომელსაც მხრები ამოღუნული აქვს, ალბათ გარკვეული ფორმის სატარეზე (შესაძლოა სახენელის ქუსლზე) ჩამოსაცმელად. ლ. სახაროვას სეგმენტების მეორე ტიპში გაერთიანებული იარაღები ტყავის დასამუშავებელ იარაღებად მიაჩნია¹².

მესამე ტიპში ერთიანდება იარაღთა ის ჯგუფი, რომელსაც ახასიათებს ოთხკუთხა, ტანთან შედარებით სქელი, უმეტრესად ტრაპეციისმაგვარი ყუნწი, ძირითადად სწორხაზობრივად და პორიზონტალურად გაშლილი, ზოგჯერ დაწახნაგებული მხრები და ყუნწის ნაპირები (დ. ქორიძის აზრით, ასეთი იარაღი საკმაოდ მაგარი და გამძლე უნდა ყოფილიყო)¹³. ზოგ ცულს სამუშაო პირი წესიერად მომრგვალებული, თითქმის ნახევარწრიული აქვს, ზოგიერთს—მაღალი, უწესოდ მომრგვალებული და წვერისაკენ შედარებით შევიწროებული; ამ ტიპის იარაღების გარკვეული ნაწილი ცალ მხარეზეა ნალესი, ზოგიც—ორმხრივ ნალესია, რის გამოც სამუშაო პირი სოლურია¹⁴ (ზოგიერთის სიგანე 14 სმ-მდეა სიმაღლე — 16 სმ, ზოგის სიმაღლე კი 10 სმ-მდე, სიგანე — 9 სმ).

ისინი აღმოჩენილია ძვ. წ. XIII—XII სს. — სოხუმის მთის ვაკეჯვრის, ციხისძირ-სამების, ოფშკვიტის, ზემო ზიმონეთის, თელოვანის განძებში; ძვ. წ. XI—X — ცაგერის, ბუგეულის, თხმორის, თაგილონი განძებში; ძვ. წ. X—XIII სს. — ქვიშარის, ოჯოლის ჭალის განძებში; ძვ. წ. VIII—VII სს. — ურეკის, ბზვანის, კუბუხინჯის განძებში¹⁵; ძვ. წ. VIII—VI სს. — გუაღბუს სამაროვანში (№ 5/8)¹⁶, ხუტუბანისა და კურზუს სამარხებში¹⁷; ძვ. წ. VII—VI სს. — სოფ. პალურში (სამარხები №№ 1, 6, 27, 35, 44, 45, 49, 50, 64)¹⁸. ძვ. წ. VI ს. — სოფ. ნიგეზიანში (სამარხები №№ 10, 11, 13)¹⁹.

⁸ გ. ნიორაძე, არქეოლოგიური დაზვერვები მტკვრის ხეობაში, საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე, ტ. XII, —B, 1944, გვ. 191.

⁹ დ. ქორიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 95.

¹⁰ კ. ბიტელი, ართვინში აღმოჩენილი ბრინჯაოსაგან გაკეთებული არქეოლოგიური ნაშთები, ენციკლის მოამბე, ტ. II, თბ., 1938, გვ. 260.

¹¹ დ. ქორიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 95.

¹² ლ. სახაროვა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 167.

¹³ დ. ქორიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 92.

¹⁴ იქვე.

¹⁵ იქვე, გვ. 16—46.

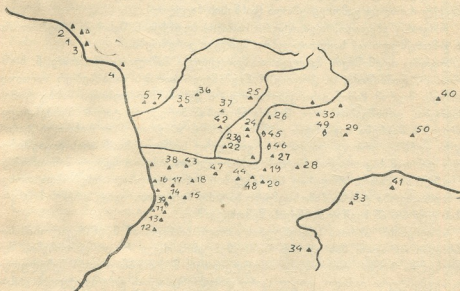
¹⁶ М. М. Трапш, Труды, 2, Сухуми, 1969, гв. 24, 54.

¹⁷ ა. იოსელიანი, ნარკვევები კოლხეთის ისტორიისათვის, თბ., 1973, გვ. 112.

¹⁸ Г. Лордкипанидзе, Колхида в VI—II вв. до н. э., Тб., 1978, гв. 112, შენიშვნა № 42.

¹⁹ იქვე.

როგორც ირკვევა, სეგმენტური იარაღების ტიპებიდან ყველაზე გავრცელებულ იარაღებად მესამე ტიპში გაერთიანებული ცალეები წარმოგვიდგება (იხ. რუკა), რომლებიც სეგმენტების არსებობის ბოლო პერიოდამდე ინარჩუნებენ თავიანთ სახეს და გამოირჩევიან უფრო დახვეწილი ფორმით (სიმტკიცე, სამუშაო პირის წამახვილებული ფორმა), ამიტომ საფიქრებელია, რომ ისინი პირველ და მეორე ტიპში გაერთიანებულ იარაღებზე უფრო მნიშვნელოვან სახეს იღებენ პრაქტიკული გამოყენების თვალსაზრისით. როგორც მასალებიდან ჩანს, პირველ და მეორე ტიპში გაერთიანებული ცალეები ძვ. წ. X საუკუნის შემდეგ თითქმის აღარ ჩანან კოლხეთის ტერიტორიაზე.

განძეში აღმოჩენილი სეგმენტები:

1. სოხუმი, 2. ლეჩხოფი, 3. გულრიფში, 4. ოჩამჩირე, 5. თავილნი, 6. ორულე, 7. ჩუბურისხინი, 8. ურეკი, 9. სამება, 10. ციხისძირი, 11. ბოზოყვათი, 12. შახინჯაური, 13. განთაღი, 14. ზენიოი, 15. ვაკისჯვარი, 16. შრომა, 17. მელიქედური, 18. ხიდისთავი, 19. ბზვანი, 20. გორი, 21. ოფშქეთი, 22. ფარცხანაყანევი, 23. წყალტუბო, 24. ოჯალა, 25. ცაგერი, 26. დღნორისა, 27. სიმონეთი, 28. საქარა, 29. ჭალა, 30. ქვიშარი, 31. ონი, 32. თხზორი, 33. ბორჯომი, 34. ართვინი.

სამარხებში აღმოჩენილი სეგმენტები:

1. სოხუმი, 35. პალური, 36. მუხურჩა, 6. ორულე, 37. კურხუ, 38. ჭუმათი ნიგვზიანი, 39. ზუცუბანი, 40. თლი, 41. ურბნისი, 46. ქუთაისი.

ცალკეული აღმოჩენები

42. გეგეკორი, 43. პიზორი, 44. ციხესულორი, 45. ივანოვური, 23. წყალტუბო, 46. ქუთაისი, 47. ნოლა, 48. ვანი, 49. საჩხერე, 50. ცხინელი, 21. ოფშქეთი (დ. ჭორიძისა და გ. ლორთქიფანიძის მიხედვით).

11. „მ ა ე ნ ე“, ისტორიის სერია, 1985, № 2

მესამე ტიპში გაერთიანებულ დიდი ზომის სეგმენტებს მეცნიერთა გარკვეული ნაწილი²⁰ ბარის ტიპის იარაღად თვლის, ზოგიერთს იგი ნიჩბად მიაჩნია. დ. ქორიძის²¹ აზრით, ისინი შესაძლებელი იყო გამოიყენებინათ მიწის პირველადი დამუშავების დროს და ბართოხის ფუნქციის შემსრულებელიც ყოფილიყო.

თელავანში აღმოჩენილ ამ ტიპის იარაღთანგან ბ. კუფტინი ორ სახესხვაობას გამოყოფს: ორ მათგანს²² საჩხე-საკებს უწოდებს, ორს — ბარისმაგვარს²³. ო. ლამბაშიძე²⁴ ეთანხმება გ. ჩიტაის მოსაზრებას (მისი აზრით, სეგმენტები ხის ქერქის ასაჭრელი ხვეწებია) და დასაშვებად მიაჩნია მათი გამოყენება „ტყის ტიპის მიწათმოქმედებაში“, სადაც ზოგიერთი მათგანი ალბათ მიწის დასამუშავებლად იხმარებოდა თოხებთან ერთად. ლ. სახაროვა²⁵ სეგმენტების ამ ტიპის შესახებ იზიარებს ეთნოგრაფ გ. ჯალაბაძის ვარაუდს, რომლის მიხედვითაც სეგმენტები შესაძლოა მარტივი სახვნელი იარაღის კბილის დამცველ იარაღად გამოიყენებოდა (სახნისის ნაცვლად).

როგორც ვხედავთ, სეგმენტური იარაღის ფუნქციის შესახებ არაერთი აზრია გამოთქმული. აქ საყურადღებოა შემდეგი გარემოება:

როგორც აღვნიშნეთ, მკვლევართა გარკვეული ნაწილი (გ. ნიორაძე, ნ. ზოშტარია, ო. ლამბაშიძე, დ. ქორიძე)²⁶ სეგმენტურ იარაღს თოხისებურ იარაღად მიიჩნევს, მაგრამ მაშინ გასარკვევია, თუ რა წესით შეიძლებოდა მასზე ტარის მიმაგრება; დასაშვებია ორი შესაძლებლობა, პირველი: ტარის პერპენდიკულარული ჩამაგრება სეგმენტის ყუნწზე, მეორე: 90 გრადუსით მოხრილი ტარის დაგება ყუნწზე. ერთი და მეორეც გარკვეულ სიძნელეებთან არის დაკავშირებული და თან საკითხავია, რატომ გაირთულებდა იმდროინდელი მიწათმოქმედი საქმეს ამ მხრივ, როდესაც სეგმენტების პარალელურად არსებობდა თოხების ნაირსახეობა ტარზე ჩამოსაცმელ სატარე ზვრელით. იგივე ითქმის სეგმენტების ცულად ან ხვეწად მიჩნევის შემთხვევაშიც.

ა. იესენის²⁷ აზრით, სეგმენტური იარაღი ზორცის ან მცენარეულობის საჩხე-საკები იარაღია; მისივე აზრით, სეგმენტები, ისევე როგორც თოხები, შესაძლებელია ზოდის როლსაც კი ასრულებდნენ. ნ. ტრუბნიკოვას²⁸ შეხედულებით, სეგმენტური იარაღი. ყოველგვარი დიფერენციაციის გარეშე, ტყავის დასამუშავებელ იარაღად გამოიყენებოდა, მაგრამ აქ იმ გარემოებას უნდა მიეჭყეს ყურადღება, რომ სეგმენტები უმთავრესად კოლხეთის ბარში ან ზეგანზე იყო გავრცელებული, იქ, სადაც მიწათმოქმედება იყო წამყვანი დარგი მეურნეობისა; კოლხეთის მთიანეთში, კი სადაც მესაჭონლეობას წამყვანი როლი ეკავა მეურნეობაში, ის იშვიათად გვხვდება. სეგმენტური იარაღი რომ ზორცის სა-

²⁰ ბ. ა. კუფტინი, კავკასიაში ქართული კულტურის უძველესი ფესვების საკითხისათვის, გვ. 318, 319 (დამოწმებული აქვს დ. ქორიძეს, დასახ. ნაშრომი, გვ. 93.).

²¹ დ. ქორიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 93.

²² Г. А. Куптин, დასახ. ნაშრომი, ტაბ. VI, სურ. 1, 2.

²³ იქვე, ტაბ. XVI, სურ. 3—4.

²⁴ ო. ლამბაშიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 167.

²⁵ ლ. სახაროვა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 167.

²⁶ გ. ნიორაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 190; Н. В. Хоштария, Об одном бронзовом орудии из Колхиды, КСИИМК, вып. 36; 1954, გვ. 199, 180; ო. ლამბაშიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 28; დ. ქორიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 92—95.

²⁷ Б. А. Иессен, К вопросу..., გვ. 130, 157.

²⁸ Н. В. Трубникова, К вопросу о назначении Кабанских сечек, КСИИМК, вып. XVIII, 1947 გვ. 53.

კეპ-საჩეხი და ტყავის დასამუშავებელი ყოფილიყო, მაშინ საწინაღმდეგო სურათი იყო უფრო მოსალოდნელი²⁹. სამართლიანად აღნიშნავს დ. ქორიძე³⁰, რომ ასეთი მკვეთრად მომრგვალებულპირიანი იარაღით კეპვა და ჩეხვა მოუხერხებელი და უეფექტო იქნებოდა.

გ. ნიორაძის აზრით³¹, სეგმენტური იარაღი ფუნქციურად რთული, ერთდროულად რამდენიმე სახის სამუშაოსათვის გამოიყენებოდა, რომლის საშუალებითაც შეიძლებოდა თოხნა, ბარვა, ხორცის კეპვა, ხის გაჩეხა, ქერქის აძრობა. მაგრამ, თუკი ეს ასეთი უნივერსალური იარაღია, რატომ ხდება, რომ სეგმენტური იარაღი ანტიკურ პერიოდში წყვეტს თავის არსებობას? თითქოსდა პირიქით უნდა ყოფილიყო (არ არსებობს იმის საფუძველი, რომ ვიფიქროთ, თითქოსდა ძვ. წ. VI ს-ისათვის კოლხეთის სამიწათმოქმედო და სამეურნეო დარგში რაიმე რადიკალური ცვლილებები მომხდარიყოს)³².

მკვლევართა გარკვეული ნაწილი სეგმენტურ იარაღს ბარის ან ნიჩბის ფუნქციის შემსრულებელ იარაღად თვლის (გ. ნიორაძე, ბ. კუფტინი, ნ. ხოშტარია, ო. ჯაფარიძე, ა. კალანდაძე, გ. გობეჯიშვილი)³³, მაგრამ, როგორც ცნობილია, ბარი წვერისაყენ შედარებით ვიწროა და მხრებისაკენ — განიერი, ასეთი ფორმის გარეშე ალბათ გაძნელებოდა მიწის ჭრა-გადმობრუნება³⁴, და თუ ეს ასე არ არის, რატომ აღარ ჩანს სეგმენტური იარაღი ანტიკურ კოლხეთში, როგორც ბარის ფუნქციის შემსრულებელი იარაღი?

მკვლევართა ერთი ჯგუფი (მაგალითად მ. ივანჩენკო, ბ. კუფტინი, გ. ლორთქიფანიძე)³⁵ სეგმენტურ იარაღს ფულის ერთეულად თვლის. მაგრამ ამ იარაღების წონის შემოწმებამ ეს ფაქტორი გამორიცხა³⁶ და თან განძებში მოპოვებული სეგმენტები აშკარად მუშაობის კვალს იტარებენ და არ გამოირჩევიან იმ თვისებებით (მტკიცედ ჩამოყალიბებული ფორმა, ზომიწონა), რომელიც საცვლელ ერთეულს აქვს; ეს კარგად ჩანს ე. წ. კავკასიური სიკილების მაგალითზე³⁷. მართალია, გვხვდება, მცირე რაოდენობით, ისეთი ცალბედიც, რომლებსაც სამუშაო პირზე გამოყენების კვალი არ ემჩნევათ, და თუ დასაშვებია, რომ სეგმენტები ერთდროულად ფულის ერთეულადაც ჩავთვალოთ და პარალელურად სამეურნეო ფუნქცია მთავარი იყოს, ჩვენ ამ შემთხვევაში მისი მეორე მხარე გვიანტერესებს.

როგორც აღვნიშნეთ, გვიანბრინჯაოს ხანაში კოლხეთის დაბლობზე მიწათმოქმედება წინარე პერიოდთან შედარებით გარკვეულ აღმავლობას განიცდის. ლითონის სამიწათმოქმედო იარაღის ფართო გამოყენება მეურნეობის ამ დარგს

²⁹ დ. ქორიძე, დსახ. ნაშრომი, გვ. 93.

³⁰ იქვე.

³¹ გ. ნიორაძე, დსახ. ნაშრომი, გვ. 190.

³² Г. Лордкипанидзе, Колхида... გვ. 113.

³³ გ. ნიორაძე, დსახ. ნაშრომი, გვ. 191, Б. А. Куфтин, დსახ. ნაშრომი, გვ. 318, 319; Н. В. Хоштария, დსახ. ნაშრომი, გვ. 179, 180. ო. ჯაფარიძე, მიწათმოქმედების იარაღები დასავლურ ქართულ კულტურაში, გვ. 188; ა. კალანდაძე, სოხუმის მთის არქეოლოგიური ძეგლები, სოხუმი, 1954, გვ. 7; საქართველოს არქეოლოგია, გვ. 144, 158.

³⁴ დ. ქორიძე, დსახ. ნაშრომი, გვ. 93.

³⁵ А. А. Иессен, К вопросу..., გვ. 130, 157, 158; М. М. Ивашенко, Материалы..., გვ. 50; Б. А. Куфтин, დსახ. ნაშრომი, გვ. 318; Г. Лордкипанидзе, დსახ. ნაშრომი, გვ. 114.

³⁶ დ. ქორიძე, დსახ. ნაშრომი, გვ. 95.

³⁷ იქვე.

კიდევ უფრო ეფექტურს გახდიდა³⁸. მიწათმოქმედების განვითარებას უზურდ ხელს შეუწყობდა ამ პერიოდისათვის ქვეყნის შიგნით შექმნილი შედარებით მშვიდობიანი ვითარება³⁹, რასაც თითქმის უნდა მოჰყოლებდეს ის, რომ საბრძოლო იარაღები მცირე რაოდენობითაა წარმოდგენილი სამეურნეო იარაღებთან შედარებით⁴⁰. აქ, როგორც ჩანს, საკმაოდ ინტენსიური ცხოვრება მიმდინარეობს და საზოგადოებას მყარი ეკონომიკური ბაზა აქვს, რომელიც უპირატესად მიწათმოქმედებაზე იყო დაფუძნებული⁴¹. აღსანიშნავია, რომ სეგმენტური იარაღი ხშირად სწორედ სამიწათმოქმედო იარაღებთან ერთად არის აღმოჩენილი, რომელსაც, ისევე როგორც თოხებსა და ბართოხებს, სამუშაო პირზე გამოყენების აშკარა კვალი აჩვენია. აქ ისიცაა ნიშანდობლივი, რომ კოლხეთში აღმოჩენილი ე. წ. „მდნობელთა განძები“ უპირატესად ხმარებიდან გამოსული თოხებისა და სეგმენტური იარაღებისაგან შედგება. ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ ის ძირითადად სამიწათმოქმედო დანიშნულების ერთეულად უნდა ყოფილიყო განკუთვნილი, რომელიც გარკვეულ პერიოდამდე ასრულებდა თავის ფუნქციას. შემდეგ კი, ერთგვარი სახეცვლილების შედეგად, რკინის იარაღის სახით გააგრძელა თავისი არსებობა. ძვ. წ. VII ს. მიწურულიდან კოლხეთში რკინის ფართო ათვისება მიმდინარეობს. რკინის თოხებთან და ცულებთან ერთად იქმნება იარაღის ახალი ფორმაც მასრაგახსნილი სახნისის სახით.

ჩვენი აზრით, ბრინჯაოს სეგმენტური იარაღი თავის დროზე შესაძლოა მარტივი სახნისის ფუნქციას ასრულებდა, ხოლო კოლხეთში რკინის ფართო ათვისების შედეგად ის რკინის სახნისის დახვეწილმა ფორმამ შეცვალა ეს პროცესი ერთბაშად ვერ მოხდებოდა, გარკვეული დროის განმავლობაში რკინის სახნისების პარალელურად თანაარსებობდნენ მცირე რაოდენობით, ბრინჯაოს და კრინის სეგმენტები და მას შემდეგ, რაც რკინის სახნისის ტექნიკური უპირატესობა აშკარად გამოიხატა მისი ეფექტიანობის გამო, სეგმენტური იარაღი საერთოდ გამოდის ხმარებიდან. როგორც მასალები ცხადყოფენ, სეგმენტები ის რაოდენობა სულ უფრო და უფრო კლებულობს და ძვ. წ. VI ს-ის შემდეგ თითქმის აღარ გვხვდება კოლხეთში.

არქეოლოგიურ და ეთნოგრაფიულ მასალებზე დაკვირვებიდან კარგად ჩანს, რომ კოლხეთში განსხვავებულ სამუშაოპირიანი სახნისებია დადასტურებული. რკინის სახნისის სამუშაო პირის ფორმები იმისდა მიხედვით მზადდებოდა, თუ რა სახის ნიადაგთან ექნებოდა საქმე მიწათმოქმედს. მთიან ზოლში სახნისი უფრო წვეწარმახული და ვიწრობარტიანია⁴², კოლხეთის დაბლობზე კი, სადაც ნიადაგი ბუნებრივი პირობების გამო ნესტიანი და რბილია, — რაც თავისთავად ღრმა დამუშავებას არ მოითხოვს, ე. ი. ხვნის დროს ბელტი არ გადადის, არამედ ხდება მიწის ზედაპირული ხვნა, აჩეჩა, ფართო სამუშაოპირიანი სახნისებს ვხვდებით. ამას კარგად ადასტურებს სამეგრელოს ეთნოგრაფიული მასალა⁴³, სადაც ფართო სამუშაოპირიანი სახნისები დაახლოებით იმ ფორმითაა მორაკლული, როგორც ეს III ტიპის სეგმენტურ იარაღებს ახასიათებთ, მაგრამ

³⁸ ო. ჯაფარიძე, დასავლეთ საქართველო გვიანბრინჯაოს ხანაში, საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ბეცნე, 1982, № 1, № 2, გვ. 70.

³⁹ იქვე, გვ. 71.

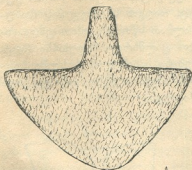
⁴⁰ იქვე.

⁴¹ იქვე.

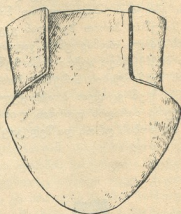
⁴² გ. ჯალაბაძე, მიწათმოქმედება სამეგრელოში, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის, თბ., 1979, გვ. 34.

⁴³ იქვე.

ამ უკანასკნელისაგან განსხვავებით, მათ ყუნწის გახსნილი მასრა გასდევთ იარაღის სახენელ ქუსლში მტკიცედ ჩასამაგრებლად. სახნისების სამუშაო პირის სიგანე 12—17 სმ-ია. (სურ. № 1). მსგავსი სახნისია დამოწმებული თანამედროვე ეთნოგრაფიულ ყოფაში ლეჩხუმური სახნისის⁴⁴ სახითაც.

გრინჰაუს სპეგენტი

ჩქინის სახნისი
(პანთოპოლიზი მონაწილე)

სურათი 1

სოფ. ნიგვზიანში⁴⁵ ძვ. წ. VII—VI სს. დათარიღებულ სამარხში აღმოჩენილია რკინის 6 სახნისი. მათი სამუშაო პირის ფორმა I ტიპში გაერთიანებული სეგმენტების სამუშაო პირის მსგავსია (სურ. № 2). განსხვავება აქაც მასრაგახსნილი ნაწილის არსებობით გამოიხატება; სახნავი იარაღებისათვის ამ მოთხოვნილებას გარკვეულ პერიოდში ალბათ თვით სამიწათმოქმედო კულტურის აღმავლობა განაპირობებდა; სახნისების საშუალო სიმაღლე — 14 სმ-ია. სამუშაო პირის სიგანე — 9-დან 13-სმ-მდე მერყეობს. ასეთივე სახნისია აღმოჩენილი სოფ. პიჩორში; იარაღი დათარიღებულია ძვ. წ. V ს. (ცნობა მოგვარდეს არქეოლოგებმა მ. ბარამიძემ და გ. კვირკველიამ).

აღსანიშნავია, რომ ლითონის სახნისის ყველაზე მარტივი ფორმა დადასტურებულია ავღანურ⁴⁶ და ირანულ⁴⁷ სახენელებში. ასეთ სახნისის სწორი

⁴⁴ ლ. სახაროვა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 167.

⁴⁵ Т. М. Микеладзе, М. В. Барамидзе, Колхидский могильник VII—VI вв. до н. э. в. Нигвзани, Античные памятники Колхиды и Иберии, М., 1977.

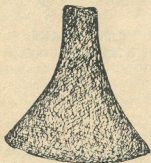
⁴⁶ Н. И. Вавилов, Земледельческий Афганистан, избр. тр. т. I, გვ. 174 — 177, სურ. 69, 73.

⁴⁷ გ. ჯაღბაძე, აღმოსავლეთ საქართველოს სამიწათმოქმედო იარაღების ისტორიისათვის, თბ., 1960, გვ. 66.

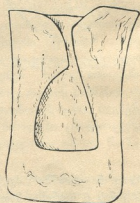
ფორმა აქვს, რომელიც სახენელის ქუსლის კბილის მოყვანილობის მიხედვითაა გამოჭრილი და მას ზემოდან ეფარება.

ასეთი სახნისები ზოგჯერ ფოთლისმაგვარი ფორმისაა და ყუნწით არიან ქუსლზე დაკრულნი⁴⁸, რომელთა განვითარებული ფორმაა მასრებიანი ტოლფერდა სახნისი⁴⁹.

ჩვენი აზრით, ბრინჯაოს სეგმენტური იარაღი შესაძლოა სწორედ სახნისის მარტივ ფორმას წარმოადგენდა, რომელიც ყუნწით ჯდებოდა სახენელის ქუსლის კბილთან სპეციალურად ჩათვლილი ქედის წინასწარ გამოჭრილ კვეთში და სამუშაო პირით ზემოდან ეკვროდა კბილს. სეგმენტი, სამუშაო პირით ქუსლის კბილს ოდნავ უნდა გადასცდენოდა კიდევ, რადგან სწორედ მას (სამუშაო პირს) უნდა აეჭრა მიწა მუშაობის დროს. ალბათ სწორედ ამით უნდა აიხსნას სეგმენტების სამუშაო პირის ორმხრივი და ცალმხრივი ნალესობა (სურ. № 3). ჩვენ ვცადეთ პრაქტიკულად შეგვემოწმებინა სახენელის ქუსლში სეგმენტური იარაღის ფორმის ლითონის ჩამაგრების ამგვარი წესი, გამოგვეცადა იგი მუშაობის დროს და შედეგიც საინტერესო მივიღეთ.

ბრინჯაოს სეგმენტი

ბრინჯაოს სახნისი
(გამართობიანი მასალა)

სურათი 2

ეთნოგრაფიაში დაცულ სახენელ იარაღთა ქუსლების შესწავლისას ჩვენი ყურადღება ისეთი ტიპის ქუსლებმა მიიპყრო, რომელთაც წინა ნაწილი კბილთან ტალღისებურად ჩაკვეთილი აქვთ, რის შედეგადაც შექმნილია ქედიანი კბილი. კბილზე სახნისი მაგრდება და ზურგით ქედს ეყრდნობა. სწორედ ამგვარ ქედშია შესაძლებელი სეგმენტური იარაღის ყუნწის შესაბამისი ჭრილის ამოკვეთაც, რაშიც სეგმენტი ყუნწით ჩამაგრდება, მხრებით ქედს მიეყრდნობა და სამუშაო პირით კბილს გადაეკრობა. ე. ი. მუშაობის დროს სეგმენტს ორი

⁴⁸ გ. ჯალაბაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 66.

⁴⁹ იქვე.

საყრდენი წერტილი უჩნდება: ზურგის მხრიდან — ქელი, ქვემოდან — ქუსლის კბილი. ასეთია აჭარული ჭილდისა და გურული და მეგრული კავის ქუსლები⁵⁰.

დ. ქორიძის ნაშრომში გამოქვეყნებული ბრინჯაოს ნაწარმთა ქიმიური ანალიზის ცხრილები⁵¹ განხილვისას გარკვევით გამოიყოფა სეგმენტების შემადგენლობა საომარი იარაღების (შუბისპირი, ხელშუბისპირი, ცული) ქიმიური შემადგენლობისაგან. ამ უკანასკნელში ჭარბად არის წარმოდგენილი მალევირებელი ელემენტები კალისა და დარიშხანის სახით, რომლებიც სიმტკიცესა და ფხამახვილობას ანიჭებენ საომარ იარაღს.

გარკვეულად ერთგვაროვად გამოიყურება სეგმენტებისა და სამეურნეო იარაღის (თოხი, ბართოხი) ქიმიური შემადგენლობა. ისინი დამზადებულია ან სუფთა სპილენძისაგან, ან დაბალლევირებული ბრინჯაოსაგან. აღნიშნული თავისებურებები ბრინჯაოს ნივთთა შემადგენლობისათვის ერთმხრივად ამაგრებს ჩვენ მიერ გამოთქმულ მოსაზრებას სეგმენტების, ისევე როგორც თოხებისა და ბართოხების სამიწათმოქმედო იარაღებად გამოყენების თვალსაზრისით.

როგორც ჩანს, კოლხეთში რკინის ათვისებასთან დაკავშირებით ნელ-ნელა იწყება ბრინჯაოს სეგმენტური იარაღების ფორმის სასურველი შეცვლაც გახსნილი მასრის შესაქმნელად, რისი საშუალებითაც იარაღი უკვე მკიდროდ ჩამოცემებოდა სახენელის ქუსლის კბილს და ეს პროცესი რკინის სახნისების მასრავახსნილი სატარეს შექმნით გამოიხატა. რაც შეეხება ფართო სამუშაოპირიან ფორმებს, ისინი, როგორც აღვნიშნეთ, მხოლოდ ისეთი ნიადაგების დასამუშავებლად გამოიყენება, როგორიც ეს კოლხეთის ნესტიანი დაბლობისათვის არის დამახასიათებელი, როდესაც მიწის ღრმა დამუშავება მარცვლეულის ჩასაყრელად არახელსაყრელია. ამ შემთხვევაში ნიადაგის ზედაპირული ხენაც საკმარისია კარგი მოსავლის მისაღებად.

აღსანიშნავია, რომ შესწავლილი სეგმენტების უმრავლესობა დაექვემდებარა კოროზიას. სეგმენტების დიდი ნაწილი მისი ტექნოლოგიური და გამოყენებითი პირობების გამო დამზადებულია თხელი ფირფიტისაგან, რაც განაპირობებდა მის გამჭოლ კოროზიას. სეგმენტის სამუშაო ნაწილი უფრო მეტად არის დაზიანებული, ვიდრე მისი ზურგის მხარე. სამუშაო პირის დაზიანებული ნაწილი განიცდიდა კოროზიულ ზედაპირულ ცვლილებებს, რაც იწვევდა მის ფორმის შეცვლას; ამის მკაფიო მაგალითია ის, რომ სეგმენტები გვხვდება სამუშაო ნაწილის მცირე შეცვლილი ფორმებით. ჩვენი აზრით, ძირითადი სამუშაო ფორმა შენარჩუნებული აქვთ შედარებით ნაკლებად დაზიანებულ ეგზემპლარებს, რომელთაც სამუშაო პირის ცენტრი რამდენადმე წამახვილებული აქვთ (III ტიპი).

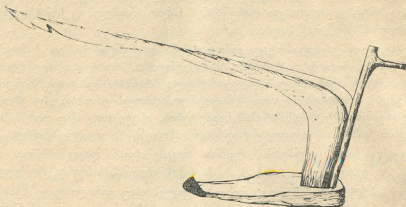
რამდენად მართებული იქნებოდა გვეფიქრა, რომ მეურნეობის ისეთ განვითარებულ ეპოქაში, როგორც გვიანბრინჯაოს ხანა (როდესაც ფართო ხმარებაშია ლითონის თოხი, ცული, ნამგალი, წალდი), მიწას ხის მარტივი სახენელის

⁵⁰ გ. ჩიტაია, რაქული სახენელის ფარფლიანი ქუსლი, თსუ შრომები XVIII, თბ., 1941, გვ. 193, სურ. 8, 1-3-4.

⁵¹ დ. ქორიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 131, ცხრ. № 1, გვ. 132, ცხრ. № 2, გვ. 139, ცხრ. № 3.

დაუცველი ქუსლით ამუშავებდნენ. ჩვენი აზრით, ბრინჯაოს სეგმენტური ფირფიტა სწორედ ამ შემთხვევისათვის შექმნილ, ხელსაყრელ საშუალებას წარმოადგენდა, როგორც სახენელის ქუსლის კბილის დამცველი, მარტივი სახნისი.

არგონავტების თქმულებაში ნახსენებია სპილენძის ჩლიქებიანი ხარები და ფოლადის გუთანის⁵². საყურადღებო აქ ის არის, რომ სახენელის გამწვევ ძალად ნალდაკრული ხარები ყოფილა, ხოლო სახენელი—ლითონისა⁵³. ამ თქმუ-

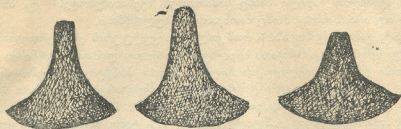

სურათი 3.

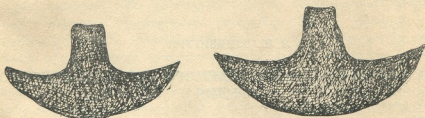
სებანეტუნი იახალის სახენელის ქუსლზე დაკრული მდგომარეობა.

⁵² აკ. ურუშაძე, ძველი კოლხეთი არგონავტების თქმულებაში, 1964, გვ. 215.

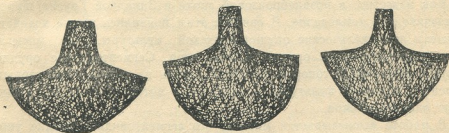
⁵³ იქვე.

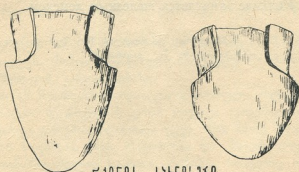
I ծնոն

II ծնոն

III ծնոն

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆՏԻԿԱՆ

ԵՐԱՅԵՏԻ 4

ԵՐԱՅԵՏԵՐԻ ՈՐԱԶԼՈՒՆ ԵՐԱՅԵՏԵՐԻ ԵՐԱՅԵՏԵՐԻ
 ԵՐԱՅԵՏԵՐԻ

ლებიდან შესაძლოა ნაწილი მაინც სიმართლეს შეესაბამებოდეს⁵⁴ და მთელი სახენელი თუ არა, სახნისი მაინც ბრინჯაოსი ვიგულისხმობ.

ამრიგად, გამოვეთქვამთ აზრს, რომ კოლხური კულტურის ერთ-ერთი დამახასიათებელი ელემენტი, ბრინჯაოს სეგმენტური იარაღი, ლითონის სახნისის მარტივი ფორმა უნდა ყოფილიყო, რომელმაც თავისი პრაქტიკული გამოყენების პერიოდში გარკვეულად გაიარა ტიპოლოგიური განვითარების გზა (სურ. № 4); (I ტიპი: ტრაპეციის ფორმა, გამოუყვეთავი ყუნწი. II ტიპი: გამოყვეთილი ყუნწი, ჰორიზონტალურად გაშლილი მხრები, III ტიპი: გამოყვეთილი ყუნწი, გაშლილი მხრები, სამუშაო პირის წამახვილებული ფორმა, გავრცელების დიაპაზონი), ხოლო კოლხეთში, რკინის ფართო ათვისების შედეგად, უკვე რკინის ჩამოყალიბებული სახნისის სახით გააგრძელა თავისი არსებობა.

Л. Ш. ДЗИДЗИГУРИ

О НАЗНАЧЕНИИ ТАК НАЗЫВАЕМОГО СЕГМЕНТОВИДНОГО ОРУДИЯ

Резюме

Как известно, в позднебронзовой эпохе в Западной Грузии широко развивалось земледелие. В связи с этим появились также хозяйственные и сельскохозяйственные орудия колхской культуры, как мотыга, топор, сегментовидные орудия, цалда, серп. Сегментовидное орудие вместе с мотыгой и топором является одним из самых характерных элементов колхской культуры, о назначении которого пока не существует единого мнения.

В работе высказывается мнение, что сегментовидное орудие употреблялось как примитивный лемех, который, после широкого освоения железа в Колхиде заменяется железным лемехом.

წარმოდგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტმა ლ. ჯაფარიძემ.

⁵⁴ გ. ჯალაზაძე, მიწათმოქმედება სამეგრელოში, გვ. 20.

რედაქტორი კიკნაძე

**ისტორიული მემორიალის განვითარების ზოგადი ასპექტი
საქართველოში დიდი სამამულო ომის წლებში**

დიდი სამამულო ომში გამარჯვების საქმეში მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა საბჭოთარმა მეცნიერებამ, რომელმაც შეძლო უმოკლეს ხანაში მთლიანად გარდაეკმნა თავისი საქმიანობა და უზრუნველყო ქვეყნის დაცვასთან დაკავშირებული ურთულესი პრობლემების წარმატებით გადაჭრა.

ფაშისტური გერმანიის განადგურების საქმეში თავიანთი წვლილი შეიტანეს, კერძოდ, საზოგადოებრივ მეცნიერებათა წარმომადგენლებმაც, რომლებიც დაუნდობლად ამხილებდნენ რასისტული თეორიის ანტიმეცნიერულ ხასიათს. განსაკუთრებით გაიზარდა ომის წლებში ისტორიული მეცნიერების საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მნიშვნელობა. ისტორიკოსთა წინაშე დაისახა მეტად პასუხსაგები ამოცანები: იდეოლოგიურად შეეიარაღებინათ საბჭოთა ადამიანები, მთელი მსოფლიოს წინაშე ემხილებინათ გერმანული ფაშიზმის კაცთმოძულე არსი, განემტკიცებინათ დემოკრატიული ქვეყნების საერთაშორისო სოლიდარობა, საბჭოთარი პატრიოტიზმის სულისკვეთებით აღეზარდათ მოსახლეობა, შეესწავლათ საბჭოთა კავშირის ხალხთა საბრძოლო ტრადიციები და ობიექტურად აესახათ მათი გმირული წარსული¹.

უფროსი და საშუალო ასაკის ადამიანებს კარგად ახსოვთ, ხოლო იმათ, ვინც მეცნიერულად იკვლევს დიდი სამამულო ომის ისტორიას, ფრონტისა და ზურგის ურთიერთობის პრობლემას, დოკუმენტების მიხედვით იციან, რომ საბჭოთა ისტორიკოსებმა წარმატებით გაართვეს თავი მათ წინაშე დასმულ ამოცანებს.

დიდი სამამულო ომის წინა პერიოდში საქართველოში რამდენიმე მნიშვნელოვანი მოვლენა მოხდა, რამაც უთუოდ გავლენა იქონია ისტორიული მეცნიერების შემდგომ განვითარებაზე.

1940 წლის 18 ნოემბერს გარდაიცვალა ქართული ისტორიოგრაფიის და, საერთოდ, ქართული მეცნიერების დიდი თავკაცი აკადემიკოსი ივანე ჯავახიშვილი. მისი გარდაცვალების წლისთავი უკვე ომის მძიმე წლებში აღინიშნა.

1941 წ. 18 ნოემბერს ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის თანამშრომელთა საერთო კრებაზე, რომელიც ამ თარიღს მიეძღვნა, ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავდა: „დღეს, როცა მძვინვარე მტერმა ჩვენი სამშობლოს ჰიშკარი ვერაგულად შემოარღვია და გახელებული ის საბჭოეთის დედაციხეს ეხეტქება, უეჭველად არახელსაყრელი დროა განსვენებული აკადემიკოსი ივანე ჯავახიშვილის პიროვნებისა თუ მეცნიერულ-საზოგადოე-

¹ Б В Левшин. Советская наука в годы Великой Отечественной войны, М., 1983, გვ. 129.

ბრივი მოღვაწეობის რამდენადმე სრული შეფასებისათვის. გვწამს, ქარიშხალი გადაიღოს, სიმართლის მზე კვლავინდებურად ინათებს და ღროც დადგება, როცა ეროვნული კულტურის ამ დიდ მოღვაწეს შესაფერისად და ღირსეულად შეაფასებენ მისი დაზრდილები. მაგრამ ეს საღამო, როგორი მკრთალიც არ უნდა იყოს, არც ზედმეტია და საჭიროცაა. იმ დროს, როცა ჩვენს ეროვნულ არსებობას, ჩვენს კულტურულ მომავალს კვლავ განსაცდელი ემუქრება, იმ ადამიანის მოგონება, რომელმაც მთელი თავისი დიდი ძალ-ღონე ჩვენი ეროვნული კულტურისათვის ბრძოლას და ამ კულტურის სამსახურს პატიოსნად შეაღია, — სასარგებლო საქმეა: ივ. ჯავახიშვილის ხსოვნის საღამო ჩვენი სამშობლოს უკეთესი მომავლისათვის ბრძოლას ემსახურება².

დღეს ჩვენ ეს სიტყვები რამდენადმე პათეტიკურად გვეჩვენება უთუოდ, მაგრამ მაშინ ადამიანებს სჭირდებოდათ იმედის მომცემი, დამამშვიდებელი საუბარი და ქართველი ისტორიკოსები წარმატებით ახერხებდნენ ასეთი გულში ჩამწვდომი სიტყვების პოვნას, გამარჯვების რწმენას განუმტკიცებდნენ ხალხს.

1941 წ. თებერვალში შეიქმნა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია, რომლის პირველ შემადგენლობაში დამფუძნებელ წევრებად შევიდნენ ისტორიკოსები გიორგი ხაჭაპურიძე და სიმონ ჯანაშია და ხელოვნებათმცოდნე გიორგი ჩუბინაშვილი. ამავე დროს ს. ჯანაშია არჩეულ იქნა მეცნიერებათა აკადემიის პირველ ვიცე-პრეზიდენტად, გარდაცვალებამდე ასრულებდა ამ მოვალეობას და, ნ. ბერძენიშვილის თქმით, „მუდამ არსებით გავლენას ახდენდა ქართული მეცნიერების ამ შტაბის მთელ საქმიანობაზე“³.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შექმნასთან ერთად სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის (ენიმკი) გაიყო ორად — ენისა და ისტორიის ინსტიტუტებად, თუმცა 1943 წლამდე მათ შეინარჩუნეს საერთო ხელმძღვანელობა, ხოლო 1944 წლამდე — ერთი სამეცნიერო საბჭო. 1943 წელს ისტორიის ინსტიტუტს ივანე ჯავახიშვილის სახელი მიეკუთვნა⁴.

ქართველ ისტორიკოსთა საქმიანობა დიდი სამაჟულო ომის წლებში რამდენიმე მიმართულებით წარიმართა. პირველი იყო უშუალო მონაწილეობა საომარ მოქმედებაში. არაერთმა ახალგაზრდა მკვლევარმა ისტორიკოსმა იარაღი აიღო ხელში ომის დაწყებისთანვე და პირნათლად მოიხადა თავისი წმინდა ვალი სამშობლოს წინაშე.

როგორც ითქვა, საბჭოთა მეცნიერთა ერთ-ერთი ძირითადი ამოცანა იყო ფაშიზმის ანტიხალხური არსის მხილება. ომის წლებში გამოქვეყნდა აკად. ს. ჯანაშიას ნაშრომი — „გერმანული ფაშიზმი ქართველი ხალხის უბოროტესი მტერია“⁵ და აკად. ა. ჩიქობავას ბროშურა — „ფაშიზმი — პროგრესის უარმყოფელობა“ (1941). გამოიცა აგრეთვე ნაშრომები, რომლებშიც

² ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, თბ., 1966, გვ. 339.

³ ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები, V, თბ., 1971, გვ. 147.

⁴ ს. ჯანაშია. მოკლე ანგარიში აკად. ნ. მარის სახ. ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის და მისი სამეცნიერო საბჭოს მუშაობისა. — ენიმკის მოაზრ. ტ. XIV. თბ., 1944, გვ. 382, 395.

⁵ ს. ჯანაშია. გერმანული ფაშიზმი ქართველი ხალხის უბოროტესი მტერია. — ენიმკის მოაზრ. ტ. XIII, თბ., 1942.

მზილებული იყო გერმანელთა თვითნებობა და თარეში საქართველოში 1918 წელს.⁶

დიდ სამამულო ომის წლებში განსაკუთრებით მნიშვნელობა მიენიჭა ხალხის აღზრდას პატრიოტული სულისკვეთებით, აღზრდას გმირული წარსულის საუკეთესო ტრადიციებზე. ქართველი ისტორიკოსები რესპუბლიკის მშრომელებს, წითელი არმიის მეთაურებს მოაგონებდნენ იმ დიდი ბრძოლების სახელოვან ტრადიციებს, საუკუნეთა მანძილზე რომ ეწეოდა ჩვენი ხალხი დამოუკიდებლობისა და არსებობის შენარჩუნებისათვის. მოაგონებდნენ ამ ბრძოლების ცალკეულ, განსაკუთრებით შთამბეჭდავ ეპიზოდებს, ჩვენი დიდი წინაპრების — ვახტანგ გორგასლის, დავით აღმაშენებლის, ცოტნე ლაღიანის, გიორგი ბრწყინვალის და სხვათა საგმირო საქმეებს.

უკვე 1941 წელსვე ისტორიის ინსტიტუტის გამოცემებში შეიქმნა საგანგებო სერია — „ქართველი ხალხის ბრძოლა უცხოელ დამპყრობელთა წინააღმდეგ“ და იმავე წელს ამ სერიით გამოიცა ნ. ბერძენიშვილის ბროშურა: „თათართა ბატონობის ხანა“, ხოლო მომდევნო, 1942 წელს გამოიცა ს. ჯანაშიას ნარკვევი: „ქართლის ცხოვრების ძველი და ახალი ფურცლები“.

მომდევნო წლებში ამავე სერიით გამოიცა კიდევ არაერთი ბროშურა, რომელთა ავტორები იყვნენ ლ. ბოჭორიშვილი, ვ. გაბაშვილი, მ. დუმბაძე, შ. მესხია, თ. სოსელია, გ. ქიქოძე⁷. ამავე თემატიკით სამეცნიერო-პოპულარულ ლიტერატურას აქვეყნებდნენ აგრეთვე სხვა დაწესებულებებიც. კერძოდ, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტმა გამოსცა ა. კიკვიძისა და თ. ლომოურის ბროშურები⁸. განსაკუთრებით ნაყოფიერად მოღვაწეობდა ამ მიმართულებით ს. მაკალათია, რომელმაც 7 დასახელების სხვადასხვა ნაშრომი გამოსცა 1942—1945 წლებში⁹. 1943 წელს ისტორიის ინსტიტუტმა დააარსა მეორე სერიაც — „წითელარმიელის ბიბლიოთეკა“, გამოიცა დ. გვრიტიშვილის ბროშურა, რომელიც შკითხველებს მოუთხრობდა სტალინგრადის გმირული ბრძოლების ქართველ მონაწილეთა შესახებ¹⁰. სამამულო ომის მთელ მანძილზე ხშირად იბეჭდებოდა სამხედრო-პატრიოტული თემატიკისადმი მიძღვნილი პოპულარული ნარკვევები სამეცნიერო თუ საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ და ლიტერატურულ ჟურნალებსა და გაზეთებში, როგორც თბილისში, ისე ავტონომიური რესპუბლიკების დედაქალაქებშიც. მათგან შეი-

⁶ მ. გაბრიჩიძე. გერმანელი ოკუპანტები საქართველოში 1918 წელს. მასალების და დოკუმენტების კრებული. თბ., 1942; III. К. Чхетия, Германский империализм и Грузия (Оккупация Грузии Германией в 1918 г.). — Вестник Гос. Музея Грузии, т. XII В. Тб., 1944.

⁷ ლ. ბოჭორიშვილი. ბახტონის გმირები, 1943; ვ. გაბაშვილი. თათართა შემოსევები საქართველოში (ზაგრატ V და გიორგი VI), 1943; მ. დუმბაძე. გენერალი ივანე ინდრონიკაშვილი, 1943; შ. მესხია. ერთი ფურცელი ქართველთა გმირული წარსულიდან (ლუარსაბ I და სიმონ I), 1943; თ. სოსელია. შალვა ახალციხელი, 1943; გ. ქიქოძე. ერეკლე მეფის ომები, 1943.

⁸ ა. კიკვიძე. დავით აღმაშენებელი, 1942; თ. ლომოური, პეტრე ბაგრატიონი, 1943.

⁹ ს. მაკალათია. დიმიტრი თავდადებული, 1942; მისივე, ვახტანგ გორგასლანი, 1942; მისივე, თამარ მეფე, 1942; მისივე. ერეკლე მეორის გმირობა და თავდადება, 1942; მისივე. დავით აღმაშენებელი, 1944; მისივე. გიორგი ბრწყინვალე, 1944; მისივე. საბრძოლო და თავდაცვითი ნაგებობანი საქართველოს მთიანეთში, 1945.

¹⁰ დ. გვრიტიშვილი. ქართველი სტალინგრაძელები, 1944.

ძლებს მოვიხსენიოთ ისტორიკოსების გ. ხაჭაპურიძის, სარგის კეჭელაძის, ა. იოსელიანის, ი. ანთელავას, გ. ძიძიას და სხვათა მრავალი საინტერესო ნაშრომი.

გარდა სამეცნიერო-პოპულარული ლიტერატურის გამოცემისა, სათანადო ყურადღება ექცეოდა სალექციო მუშაობასაც. აკად. მ. ნეჭინას სიტყვით, ომის დროს „ლექციებიც იბრძვიან. იდეური იარაღის არსენალში მათ თავისი ადგილი აქვთ მიიჩნილი“¹¹. ქართველმა ისტორიკოსებმა სამხედრო ნაწილებსა და რესპუბლიკის მოსახლეობაში წაიკითხეს რამდენიმე ასეული ლექცია-მოსხენება ქართველი და საბჭოთა კავშირის ხალხების გამართული წარსულიდან, მიმდინარე პოლიტიკისა და სხვა აქტუალური საკითხების შესახებ¹².

დიდი სამამულო ომის წლებში განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა სამეცნიერო ძალების შენარჩუნებას და მათი კვალიფიკაციის ზრდას, მეცნიერული კვლევის უკვე მიღწეული დონის შენარჩუნებას და შემდგომ ამაღლებას. ამიტომ ომის სარბიელზე მძიმე მდგომარეობის ქაშაყ კი არ შეწყვეტილა ზრუნვა სამეცნიერო კადრების მომზადებაზე. დაძაბული მუშაობა იყო გაშლილი ამ მხრივ ისტორიულ მეცნიერებაშიც. დიდი სამამულო ომის წლებში საქართველოში მომზადდა და დაცულ იქნა არაერთი საკვალიფიკაციო ნაშრომი ისტორიის დარგში სამეცნიერო ხარისხების მოსაპოვებლად. კერძოდ, 1943 წელს დისერტაცია ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად დაიცვა ნ. ბერძენიშვილმა 1941—1945 წლებში საკანდიდატო დისერტაციები დაიცევს ა. აფაქიძემ, ლ. ბოჭორიშვილმა, ა. იოსელიანმა, ნ. რეხვიაშვილმა, ი. ხუციშვილმა (1941 წ.), ვ. გაბაშვილმა, დ. გვრიტიშვილმა, კ. გრიგოლიამ, შ. მესხიამ, გ. ტივაძემ (1942 წ.), გ. გობეჯიშვილმა, მ. დუმბაძემ (1943 წ.), გ. ლომთათიძემ, გ. მელიქიშვილმა, ო. სოსელიამ (1944 წ.), თ. ყაუხჩიშვილმა (1945 წ.).

ეს მონაცემები მოწმობს, რომ საქართველოში ომის მძიმე წლებშიც გრძელდებოდა დაძაბული შრომა ისტორიკოსთა სამეცნიერო კვალიფიკაციის გაზრდის ხაზით. ეს იყო დიდი სახელმწიფო პოლიტიკა, კომუნისტური პარტიისა და საბჭოთა მთავრობის ზრუნვა მეცნიერების ხვალისდელ დღეზე, რაც სავსებით გამართლებული აღმოჩნდა. ჩვენმა ქვეყანამ შედარებით ადვილად შეძლო ომის შედეგად მეცნიერებისათვის მიყენებული დიდი ზარალის ანაზღაურება და შეუწელებლად განაგრძო სკოლა მეცნიერული პროგრესის გზით.

აქვე შეიძლება გავიხსენოთ, რომ 1942—1943 წლებში საბჭოთა კავშირში დაცულ იქნა 811 სადოქტორო და 2464 საკანდიდატო დისერტაცია, სოლო სულ ომის წლებში ორივე ხარისხის მოსაპოვებლად დაცულ იქნა 12116 დისერტაცია¹³.

აღსანიშნავია დიდი სამამულო ომის წლებში სსრ კავშირისა და საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიების შემადგენლობათა ზრდა. კერძოდ, 1943 წელს ს. ჯანაშია არჩეულ იქნა სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის ნამდვილ წევრად, ხოლო ხელოვნებათმცოდნე შ. ამირანაშვილი — წევრ-კორესპონდენ-

¹¹ М. В. Нечкина. Лекции в дни войны. — В кн.: В годы войны. Статьи и очерки. М., 1985, зб. 31.

¹² ს. ჯანაშია, მოკლე ანგარიში, გვ. 396.

¹³ Б. В. Левшин, Советская наука в годы Великой Отечественной войны, зб. 102.

ტად. 1944 წელს ნ. ბერძენიშვილი არჩეულ იქნა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ნამდვილ წევრად, ხოლო არქეოლოგი ბ. კუფტინი და ეთნოგრაფი გ. ჩიტაია — წევრ-კორესპოდენტებად.

ზემოთ მოკლედ დახასიათებულ სამეცნიერო-პროპაგანდისტულ და ორგანიზატორულ საქმიანობასთან ერთად ქართველი ისტორიკოსები განაგრძობდნენ დაძაბულ შრომას საქართველოს ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ტრადიციული თემატიკის დამუშავების ხაზითაც. ამ მიმართულებით მიღებული განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი შედეგებიდან უნდა აღინიშნოს ბ. კუფტინისათვის 1942 წელს სტალინის სახელობის პრემიის მინიჭება ნაშრომისათვის — „არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში“¹⁴.

1943 წელს 10-ათასიანი ტირაჟით გამოიცა ივ. ჯავახიშვილის, ნ. ბერძენიშვილისა და ს. ჯანაშიას მიერ მომზადებული „საქართველოს ისტორია“¹⁵, რომელიც საშუალო სკოლის უფროსი კლასებისათვის იყო განკუთვნილი სახელმძღვანელოდ. 1947 წელს ამ წიგნმა სტალინის სახელობის პრემია დაიმსახურა. მიუხედავად იმისა, რომ ბოლო 30 წლის მანძილზე ჩვენში არაერთი სახელმძღვანელო, დამხმარე სახელმძღვანელო და პოპულარული ნაშრომი გამოიცა საქართველოს ისტორიაში, ომის წლებში გამოქვეყნებული ეს წიგნი დღესაც დიდი ინტერესით და სიამოვნებით იკითხება და შემთხვევითი არ იყო, რომ აკად. გ. მელქიშვილმა სწორედ ეს სახელმძღვანელო დაუდო საფუძვლად 1980 წელს გამოცემულ საქართველოს ისტორიის საკითხავ წიგნს¹⁶.

სრულიად განსაკუთრებული ყურადღება ექცეოდა დიდი სამამულო ომის პერიოდის ქართულ ისტორიულ მეცნიერებაში წყაროთმცოდნეობით საქმიანობას.

საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობა XX საუკუნის პირველ მეოთხედში ჩამოყალიბდა თავისი საკუთარის საგნისა და კვლევის მეთოდების მქონე დამოუკიდებელ მეცნიერებად. მისი შექმნა ივ. ჯავახიშვილის სახელთან არის დაკავშირებული¹⁷.

საერთოდ, ამ მეცნიერებამ ჩვენს ქვეყანაში განვითარების რამდენიმე სტადია გაიარა. ერთ ხანს ის დამხმარე ან მთავარ დამხმარე ისტორიულ დისციპლინად იყო მიჩნეული, მერე დამოუკიდებელ სპეციალურ ისტორიულ დისციპლინად აღიარეს, შემდეგ სპეციალური ისტორიული დისციპლინების ჯამი ან კომპლექსი უწოდეს¹⁸. ამჟამად ჩვენში შემუშავებულია დასაბუთებუ-

¹⁴ Б. А. Куфтин. Археологические раскопки в Триалети, I, Тб., 1941.

¹⁵ ივ. ჯავახიშვილი, ნ. ბერძენიშვილი, ს. ჯანაშია. საქართველოს ისტორია უძველესი დროიდან XIX საუკუნის დამდეგამდე. აკად. ს. ჯანაშიას რედაქციით, თბ., 1943.

¹⁶ საქართველოს ისტორია, საკითხავი წიგნი, შედგენილი აკად. ს. ჯანაშიას და აკად. ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით გამოქვეყნებული სახელმძღვანელოების მიხედვით. შემდგენელ-რედაქტორი გ. მელქიშვილი. თბ., 1980.

¹⁷ Р. К. Кикнадзе. И. А. Джавахишвили и источниковедение истории Грузии. Тб., 1976; რ. კიკნაძე, ივანე ჯავახიშვილი და საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობა. — ქართული წყაროთმცოდნეობა, V. თბ., 1978, გვ. 95.

¹⁸ Л. В. Черепнин. К вопросу о методологии и методике источниковедения и вспомогательных исторических дисциплин. — В кн.: Источниковедение отечественной истории, I. М., 1973, გვ. 36—37; Л. Е. Шенелев. Источниковедение и вспомогательные исторические дисциплины: к вопросу о их задачах и роли в историческом исследовании. — в кн.: Вспомогательные исторические дисциплины. XIII. Л., 1982, გვ. 4—6; В. В. Фарсоби. Источниковедение и его метод., М., 1983, გვ. 28.

ლი შეხედულება, რომ წყაროთმცოდნეობა ისტორიული მეცნიერებების პლექსური დარგია, რომელიც აერთიანებს სპეციალურ ისტორიულ დისციპლინებს, განაზოგადებს მათ მონაცემებს და ქმნის წერილობითი ისტორიული წყაროების გამოვლენის, შესწავლის, გამოცემისა და გამოყენების თეორიასა და მეთოდებს¹⁹.

რაც მთავარია, წყაროთმცოდნეობის დეფინიციის თანდათანობით დაზუსტება ტერმინთა უბრალო ცვალებადობა კი არ არის, არამედ გაპირობებულია მეცნიერების ამ დარგის საგნის თანდათან გართულებით და გაფართოებით, კვლევის მეთოდების გამარჯვებულებით და დახვეწით, რაც თვალნათლივ ასახავს წყაროთმცოდნეობის როლისა და მნიშვნელობის სწრაფ ზრდას საზოგადოებრივ მეცნიერებათა სისტემაში.

თანამედროვე წყაროთმცოდნეობაში ორი ძირითადი მიმართულებით წარმოებს კვლევა — ზოგადთეორიული და კონკრეტულ-წყაროთმცოდნეობითი ხაზით. წყაროთმცოდნეობის გამოყენებითი ფუნქცია ისტორიული წყაროების პუბლიკაცია. არის კიდევ ერთი სახე ისტორიული კვლევისა — უცნობი (უპირატესად, უცხოური) წყაროების ცნობათა მეცნიერულ მიმოქცევაში შემოტანა. ამ შემთხვევაში ძირითადი ყურადღება ცნობების შინაარსზეა გადატანილი, მათ წყაროთმცოდნეობით შესწავლას ნაკლები ადგილი ეთმობა.

დიდი სამამულო ომის პერიოდში, ისევე როგორც მომდევნო წლებშიც, ქართულ ისტორიოგრაფიაში არ წარმოებდა წყაროთმცოდნეობის ზოგად-თეორიული პრობლემების კვლევა. სამაგიეროდ, მეტად ნაყოფიერი მუშაობა მიმდინარეობდა კონკრეტულ-წყაროთმცოდნეობითი საკითხების შესწავლის ხაზით.

თანამედროვე წყაროთმცოდნეობის პრინციპია, რომ ისტორიული წყარო ჯერ უნდა ზედმიწევნით იქნეს შესწავლილი და მერე გამოიცეს²⁰. ამ შეხედულებას ჰყავს მოწინააღმდეგეებიც. მეცნიერებაში იოლი ცხოვრების მოცვარულს ურჩევნია შეუსწავლელად გამოუშვას ისტორიული წყაროს მის მიერ მიკვლეული ტექსტი, თვითონ გამომცემლის სახელი დაიმკიდროს, შესწავლის ფუნქცია კი სხვას დააკისროს.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში, საბედნიეროდ, იმთავითვე დამკვიდრდა პირველი პრინციპი — ჯერ შევისწავლოთ, შემდეგ გამოვცეთ. ივ. ჯავახიშვილის გარდაცვალების წლისთავისადმი მიძღვნილ სხდომაზე, 1941 წ. 18 ნოემბერს, ს. ყაუხჩიშვილი ხაზგასმით აღნიშნავდა: „ივანე ჯავახიშვილი ისტორიკოსის პირველ მოვალეობად სთვლიდა წინასწარ ღრმა ფილოლოგიურ მუშაობას ტექსტებზე, მათ ამოკითხვასა და დადგენას, სხვადასხვა წარმოშობის ტექსტების შედარებით შესწავლას“ და ა. შ.²¹

1941—1945 წლებში საქართველოში გამოქვეყნდა არაერთი პირველხარისხიანი გამოკვლევა დიპლომატიკის, ეპიგრაფიკის, ნუმიზმატიკის, ტერმინოლოგიის დარგში, დაიბეჭდა ნაშრომები, რომლებშიც მოცემულია წერილობითი ძეგ-

¹⁹ რ. კიკნაძე. წერილობითი ისტორიული წყაროების გამოცემის მეთოდების ზოგიერთი საკითხი. — ქართული წყაროთმცოდნეობა, VI. თბ., 1985, გვ. 39.

²⁰ Д. С. Лихачев. Текстология на материале русской литературы X—XVII веков. Л., 1983, გვ. 498.

²¹ აკად. ივ. ჯავახიშვილის გარდაცვალების პირველი წლისთავისათვის. — ენიშნის მოამბე, XIII, 1942, გვ. 278.

ლებს პალეოგრაფიული, ტექსტოლოგიური ანალიზი, დასასრულ, განხორციელდა არაერთი უმნიშვნელოვანესი ისტორიული წყაროს, როგორც ქართულის, ისე უცხოურის, მეცნიერული პუბლიკაცია. ამ ნაშრომებისა და პუბლიკაციების ავტორები არიან: ილ. აბულაძე, ნ. ბერძენიშვილი, კ. გრიგოლია, ვ. დონდუა, პ. ინგოროყვა, ს. კაკაბაძე, დ. კაპანაძე, კ. კეკელიძე, თ. ლომოური, ს. მავალათია, ლ. მელიქსეთბეგი, ლ. მუსხელიშვილი, ვ. ფუთურიძე, გ. ქიქოძე, ს. ყაუხჩიშვილი, ა. შანიძე, ქ. შარაშიძე, შ. ჩხეტია, გ. წერეთელი, ს. ჯიქია.

წყაროთმცოდნეობითი გამოკვლევები იბეჭდებოდა ისეთ ავტორიტეტულ სამეცნიერო ორგანოებში, როგორიც არის საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, საქართველოს სსრ მინისტრთა საბჭოსთან არსებული მთავარი საარქივო სამართველოს „საისტორიო მოამბე“, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ენიშკის მოამბე, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, პედაგოგიური ინსტიტუტების შრომები.

რა თქმა უნდა, სრულიად შეუძლებელია და არც არის საჭირო დიდი სამამულო ომის წლებში საქართველოში გამოქვეყნებული ყველა წყაროთმცოდნეობითი გამოკვლევისა თუ ტექსტის პუბლიკაციის ჩამოთვლა. ეს სამეცნიერო ბიბლიოგრაფიის ამოცანაა. მაგალითისათვის შეიძლება დავასახელოთ მხოლოდ ერთი კრებულის, ენიშკის მოამბის XIII ტომის (1942 წ.) ზოგიერთი ნაშრომი. ამ კრებულში მოთავსებულია, კერძოდ: გ. წერეთლის „არმაზის ბილინგვა“ (ქართულ და ინგლისურ ენებზე), ლ. მუსხელიშვილის „სამშვილდის სიონის წარწერები და აშენების თარიღი“, ქრ. შარაშიძის „იესეს ოსეს ძის ქორანიკონი“, ვ. ფუთურიძის „არაბი ისტორიკოსი XII ს. თბილისის შესახებ“, ს. ჯიქიას „ცნობა დიდი მოურავის უკანასკნელი დღეების შესახებ ოსმალეთში“, მისივე, „ხოთქრის მიერ დიდი მოურავისადმი გაცემული სიგელი“.

თემატიკურად მრავალფეროვანი და საინტერესოა ომის წლებში გამოცემული ნაკვეთები კრებულისა „მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“. საკმარისია ითქვას, რომ აქ დაიბეჭდა ფართოდ ცნობილი „გეორგიკის“ ერთ-ერთი ნაკვეთი²², პლანო კარბინისა და გულიოიმ რუბრუკისის თხზულებათა ქართული თარგმანები²³, ჰაჯი მეჰდი-ყული ყაჯარის (XVII ს.) ცნობათა ქართული თარგმანი სპარსული ტექსტიტურთ²⁴ და სხვ.

დიდი სამამულო ომის პერიოდის ქართული წყაროთმცოდნეობის უეჭველი მიღწევაა ქართული ისტორიული ტექსტების მეცნიერული გამოცემები. მაგალითად, 1941 წელს გამოიცა კ. კეკელიძის მიერ აღდგენილი ტექსტი

²² გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტ. IV, ნაკვ. 2. ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანით გამოცემა ს. ყაუხჩიშვილმა. — მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. II, თბ., 1941.

²³ პლანო კარბინი. ისტორია მონღოლებისა, რომელთაც ჩვენ თათრებს ვუწოდებთ. თარგმანა გ. ქიქოძემ. — მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. II, თბ., 1942; გულიოიმ რუბრუკისი. მოგზაურობა აღმოსავლეთის ქვეყნებში. თარგმანი ფრანგულიდან გ. ქიქოძისა. — იქვე, ნაკვ. V, თბ., 1943.

²⁴ „უკეთესთაგან უკეთესი (ისტორია)“ ჰაჯი მეჰდი ყული ყაჯარისა. გამოცემა გ. ფუთურიძემ. მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, თბ., 1942, ნაკვ. II.

12. „მეცნიერ“, ისტორიის სერია, 1985, № 2

თამარის ე. წ. პირველი ისტორიკოსის თხზულებისა „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“, ხოლო 1944 წელს — თამარის მეორე ისტორიკოსის „ცხოვრება მეფეთა მეფისა თამარისი“, დასაბუთებლად მომზადებული ივ. ჯავახიშვილის მიერ (ეს იყო ამ თხზულების ქართული ტექსტის პირველი პუბლიკაცია). ამავე წლებში გამოქვეყნდა აგრეთვე აბუსერიძე ტბელის, დავით და ბაგრატ ბაგრატიონების ისტორიული თხზულებანი²⁵, ზოგიერთი დოკუმენტური წყარო²⁶. საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს „ქართლის ცხოვრების“ ერთ-ერთი უძველესი ხელნაწერის, ე. წ. ანასეული ნუსხის პუბლიკაცია ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით²⁷.

1942 წელს თბილისში ჩამოვიდა ალყაშემორტყმული ლენინგრადიდან ევაკუირებული ვ. დონდუა, რომელიც აქტიურად ჩაება სამეცნიერო-პედაგოგიურ საქმიანობაში. 1945 წელს გამოიცა მის მიერ რუსულად თარგმნილი „კალმასობა“ იოანე ბაგრატიონისა²⁸.

ყველა დასახელებულ გამოცემას, თითქმის უკლებლივ, ახლავს ვრცელი ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი გამოკვლევა, შენიშვნები, საძიებლები, საჭიროების შემთხვევაში, უცნობი სიტყვების განმარტებანი.

ცნობილია, რომ ისტორიის დარგში გამოცემული ნაშრომების „აქტიური ცხოვრების“ პერიოდი, სხვა მეცნიერებათა პროდუქციასთან შედარებით, უფრო ხანგრძლივია²⁹. კიდევ უფრო მეტ ხანს „ცოცხლობენ“ წყაროთმცოდნეობითი გამოკვლევები, მაგრამ 4—5 ათეული წლის მანძილზე ამ რიგის ნაშრომებიც საკმაოდ ძველდება.

თანამედროვე წყაროთმცოდნეობის თვალთახედვით, დღევანდელი გაზრდილი მოთხოვნების პოზიციიდან რომ ვაფასებთ ქართველ მეცნიერთა მიერ დიდი სამამულო ომის წლებში გამოქვეყნებულ წყაროთმცოდნეობით ნაშრომებს, მაშინაც კი თამამად შეიძლება ითქვას, რომ მათ თითქმის მთლიანად შეინარჩუნეს მეცნიერული ღირებულება.

ისტორიული წყაროების პუბლიკაციები, როგორც წესი, მკვლევართა ფართო წრეს უწევენ სამსახურს საკმაოდ ხანგრძლივი დროის განმავლობაში³⁰. 1941—1945 წლებში საქართველოში გამოცემული ისტორიული ტექსტები დღესაც განაგრძობენ აქტიურ ცხოვრებას და ემსახურებიან ქართული ისტორიული მეცნიერების წინსვლის საქმეს.

ამ იშვიათი მოვლენის ასხნა უთუოდ იმაშია საძიებელი, რომ განსახილველ პერიოდში საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობის დარგში მო-

²⁵ ა ბ უ ს ე რ ი ძ ე-ტ ბ ე ლ ი. ბოლკა-ბასილის მშენებლობა შუარტყალში და აბუსერიძეთა სავარაუდო მატანე. გამოსცა ლ. მუსხელიშვილმა. თბ., 1941; დავით ბატონიშვილი, ახალი ისტორია; ბაგრატ ბატონიშვილი. ახალი მოთხრობა. გამოსცა თ. ლომოურმა, თბ., 1941.

²⁶ პ. ი ნ გ ო რ ო ყ ვ ა. სვანეთის ისტორიული ძეგლები, II. თბ., 1941; ისტორიული დოკუმენტები საქართველოს ებრაელთა შესახებ. — საქართველოს ებრაელთა ისტორიულ-ენოგრაფიული მუზეუმის შრომები, III. თბ., 1945 და სხვ.

²⁷ ქართლის ცხოვრება, ანაღედოფლისეული ნუსხა. დასაბუთებლად მოამზადა ფილოლოგის განყოფილებამ ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით. თბ., 1942.

²⁸ Царевич Иоанн. Калмасоба или хождение по сбору. Перевод с грузинского, введение и комментарии В. Дондуа. Тб., 1945

²⁹ უ. ს ი დ ა მ ო ნ ი ძ ე. ისტორიული მეცნიერება და სამეცნიერო ინფორმაციის საკითხები. თბ., 1978, გვ. 96.

³⁰ Д. С. Лихачев. Текстология на материале русской литературы X—XVII вв., 33. 481.

ღვაწეობდნენ მაღალი კვალიფიკაციის პროფესიონალი მკვლევრები, რომელთაც კარგად იცოდნენ რა უნდა ეკეთებინათ და როგორ ეკეთებინათ. ამას ემატებოდა მაღალი მოქალაქეობრივი შეგნება და პასუხისმგებლობა, ჯანსაღი ოპტიმიზმი, გამარჯვების რწმენა, ხვალისდელი უკეთესი დღის დიდი იმედი. ყველაფერმა ამან ერთად განაპირობა დიდი სამამულო ომის პერიოდის ქართული წყაროთმცოდნეობის მაღალი დონე და მისი განსაკუთრებული ადგილი ქართული ისტორიული მეცნიერების ისტორიაში.

Р. К. КИКНАДЗЕ

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ В ГРУЗИИ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Резюме

В деле завоевания победы в Великой Отечественной войне большую роль сыграла советская наука, которая сумела в кратчайший срок перестроить всю свою деятельность и обеспечить успешное решение сложнейших проблем, связанных с обороной страны. Свой существенный вклад в дело разгрома фашистской Германии внесли и представители общественных наук. Особенно возросло в годы войны общественно-политическое значение исторической науки.

Деятельность грузинских историков в годы Отечественной войны развивалась в нескольких направлениях. Часть молодых историков-исследователей с первых же дней войны с оружием в руках встала на защиту отечества и с честью выполнила свой священный долг перед родиной.

Грузинские историки в работах, опубликованных в годы войны, вскрывали антинародную сущность фашизма. В своих научно-популярных очерках и многочисленных лекциях они рассказывали трудящимся республики и воинам Советской Армии о славных традициях той героической борьбы, которую на протяжении веков вел наш народ за свободу и независимость.

Продолжалась также исследовательская деятельность по линии разработки традиционной тематики истории, археологии и этнографии Грузии. Особенно значительные успехи были достигнуты в области источниковедения. В 1941—1945 гг. был опубликован ряд ценных работ по дипломатике, эпиграфике, нумизматике; некоторые исследования посвящены палеографическому и текстологическому анализу письменных памятников. Были изданы научные тексты важнейших

памятников грузинской средневековой исторической литературы, а также переводы некоторых иноязычных источников.

Особо следует отметить, что большая часть источниковедческих исследований, опубликованных в Грузии в годы Великой Отечественной войны, до наших дней сохранила научную значимость, а изданные в тот же период тексты исторических сочинений продолжают активную жизнь и служат развитию грузинской исторической науки.

კრიტიკა და ბიბლიოგრაფია

ილმერ კუპატაძე, გენერალი ჩანჩიბაძე, თბ., მეცნიერება, 1984

საბჭოთა სახელმწიფოს ისტორიაში დიდი სამშალოს ომი ჩვენი სახელმწიფოებრივი და საზოგადოებრივი წყობილების დიდი გამოცდა იყო. გერმანიის ზელსიფუალთა ვარაუდი იმის შესახებ, რომ ომის პირველივე დღიდანვე ჩვენს პრავალეროვან ქვეყანაში დაიწყებოდა ეროვნული და სოციალური კონფლიქტები, არ გამართლდა. პირიქით, მოხდა მათი წინასწარ დასახული გეგმების საწინააღმდეგო, რაც იმაში გამოიხატა, რომ მტრის დასამარცხებლად საბჭოთა ქვეყნის პრავალეროვანი მოსახლეობა ომის დაწყების პირველივე დღიდანვე, როგორც ერთი კაცი, ფეხზე დადგა და შემეხიროვდა ლენინური პარტიის გარშემო. აღნიშნული აქტით საბჭოთა ხალხმა პრაქტიკულად დაადასტურა, რომ ისინი ერთმანეთთან დაკავშირებული არიან ინტერნაციონალიზმისა და ხალხთა ლენინური მეგობრობის მტკიცე რგოლით, და რომ მტერს არ ძალუძს ამ რგოლის გაწყვეტა, სწორედ აღნიშნულმა ფაქტებმა განაპირობა, რომ „საბჭოთა ხალხმა და მისმა შეიარაღებულმა ძალებმა — როგორც სკვპ ცენტრალური კომიტეტის დადგენილებაში „1941—1945 წლების დიდ სამამულო ომში საბჭოთა ხალხის გამარჯვების 40 წლისთავის შესახებ“ არის ნათქვამი — კომუნისტური პარტიის ზელმძღვანელობით განმანადგურებელი მარცხი აგემეს მტერს და შეინარჩუნეს სოციალისტური სამშობლოს თავისუფლება და დამოკიდებულება“. ამ საქმეში თავისი წვლილი ქართველმა ხალხმაც შეიტანა, რომელმაც 700 ათასამდე მეტროპოლი მისცა დედა სამშობლოს, მათ შორის ბევრი ნიჭიერი ოფიცერი და გენერალი იყო, რომელთაგან თავისი საბრძოლო ზიოგრაფიითა და დამსახურებით განსაკუთრებულად ადვილი გენერალ პოლკოვნიკ პორფილე გიორგის ძე ჩანჩიბაძეს უჭირავს. ამ დიდი აღამიანის შესახებ ბევრი საგაზეთო და საჟურნალო სტატიები დაწერილა, მაგრამ მისი ცხოვრებისა და საბრძოლო მოღვაწეობის სრულად ამსახველი ერთიანი განმარტადებელი ნაშრომი დღემდე არ შექმნილა. აღნიშნული ხარვეზის შევსების პირველი სერიოზული ცდაა ისტ. მეცნ. კანდიდატის ე. კუპატაძის მონოგრაფია „გენერალი ჩანჩი-

ბაძე“. სარეცენზიო ნაშრომს, რომელიც შეიღო თავისაგან შედგება, საფუძვლად უდევს სსრ კავშირის თავდაცვის სამინისტროს ცენტრალური სახელმწიფო არქივის, საქართველოს სსრ ოქტომბრის რევოლუციისა და სოციალისტური მშენებლობის ცენტრალური სახელმწიფო არქივის, პრესის, მეშუარული და სამეცნიერო ლიტერატურიდან ამოკრებილი მასალები. ზემოთ აღნიშნულ არქივებში მუშაობამ, ე. კუპატაძეს შესაძლებლობა მისცა დაწერილებით შეესწავლა გენერალ ჩანჩიბაძის ცხოვრებისა და საბრძოლო მოღვაწეობის ყველა ასპექტი.

ავტორი სარეცენზიო ნაშრომში საინტერესოდ მოგვითხრობს პ. ჩანჩიბაძის ბავშვობის წლებზე, იმის შესახებ, თუ როგორ ყალიბდებოდა მასში სამხედრო ზელოვნებისადმი სიყვარული და როგორ შეძლო მან თავისი ოცნების განხორციელება. აქვე მკითხველი გაეცნობა პ. ჩანჩიბაძის იმ მდიდარ საბრძოლო გამოცდილებას, რომელიც მან დიდი სამამულო ომის დაწყების წინ იაპონელი იმპერიალისტების წინააღმდეგ ბრძოლაში მიიღო. ავტორი დიდძალი კონკრეტული ფაქტებისა და მათი ყოველმხრივი ანალიზის საფუძველზე, სამამულო ომის ისტორიის ფონზე, დაწერილებით გადმოგვცემს გერმანელ ფაშისტთა წინააღმდეგ 107 მოტომსროლელი დივიზიის, რომელიც შემდეგ მე-2 გვარდიულ მოტომსროლელ დივიზიად გარდაიქმნა და რომლის მეთაური პ. ჩანჩიბაძე იყო, განხორციელებულ საბრძოლო ოპერაციებს ქ. სმოლენსკიდან მოსკოვის დაცვის ჩათვლით. მოსკოვთან ბრძოლების დროს ჩანჩიბაძის დივიზიას დავალებული ჰქონდა გზა გადაეღოდა შეტევად გადმოსული მტრის ჰვარის ძალებსათვის, შეეჩერებინა მისი წინსვლა და გაენადგურებინა იგი. როგორც ნაშრომიდან ვგებულობთ პ. ჩანჩიბაძის გვარდიულმა დივიზიამ ბრწყინვალედ შეასრულა დასახული ამოცანა! შესანიშნავად ჩაატარა ურთულესი საბრძოლო ოპერაციები ვიაზმაში, კალინინში, იარცევოში, მან უდიდესი ზარალი მიყენა მტერს და არ მიუშვა იგი მოსკოვის მისადგომებთან. აღნიშნულ ბრძოლებთან დაკავშირებით მოტანილი ფაქტების საერთო ანალიზის საფუძველზე

ავტორი დაასკვნის, რომ არ ყოფილა არც ერთი ბრძანება, ან რაიმე მითითება, რომ იგი პ. ჩანჩიბაძეს ზუსტად და დროულად არ შეესრულებინოს; მან თავი გამოიჩინა, როგორც თავდაცვითი, ისე შეტევითი ბრძოლების კარგმა ოსტატმა. მისი მაღალნიჭიერება განსაუთრებით აშკარად გამოჩნდებოდა მტრის ზურგში განხორციელებული საბრძოლო რეიდების, მოსკოვ-მინსკის ავტომაგისტრალისა და რეჟისის დაცვისათვის გამართულ გმირულ ბრძოლებში.

როგორც ცნობილია, დიდი სამამულო ომის ისტორიაში ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი და უბრწყინვალესი ფურცელია სტალინგრადთან გამართული ბრძოლები ამ ბრძოლებში განადგურებული იქნა მოწინააღმდეგის აღმოსავლეთის ფრონტის მთელი სამხრეთი ფრთა. ამ ოპერაციის წარმატებით დამთავრებამ ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა გერმანიის კორპუსის მეთაურს, გვარდიის გენერალ-მაიორს პორციულ ჩანჩიბაძესაც მიუძღვის, რომლის მეთაურობით კორპუსმა გადამწყვეტი კონტრშეტევათა განხორციელება დაიწყო ჩასაფხურების და მდინარე აქსიანზე გარეკა ისინი. ამ საბრძოლო ოპერაციების შესახებ შეიხვეწილი დასახელებულ ნაშრომში გაეცნობა მეტად საინტერესო ფაქტებსა და მოვლენებს, რომლის მიხედვითაც ანალიზის საფუძველზე ავტორი იძლევა მეტად ორიგინალურ დასკვნებს.

ავტორის სასახელოდ უნდა ითქვას, რომ იგი თანმიმდევრულად, სააქტივო მასალებზე დაყრდნობით საინტერესოდ გადმოცემს ყველა იმ ბრძოლების მსვლელობას, რომელიც სტალინგრადიდან, ყირიმისა და სევესტოპოლის განთავისუფლებამდე განვლო ჩანჩიბაძის მე-13 გვარდიულმა კორპუსმა. ამ ბრძოლების მიმდინარეობის შესახებ მოტანილი ფაქტებიდან და მისი ანალიზიდან ნათლად ევინდება, რომ ჩანჩიბაძე იყო მოწინააღმდეგის თავდაცვითი სიმაგრეების გარდევის ნამდვილი ოსტატი, რომ მისთვის გადაუღებელი დაბრკოლება არ არსებობდა. ყოველივე ამას იგი აღწევდა არა მარტო წინასწარდაზვერვითი მონაცემების, არამედ შეტევითი ოპერაციისათვის საჭირო ყოველი მნიშვნელოვანი თუ უმნიშვნელო წერილობითი გათვალისწინების შედეგად. უკეთესს რა საერთო ანალიზს ჩანჩიბაძის მიერ ჩატარებულ ზემოთ აღნიშნულ საბრძოლო ოპერაციებს, ე. კუბაძემ დასძენს, რომ „პ. ჩანჩიბაძე ძირითადად მაინც მტრის ძლიერი თავდაცვითი სიმაგრეების გარდევისა და შეტევითი ბრძოლების სარღლად მოგვევლინა... ის ზედმიწევნით კარგად ერკვეოდა სამხედრო სტრატეგია და ტაქტიკაში. შესწავლილი ჰქონდა სამხედრო ხელოვნების ისტორია... მისი მეთაურობით ბრწყინვალედ ჩატარებულმა მთელმა რიგმა ოპერაციებმა ცხადყო, რომ გენერალ პ. ჩანჩიბაძეს

წარმატებით შეეძლო ესარღლა არა მარტო კოპუსისათვის, არამედ უფრო მსხვილი საერთო საჭარის გაერთიანებისათვისაც“ (გვ. 116-117).

სწორედ ამ გარემოებას ითვალისწინებდა უმაღლესი მთავარსარდლობა, როდესაც გენერალ პ. ჩანჩიბაძეს 1944 წლის მაისიდან მე-2 გვარდიული არმიის სარღლად ნიშნავდნენ. თუ როგორ გაართვა თავი მან ამ მეტად დიდ და საპასუხისმგებლო საქმეს, ეს კარგად ჩანს მის მიერ ბალტიისპირეთში, კერძოდ შიავლიასთან, კელმის, ლიბავის მიმართულებით და აღმოსავლეთ პრუსიაში ჩატარებული ბრძოლებიდან, რომლის შესახებ დაწერილებითაა საუბარი სარეცენზიო ნაშრომში. აღნიშნულ ოპერაციებში, როგორც ავტორი მიუთითებს, პ. ჩანჩიბაძემ შეიძინა უდიდესი გამოცდილება მოწინააღმდეგის ორგანიზებულ ღედვის, წყლის ზღუდვების სწრაფი და შეუჩერებელი გადალახვის ძნელად სავალ ტყიან და ჭაობიან ადგილებში მოქმედებისა და ძლიერ გამაგრებული თავდაცვითი პოზიციების იერიშით აღებაში. ყოველივე ამას, როგორც ნაშრომიდან ჩანს, იგი აღწევდა ამა თუ იმ ოპერაციისადმი შემოქმედებითი ძიების შედეგად, რომელთაც შერწყმული იყო მტრის მოტყუების სამხედრო ეშმაკობის ხერხები, რასაც თან ერთვოდა თვით არმიის სარღლის პირადი მამაცობა და გმირობა, შეუდარებელი ნებისყოფა, მკაცრი მომთხოვნელობა, ხელშეკრულებზე ზრუნვა და მრავალი სხვა, რაც უდავოდ განაპირობებდა მის მიერ დაწყებული ყოველი საბრძოლო ოპერაციის წარმატებით დამთავრებას.

ნაშრომში მოტანილმა მდიდარმა ფაქტობრივმა მასალამ, რომლის დიდი ნაწილი ავტორმა პირველად შემოიტანა სამეცნიერო ბრუნვაში, და პ. ჩანჩიბაძის მიერ განხორციელებული ყოველი საბრძოლო ოპერაციის დაწერილებით შესწავლამ, მისმა საერთო ანალიზმა, ე. კუბაძეს შესაძლებლობა მისცა განესაზღვრა ის წვლილი, რომელიც პ. ჩანჩიბაძემ შეიტანა დიდი სამამულო ომის მსვლელობის პერიოდში სამხედრო ხელოვნების ისტორიის განვითარების საქმეში. სწორედ საკითხის სიღრმისეულმა შესწავლამ მისცა ავტორს იმის საშუალება, რათა გაბედულად ეთქვა, რომ „ჩატარებული საბრძოლო ოპერაციებით გენერალმა პ. ჩანჩიბაძემ გაამდიდრა საბჭოთა სამხედრო ხელოვნება, ახალი წარმატებებით შეამკო გვარდიულთა მიღწევები და... სასახელო ფურცელი ჩაწერა დამარცხებელი მე-2 გვარდიული არმიისა და სამხედრო შეიარაღებული ძალების ისტორიაში“ (გვ. 184) მის დიდ დამსახურებაზე მეტყველებს თუნდაც ის ფაქტი, რომ იგი დაჯილდოვებული იყო ლენინის ორი ორდენით, სამი წითელი დროშის, სუვოროვის I და II ხარისხის, კუ-

ტუზოვის II ხარისხის, ბოგდან ზმელნიცკის II ხარისხის, წითელი ვარსკვლავის ორდენებითა და რამდენიმე მედლით. მინიჭებული ჰქონდა საბჭოთა კავშირის წოდება და ა. შ.

ნაშრომში მოცემულია პ. ჩანჩიბაძის ომის შემდგომი პერიოდის მოღვაწეობა მისი ურთიერთობა სხვადასხვა რანგისა და პროფესიის აღაშენებთან, წარმოჩენილია ამ დიდი პიროვნების შინაგანი ბუნება, მისი ხასიათი და ორგანიზატორული ნიჭი.

სარეცენზიო ნაშრომის მიმართ გვაქვს შენიშვნები: 1). წიგნში გვხვდება ზოგიერთი სტილისტური და ორთოგრაფიული ხასიათის შეცდომები. 2) ძალზე მოკლედ და ზოგადადაა წარმოდგენილი პ. ჩანჩიბაძის ომის შემდგომი პერიოდის ცხოვრება და მოღვაწეობა, რის გა-

მოც მკითხველს ერთგვარი უკმარისობის გრძნობა ეუფლება. სასურველი იყო ავტორს ამ მიმართულებითაც გაემახვილებინა მეტი ყურადღება.

მოუხედავად ამისა, ნაშრომის ღირსება ეჭვს არ იწვევს, რადგან იგი საკითხის ღრმა ცოდნითა და დიდი პასუხისმგებლობითაა დაწერილი. ჩვენი აზრით, ე. კუპატაძის დასახელებული მონოგრაფია უდავოდ შეუწყობს ხელს არა მარტო პ. ჩანჩიბაძის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის, მისი სამშობლოს წინაშე დამსახურების წარმოჩენის ფართო პოპულარიზაციას, არამედ მნიშვნელოვან წვლილსაც შეიტანს ჩვენი ახალგაზრდობის სამხედრო პატრიოტული და ინტერნაციონალური სულისკვეთებით აღზრდის კეთილშობილურ საქმეში.

შოთა პალაპორია

Б. А. АХМЕДОВ, ИСТОРИЯ БАЛХА (XVI — ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА XVIII в.), ТАШКЕНТ, ИЗДАТЕЛЬСТВО «ФАН», УЗБЕКСКОЙ ССР, 1982, 296 СТР.

Прежде всего приятно отметить, что выход в свет рецензируемой книги Б. А. Ахмедова ещё одно наглядное свидетельство того, насколько далеко вперед продвинулось отечественное востоковедение. В самом деле, без серьезных успехов советской исторической науки о Востоке в недалеком прошлом вряд ли кто бы мог, на наш взгляд, задумать решить столь смелую и далеко нелегко выполнимую задачу, какую поставил перед собой автор рассматриваемого труда.

Сложность задачи усугублялась также двумя обстоятельствами. Во-первых, как известно, Балхское ханство, история которого передана Б. А. Ахмедовым в монографии со времени его основания в начале XVI в. и до конца падения в XVIII в., хотя и проводило в указанные века независимую внутреннюю и внешнюю политику, тем не менее номинально все же подчинялось, как неоднократно отмечено в книге, Бухарскому ханству. Поэтому, как нам представляется, достаточно трудно должно было быть автору исследования воссоздать цельную историю Балхского ханства без нанесения ущерба истории сложных, порой доходивших до крайнего напряжения, взаимоотношений между Бухарским ханством, сюзереном, и его удельным владением Балхским ханством, выявив место этого удельного владения Шейбанидов и Аштарханидов в истории Бухарского ханства.

Во-вторых, Б. А. Ахмедову надо было проделать огромную работу по выявлению и осмыслению разбросанных в самых различных по своему характеру и содержанию первоисточниках материала, касающегося Балхского удела и его взаимоотношений с государствами, имевшими хотя бы малейшее соприкосновение с интересами Балхского ханства в разные периоды его существования.

Монография состоит из предисловия, пяти глав и краткого заключения. Она снабжена также перечнем литературы и указателями имен собственных, географических, топографических и этнических названий.

В предисловии (с. 3—12) Б. А. Ахмедовым указаны цель и задачи исследуемой проблемы, дан краткий обзор использованных им источников и специальной литературы.

Монография написана на основе свыше ста нарративных и иных арабоязычных, персоязычных и тюркоязычных источников. При этом её автор не довольствуется использованием только изданных источников. Им широко привлечены к исследованию также источники (более чем одна треть из указанных выше свыше ста источников), хранящиеся в рукописях в различных научных учреждениях как нашей страны, особенно богатых восточными списками рукописных фондов Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни Академии наук Узбекской ССР и Ленинградского отделения Института востоковедения Академии наук СССР, так и за ее пределами (Библиотеки Индия оффис и Британского музея).

Богато использованы также мемуары, записки путешественников и послов, антологии, агрографические и биографические труды, специальные работы русских дореволюционных, советских и зарубежных исследователей Средней Азии и сопредельных с нею стран Востока, ценные документы (письма, грамоты, прошения и др.), хранящиеся в Архиве внешней политики России и Центральном государственном архиве древних актов, насчитывающие сотни единиц и имеющие большое значение при исследовании политико-экономических взаимоотно-

шений среднеазиатских ханств Хивы, Бухары и Балха с Россией в XVI—XVIII вв.

В книге же использованы вакуфная грамота, выданная медресе Субханкули-хана в Балхе, хранящаяся в Центральном государственном историческом архиве Узбекской ССР и опубликованная в 1960 г. А. Д. Давыдовым, а также свыше тридцати таких же грамот шейбанидских и аштарханидских правителей Балха в пользу Мазара Иахйа ибн Зайда в Сарипле, как пишет автор, любезно предоставленных ему Мухаммадом Якубом Вахиди из Афганистана. Таким образом, Б. А. Ахмедов ввел в научный оборот многие до сих пор почти не используемые или мало известные источники по истории Балхского удела. Тем не менее ему, к сожалению, нередко приходится жаловаться на отсутствие материала по тем или иным конкретным вопросам истории Балхского ханства, хотя дальнейшая исследовательская работа не исключает возможности выявления многих интересных страниц его прошлого.

Территория Балхского ханства археологически мало изучена. Нет достаточных сведений и в дошедших источниках.

Проблеме определения территории Балхского ханства и его границ посвящена первая глава монографии Б. А. Ахмедова (с. 15—74). Насколько мы смогли понять, по мнению её автора, разрешению этой проблемы в какой-то мере должно служить данное преимущественно топографическое описание главных городов Балхского ханства и примыкающих к ним округов с кратким обзором исторического прошлого некоторых из них. Как указывает автор рецензируемого труда, единственным письменным источником, данные которого позволяют локализовать главные города и крупные населенные пункты Балхского ханства, определить его территорию и границы, является труд ученого-энциклопедиста Махмуда ибн Вали «Бахр ал-асрар фи манакиб ал-ахйар» («Море тайн относительно доблестей благородных»), используемый Б. А. Ахмедовым в двух списках — в рукописи Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни Академии наук Узбекской ССР и в рукописи Библиотеки Индия оффис.

В книге главные города Балхского ханства отнесены к трем областям — са-

мой Балхской области и областям Бамиана и Тохаристана. Из городов Балхской области дан обзор городов самого Балха, Ахча, Андхуда, Гурзуоана, Дарзаба, Дерейнгез, Джужджана, Земма, Келифа, Меймене, Фариаба, Хульма, Чечекту и Шабегана (с. 16—44); из городов области Бамиана рассмотрены города Андераб, Балхаб, Дерейн-суф, Зари-у кипчак, Кахмерд, Сан-у чехарйак и Хенджан (с. 44—49); в область Тохаристана включены для описания Айбак, Арханг-сарай, Баг-и аварс, Баг-и хабаш, Баглан, Варсаг, Гури, Ишкамыш, Кишм, Кундуз, Нарин, Рустак, Талькан, Фархар, Хуст и Иумган (с. 49—63). Кроме того, в конце главы (с. 63—74) дано историко-географическое описание таких районов совместно с некоторыми их городами, относимых Махмудом ибн Вали к Балху, как Гарчистан и Джараш из Герата, Чакчаран и Хазареджат из горного Афганистана, до XVII в., подвластные Забулистану, Вахш, Кубадян, Термез и Ходжа Мир Зайд из Мавераннахра.

Значительная часть монографии, в частности, вторая (с. 75—121), четвертая (с. 183—219) и пятая (с. 220—239) главы, касается как внутренней, так и внешней политической истории Балхского ханства. Естественно, изучение политической истории Балхского ханства, основанного в двадцатых годах XVI в. шейбанидом Кистин-кара султаном, начинается с истории его образования. Данному вопросу посвящена вторая глава книги «Образование Балхского ханства и его политическая жизнь в XVI—начале XVIII в. По словам Б. А. Ахмедова, возникновению полунезависимого Балхского удела в определенной степени способствовал рост недовольства не только народных масс, но и местной феодальной знати режимом Сефевидов, усилившаяся междоусобица в самом государстве Сефевидов» (с. 236).

Но главной и определяющей, разумеется, феодальная верхушка получила не дальнейшее развитие при Шахрухе (807/1405—805/1447) и Абу Саиде (855/1451—873/1469) и способствовавшая росту крупной земельной собственности. Благодаря ей, феодальная верхушка получила не только огромные земельные угодья и другие источники обогащения. Она обрела также решающую роль в общественно-

политической жизни страны. Раздавая страну в уделы своим приближенным, верховные правители пытались при их помощи укрепить центральную власть. Однако эти мероприятия, как это видно на примере Балхского удела, приводили к противоположным результатам. Правители уделов, в особенности больших, стремились к независимости и при удобном случае выходили из-под опеки и контроля центрального правительства. Удельная система в конечном итоге приводила к феодальной раздробленности и обособленности, к войнам (с. 75).

В труде по данным богатого фактического материала прослежена история становления, развития и упадка Балхского удела. Каждая важная и значительная страница его истории передана автором убедительно, насколько это позволяет наличный материал, и со знанием предмета. Из многочисленных исторических фактов, рассмотренных и изученных Б. А. Ахмедовым в монографии, для примера нам бы хотелось обратить внимание на некоторые важные из них. Во-первых, на период правления Балхским ханством Пирмухаммад-ханом (953/1546—974/1567). При нем Балхский удел достиг своего наивысшего могущества и полной самостоятельности, хотя порой его также преследовали неудачи. Например, он не сумел удержаться на престоле бухарского хана даже одного года и, не получив помощи и поддержки эмиров и ишана ходжа Мухаммад Ислама, в середине 958/июне-июле 1551 г. вынужден был оставить Бухару (с. 82—83). Пирмухаммад-хан же, решивший отомстить Науруз Ахмад-хану, правителю Ташкента и Туркестана, и его потомкам за поражение своих племянников потомков Джанибек-султана в ожесточенной битве около г. Карши, был разбит в сражении 21 джумада 1 962/15 апреля 1555 г. в местности Фаррахин в Мийанкале (с. 84).

Во-вторых, нельзя не отметить тот факт, когда на смену династии Шейбанидов Балхского ханства пришла династия Аштарханидов (Джанидов) в 1009/1601 г. как следствие межфеодальной борьбы, имевшей место в стране на рубеже XVI—XVII вв. В самом деле, добытый и проанализированный Б. А. Ахмедовым многочисленный фактический материал историчес-

ких источников подтверждает ту непреложную истину, что вслед за феодальными распрями и раздорами, как правило, следует ослабление одной династии, уход ее с арены политической борьбы, и приход к власти другой, новой династии. Но Балхское ханство, как показано в монографии, окончательно пало в результате не только внутренних феодальных междоусобиц и династических распр, а и нашествия внешних сил — полчищ нового властителя Ирана Надир-шаха Афшара в 1737 г., захватившего до этого 24 шавваля 1148/8 марта 1736 г. трон Сефевидов.

Б. А. Ахмедов со ссылкой на второй том факсимильного издания Н. Д. Миклухо-Маклая 1965 г. труда Мухаммада Казима «Наме-ий аламара-ийи Надири» («Мироукрашающая история Надир-шаха») (л. 107а) уточняет дату завоевания Балха и его округов Андхуда, Шебергана, Чекету, Сан-у чехарйака и других иранскими войсками маем—июнем 1737 г. Автор рецензируемой книги обратил внимание на слова старшего сына Надир-шаха Ризакули-Мирзы, которому вместе с эмиром Тахмасп-хан джалаиrom было поручено руководство военными операциями в Балхском ханстве, сказанные им на совете, созванном в первые же дни после истечения месяца тира-мах (27/VII—27/VIII 1737 г.), о том, что уже четыре месяца они стоят в Балхе без дела (с. 233).

Как наиболее важные, в отдельную четвертую главу, выделены Б. А. Ахмедовым вопросы отношений Балхского ханства с Индией, Ираном и Россией. Эти отношения Балхского удела носили далеко не однородный и равнозначный характер. Согласно указанию автора, политические взаимоотношения Бухары, Балха и Индии почти во все времена существования Балхского ханства (за исключением последних десятилетий XVI в. и отдельных периодов XVII—начала XVIII вв.) оставались добрососедскими. По мнению Б. А. Ахмедова, стремление Балха и Индии поддерживать между собой мирные, дружественные отношения по крайней мере во второй половине XVII — начале XVIII вв. «было вызвано тем, что Аурангзеб, за годы своего длительного правления (1068/1658—1118/1706), был занят завоеванием новых областей (Марвара, Декана, Биджапура,

Голконды и др), подавлением восстаний афганских племен (йусуфзаев, хаттаков, аффидиев), борьбой против Шиваджи и войной против маратхов и сикхов. Правители же Балха: Субханкули-хан, Искандер-султан, Абу-л-Мансур-хан, Сиддик Мухаммад и другие были заняты, с одной стороны, борьбой с Бухарой, а с другой — сепаратизмом кочевой феодальной верхушки и династической борьбой» (с. 193).

Политику мирных взаимоотношений Бухары, Балха и Индии, по всей видимости, во многом определяли также агрессивные устремления сефевидского Ирана в Средней Азии, хотя инициаторами осложнений политических отношений с кызылбашским Ираном нередко выступали сами балхские правители. Видимо, активная внешняя политика против Ирана, поддержанная миром с Индией, должна была стать гарантом безопасности западных границ Балхского ханства. Вполне возможно, что феодальная знать Балха преследовала далеко идущие цели и задачи захвата иранских территорий. Однако их осуществление в условиях нарастающей мощи династии Сефевидов, одновременно с Шейбанидами, пришедшими к власти в Иране, едва ли было возможно. По меньшей мере, как отмечает Б. А. Ахмедов, крупные военные операции, проходившие на территории Хорасана, Мавераннахра и Балха, сопровождались многочисленными людскими жертвами и материальным ущербом. При этом истинную цель своей внешней политики правители обоих государств искусно прикрывали религиозной оболочкой, выставляя себя борцами за чистоту веры. В действительности эта политика преследовала экспансионистские цели (с. 195). Её итоги же хорошо известны: Балхское ханство было завоевано иранским шахом, правда, не сефевидом, а афшаром.

Если отношения Балхского ханства с Индией и Ираном в XVI—начале XVIII вв. носили чисто политический характер (во всяком случае, в первоисточниках отсутствует материал об их торгово-экономических связях), то издавна существовавшие торговые и дипломатические связи России со Средней Азией, с её ханствами, среди которых не последнее место занимало и Балхское ханство, приведшие в коне-

чном итоге к сближению и слиянию в одну братскую семью их народов, заметно оживились в XVI—XVII вв., правда в XVII в. торговля постепенно утратила первостепенное место во взаимосвязях этих государств, уступив связям политическим (с. 219).

Причиной такого заметного оживления торгово-экономических отношений между Москвой и среднеазиатскими ханствами было развитие ремесла и торговли как в России, так и, по мнению Б. А. Ахмедова, в самой Средней Азии (с. 206). Интересы взаимовыгодной торговли диктовали обоим странам систематически поддерживать друг с другом дипломатические связи, направлять посольские миссии, торговые экспедиции и т. д. Эти интересы Москвы особенно усиливали поиски удобного и безопасного пути из России в Индию, предпринятые ею еще в начале XVII в. Его обнаружение к концу того же века способствовало развитию русско-индийских отношений в будущем. Автор книги все же ограничил свою задачу кратким и общим изложением истории взаимоотношений Балхского ханства и России, ссылаясь на наличие специальных исследований по проблеме (с. 206).

Естественно, история Балхского удела была бы неполной без воссоздания общей картины его социально-экономических отношений и государственного строя, без хотя бы краткого обзора народных движений, имевших место в Балхском ханстве интересующей автора книги эпохи, и причин их возникновения. Этим вопросам посвящена третья глава (с. 122—182) монографии, которая, кстати, следует сказать, читается с явным интересом. В ней Б. А. Ахмедовым рассмотрены такие важные проблемы, как население Балха и подвластных ему территорий, состоявшее в основном из кочевников, и его основное занятие (с. 122—130), категории феодального землевладения — государственные, ханские и вакуфные земли и земли икта и кочевых племен, феодальная рента, налоги и повинности — мал, он же харадж, мал-у галлат и мал-у джихат, дах-и йак и дах-и ду (десятина ушра и одна пятая), купчур йасаги (налог за пользование пастбищем) и сава'im закат (налог с сорока голов скота одна в пользу „бедных“) тамга и бадж (налоги с торгового сосло-

вия и ремесленников) и ряд других налогов, таких, как аваризат, ихраджат, тагар, улуфа, коналга, мирабана, тарх, бегар, мардикар, хашар, пишкеш, савари, тухфа ва хадаи, нисар и др. (с. 130—146).

В рецензируемой книге представлена целая галерея государственных служащих чиновничье-бюрократического аппарата Балхского ханства по возможности с пространной характеристикой деловых занятий каждого из них, обзором их прав и обязанностей (с. 146—178). Рассмотрены всего 36 должностей; среди них накйба, одного из приближенных лиц хана, которому доверялась не только судьба какой-либо военной кампании, но и внешняя политика страны, аталыка, одного из высших чинов в государстве, обязанности которого в XVI—XVII вв. значительно расширились, заняв тем самым фактически второе место в ханстве после верховного правителя, шейхулислама, бывшего по существу высшим духовным сановником и высшей судебной инстанцией, верховного казиза, считавшегося после шейхулислама также верховным судьей, садра, отвечавшего за состояние вакфов стольного города, в то время как в масштабе всей страны те же обязанности выполнял главный садр (судур), войскового судьи, обязанного следить за правосудием в армии, и ряда других.

Исследование государственного строя Балхского ханства тем более было необходимо, что, как указывает Б. А. Ахмедов, «Государственный строй феодальных ханств Средней Азии (это в полной мере относится и к государству Тимуридов) остается всё еще неизученным. Объясняется это прежде всего отсутствием достаточных сведений в источниках, некоторым отставанием исследования многочисленных документальных и нарративных источников. Специальных трудов по данному вопросу, помимо известного прибавления к «Сборнику цифр» (конец XVIII в.), пока не обнаружено и о государственном строе того или иного феодального ханства Средней Азии можно судить, и то в самых общих чертах, только по отрывочным сведениям, содержащимся в документальных и нарративных источниках. Необходимо отметить также, что обстоятельное изучение и извлечение из них нужных для освещения

этого важного вопроса данных возможно лишь коллективными усилиями высококвалифицированных специалистов» (с. 146). В связи со сказанным тем более считаем своим долгом отметить, что более двадцати лет исследуя главные первоисточники как периода Тимура и Тимуридов, так и Шейбанидов и Аштарханидов, Б. А. Ахмедову удалось собрать фактический материал, позволивший ему в некоторой степени определить структуру государства Шейбанидов и Аштарханидов и, в частности, государственный строй Балхского ханства XVI — первой половины XVIII вв.

Таковы в крайне общих чертах содержание книги, вызвавшей наш интерес, её достоинства.

Однако надо сказать и то, что она не лишена некоторых погрешностей, настолько малочисленных и незначительных, что на них, быть может, и не следовало заострять внимание. Однако учет их автором в будущем, как нам кажется, будет способствовать её совершенствованию.

При перечислении имен ряда восточных авторов, труды которых использованы Б. А. Ахмедовым, он отсылает читателя (с. 5, прим. 5) для ознакомления с ними к перечню источников и литературы в конце монографии. Однако в этом перечне, к сожалению, даны названия источников не всех перечисленных им авторов. В нем мы не нашли имена и названия трудов таких средневековых писателей, как Мухаммад Наршахи и Шихаб ад-Дин Насави. Там же, естественно, нет ссылки на переводы их трудов на европейские языки. В частности, не указаны русские переводы трудов Мухаммада Наршахи и Шихаб ад-Дина Насави, выполненные соответственно Н. Лыкошиным и З. Буниятовым. Нет также ссылки на английский перевод труда Наршахи Р. Фрая. То же самое наблюдается и на 8-й стр. труда (прим. 30). В результате ссылки на литературу мы не нашли, помимо труда Наршахи, также сочинения Навои «Тарихи мулк-и аджам».

На 5-й стр. Б. А. Ахмедов пишет, что «Важные сведения о социально-экономическом и политическом положении Балха, его округов и городов в X—XV вв. содержатся в трудах арабоязычных географов IX—X вв. Балазури, Ибн Хордадбега, ал-Я-

куби, Истахри, Мухаддаси, Ибн Хаукала, анонимном труде на персидском языке «Худуд ал-алам» и знаменитом географическом словаре Иакута (XIII в.). Большой интерес представляет «Услада сердец» Хамдаллаха Мустоуфи Казвини, «Сувар ал-акалим-и саб'а» Мухаммада ибн Иахьи, посвященный Музаффариду Мубариз ад-Дин Мухаммаду (713/1313—759/1358), сочинение Сам'ани и география Хафиз-и Абру». В отношении приведенной выдержки имеется несколько замечаний. Во-первых, не все перечисленные авторы являются только арабоязычными. Например, ал-Балазури, ал-Иакуби и ал-Мукаддаси одновременно арабы по происхождению и, следовательно, арабские авторы. Во-вторых, ал-Балазури не географ, а историк. По крайней мере нам пока известен только высоко ценимый ещё средневековыми авторами его исторический труд о завоеваниях арабов. В-третьих, ал-Иакуби не только географ, но и историк. Как известно, до нас дошли его как географическое сочинение, так и историческое типа всеобщей истории. Хотя справедливости ради следует сказать и то, что ал-Иакуби считал себя преимущественно географом. В-четвертых, ни один автор указанных источников хронологически не выходит за пределы XIV в. Таким образом, эти труды не могут содержать важные сведения о социально-экономическом и политическом положении Балха, его округов и городов в X—XV вв.

Согласно указанию Б. А. Ахмедова, Ост-Индская компания была создана после семилетней войны в Европе 1756—1763 гг. Возможно, эта ошибка результат стилистически неудачно составленного предложения, которое гласит: «Не вдаваясь в подробности их «путешествий» (английских путешественников-разведчиков — О. Ц.) отметим, что они служили интересам пресловутой «Ост-Индской компании», созданной наиболее влиятельными торгово-промышленными кругами Англии после семилетней войны в Европе и превратившейся затем «из торговой державы в державу военную и территориальную» (с. 12). Текст надо было составить следующим образом: «Не вдаваясь в подробности их «путешест-

вий», отметим, что они служили интересам пресловутой «Ост-Индской компании», созданной наиболее влиятельными торгово-промышленными кругами Англии ещё в 1600 г. при королеве Елизавете и превратившейся в результате семилетней войны в Европе «из торговой державы в державу военную и территориальную» (К. Маркс).

«...И правитель Балха Джабгу (вассал Сасанидов) обратился за помощью к Хормузду IV, сыну Хосрова Ануширвана (579—590)» (с. 16). По тексту получается, что в указанные годы царствовал не Хормузд IV, а его отец Хосров Ануширван, царствовавший в действительности в 531—579 гг.

Имеются также некоторые пожелания в адрес автора монографии. На наш взгляд, книге можно было дать иное заглавие — «История Балхского ханства», а не то, которым она озаглавлена. Как нам представляется, этим названием, во-первых, можно было избежать необходимости указания хронологии в скобках в самом заглавии и, во-вторых, предлагаемое заглавие более наглядно показало бы, что в книге речь идет об истории политического объединения, а не города Балха, как это с первого взгляда может показаться любому читателю. Было желательно снабдить монографию своего рода справочником по хронологии и генеалогии балхских ханов, подобным, например, «Мусульманским династиям» С. Лэн-Пуля и К. Э. Босворта, так как иной раз в ней трудно проследить за временем правления того или иного хана в Балхе и последовательностью их смены. Наконец, автор мог бы использовать ещё одну до последнего времени не известную западным востоковедам, но хорошо известную нашим исследователям находящуюся у него под рукой рукопись географического труда раннесредневекового автора Ибн ал-Факиха ал-Хамадани, хранящуюся в Институте востоковедения имени Абу Райхана Беруни Академии наук Узбекской ССР.

Монография Б. А. Ахмедова оставляет самое благоприятное впечатление и она всегда может оказать полезную помощь специалистам, работающим над проблемами истории средневековой Средней Азии.

პროფ. მ. გეგეშიძის ხსოვნისადმი მიძღვნილი საღამო

მეცნიერების დამსახურებული მოღვაწე, ცნობილი ეთნოგრაფი, პროფ. მ. გეგეშიძე მიეკუთვნება ქართულ ისტორიკოსთა იმ თაობას, რომელთაც თავის მხრებზე გადაიტანეს ომის სიძნელეები და სამშობლოს წინაშე ეალმოხდილები უყოყმანოდ კვლავ მშობლიურ უნივერსიტეტს დაუბრუნდნენ, რათა კეთილსინდისიერებითა და მაღალი მოქალაქეობრივი შეგნებით, ქართული ელტურის სამსახურს და ახალგაზრდობის აღზრდის კეთილშობილურ საქმეს მოახმარონ თავისი სიცოცხლე.

უნივერსიტეტი ყოველთვის იყო მ. გეგეშიძის მრავალმხრივი მეცნიერულ-საზოგადოებრივი ცხოვრების ყველაზე მნიშვნელოვანი და ძირითადი უბანი. სწორედ აქ ჩაეყარა საფუძველი მისი როგორც მეცნიერისა და აღმზრდელ-პედაგოგის მაღალ მორალურ და, ზნეობრივ თვისებებს.

თავისი მოწოდებით, ინტერესებით პროფესორი მჭიდროდ იყო დაკავშირებული თსუ ეთნოგრაფიის კათედრასთან. როგორც ადრე, როცა იგი სრულიად ახალგაზრდა კათედრის პირველ ასპირანტად ჩაირიცხა, სიცოცხლის ბოლომდე იგი იმ თავდაპირველი პატრიოტიზმითა და სიყვარულით ემსახურა და ოცდაათი წელი თავდაუზოგავად იღწეოდა მისი განვითარებისათვის.

მ. გეგეშიძე გამოირჩეოდა მაღალი სალექციო კულტურით, რომელიც აზრის სიხედაღითა და ლოგიკურობით, ხელს უწყობდა ქართული საბჭოთა ეთნოგრაფიის მიღწევების პოპულარიზაციას. ამან განაპირობა კიდევ, რომ მისი ხელმძღვანელობით მეცნიერებას ეზიარა მრავალი პერსპექტიული ახალგაზრდა, რომელთაგან ბევრი დღეს წარმატებით მოღვაწეობს ეთნოგრაფიის დარგში.

სწორედ ამ ამავდარი აღმზრდელ-პედაგოგის ხსოვნას მიუძღვნა თსუ-ს ეთნოგრაფიის კათედრამ 1984 წლის 16 ოქტომბრის სამეცნიერო სესია, რათა ერთხელ კიდევ შეეჩამებინათ კათედრის პროფესორის მ. გეგეშიძის მნიშვნელოვანი კვლევა-ძიებითი შედეგები, მისი პირადი ცხოვრების რთული და საინტერესო გზა, მის პედაგოგებს, აღზრდილებს, რათა სამავალითო გაეხადათ ახალგაზრდა თაობისათვის მეც-

ნიერ-პედაგოგის, ღირსეული მოქალაქის კიდევ ერთი ნათელი სახე.

სესია შესავალი სიტყვით გახსნა ისტორიის ფაკულტეტის დეკანმა, დოცენტმა ნ. ასათიანმა. მან დაახასიათა მ. გეგეშიძის დამსახურება თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის წინაშე და აღნიშნა მისი დიდი ღვაწლი და ამაგი ეთნოგრაფიის კადრების აღზრდის საქმეში და ხაზგასმით შეეხო უნივერსიტეტისადმი იმ განსაკუთრებულ პატივისცემასა და სიყვარულს, რომელიც მ. გეგეშიძემ გამოხატა თავის ორიგინალურ წერტილში „ჩემი პატრიკული“, სადაც სტუდენტური წლების გულთბილ მოგონებებში უდიდესი მოკრძალებითა და პატივისცემით გაიხსენა წარსულში და ამჟამად აქ მოღვაწე გამორჩეულ აღმზრდელ-პედაგოგთა და მეცნიერთა დაუღვიწყარი სახეები. ამით მან კიდევ ერთი ღირსსახსოვარი ფურცელი ჩასწერა უნივერსიტეტის ისტორიის მატრიანეში.

ღრმად შთამბეჭდავი იყო ეთნოგრაფიის პატრიარქის აკად. გ. ჩიტაიას გამოსვლა. მან ხაზგასმით აღნიშნა, რომ მისი ცხოვრების ერთი ნათელი ფურცელია ურთიერთობა პროფ. მ. გეგეშიძესთან, რომელთანაც აკავშირებდა მოძღვარ-მასწავლებლის, მეგობრისა და კოლეგის საქმიანი დამოკიდებულება. დაახასიათა რა მისი დამსახურება სამშობლოს წინაშე, სამეცნიერო-შემოქმედებითი შრომის გზა, ღვაწლი ეთნოგრაფიის განვითარებისა და ახალგაზრდა კადრების აღზრდის საქმეში, აღნიშნა რომ, ალბათ ყველაზე დიდი ჭილღო მისთვის მაინც საერთო სიყვარულია, დროით ნაწერთომი სიყვარული, რომლის ნათელი დადასტურებაა დღევანდელი შეკრება. ქართველი ხალხის ოდინდელი ჩვეულება — ამავდარი აღამიანების ხსოვნის პატივისცემა — უნდა გახდეს სწორედ ჩვენი ახალგაზრდობის ღირსეულ ტრადიციებზე აღზრდის ყველაზე ეფექტური საშუალება.

მ. გეგეშიძის ცხოვრებასა და მოღვაწეობაზე ვრცლად ისაუბრა ეთნოგრაფიის კათედრის გამგემ, პროფ. ვ. შამილაძემ. მისი მოხსენება მეტწილად აგებული იყო მ. გეგეშიძის პირადი არქივის მასალებზე. მომხსენებელმა პროფესორის სამავალითო მნიშვნელობისა და მოქალაქეობის გვერდით ნათლად წარმოაჩინა

მისი, როგორც ფართო დიპლომატიის მკვლევრის, ეთნოგრაფიისა და კულტურის ისტორიის წამყვანი მეცნიერის სახე.

მ. გეგეშიძე ეკუთვნოდა ქართველ ეთნოგრაფთა იმ პლადას, რომელიც თავისი ენერგიული შემოქმედებითი შრომით წინ წყევდა ქართულ სამჭოთა ეთნოგრაფიას, ამდიდრებდა ეროვნულ საგანძურს ახალი გამოკვლევებით. მ. გეგეშიძისთვის დამახასიათებელია როგორც სამეცნიერო ინტერესის ფართო დიპლომატი (იგი სწავდებოდა როგორც საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის არეალს), ისე თვმატურად მრავალფეროვნება, მისი დავიერების სფეროში შედიოდა ძველი და ახალი ყოფისა და კულტურის, სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების ისტორიული და თანამედროვე პროცესები, ეთნოგრაფიული და ეთნოკულტურული ისტორია, მატერიალური კულტურის, ტექნიკის, სამეურნეო ყოფის ისტორიის, სოციალურ ურთიერთობათა და სხვა პრობლემები.

მ. გეგეშიძის მეცნიერული შემოქმედების ყველაზე არსებითი თვისებაა საკითხების თანადროულობა და აქტუალობა, რისი ნათელი დადასტურებაც, ბორბლიანი ტრანსპორტის გენეზისისა და განვითარების პრობლემებისადმი მიძღვნილი ფუნდამენტური გამოკვლევა, რომელიც ახალ შინაარსს იძენს უახლესი ლინგვისტური მონაცემების შექმნა. ასევე თანადროულობას ეხმაურება სარწყავი მიწათმოქმედებისა და ხალხური ირიგაციის პრობლემებისადმი მიძღვნილი მისი გამოკვლევები დღეს, სამჭოთა საზღვარგარეთის მიერ მელიორაციის გრძელვადიანი პროგრამის მიღებისათვის დასახულ გრანდიოზულ ღონისძიებათა სისტემაში.

სატრანსპორტო საშუალებათა ლოკალურ ეთნოგრაფიული სპეციფიკის დახასიათებას მიძღვნა მ. გეგეშიძის რიგი ნაშრომები ქართულ რუსულ და უცხოურ ენებზე, სადაც მდიდარი ეთნოგრაფიული, არქეოლოგიური და სხვა მომჩიანე მეცნიერების მასალების საფუძველზე გაშუქებულია იქნა საქართველოში სახმელეთო საზღვო საშუალებების კონსტრუქციის, ტექნიკისა და ფუნქციის კონკრეტული საკითხები. მათი ვერტიკალურ-გეოგრაფიულ გავრცელების ჩვენებით (მომხსენებელი დოც. ს. პანტურიშვილი, „მ. გეგეშიძე და ხალხური ტრანსპორტის შესწავლის საკითხები“) აღნიშნული პრობლემის კვლევის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ასპექტს შეადგენს ტექნიკური ხერხებისა და წესების დეტალური დახასიათება, რაც ავტორის კულტურულ-ისტორიული განზოგადების და რიგი კულტურულ-ტექნიკური პრობლემების გადაჭრის საფუძველს უქმნის.

მ. გეგეშიძის შემოქმედებაში ხალხური ტრანსპორტის სხვადასხვა სახეობათა შორის, განსაკუთრებული ადგილი ეკუთვნის საწყალსონო ტრანსპორტს (მომხს. ზ. კუტალიშვილი „ქართული ხალხური საწყალსონო ტრანსპორტი“) სადაც რიონის და კოროზის აუზებში ტრანსპორტის ძველი ფორმების შესწავლის საფუძველზე გამოავლინა ნავთშენებლობის ხალხური ტრადიციები და მისი ადგილი, ქართველი ხალხის მეურნეობისა და კულტურის განვითარების ისტორიაში.

საქართველოს ირიგაციის მრავალგვარი ლოკალური ფორმების რეტროსპექტული კვლევა-ძიების გზით მ. გეგეშიძემ აღადგინა საქართველოს ტერიტორიაზე სარწყავი მიწათმოქმედების ჩასახვისა და განვითარების თანმიმდევრობა. (მომხს. დოც. ს. კვიციანი — „ხალხური ირიგაციის საკითხები მ. გეგეშიძის მეცნიერულ მემკვიდრეობაში“). ავტორის მიერ მიღებული შედეგებით მთის ირიგაციის, მაღალმთიანი სარწყავი, სათბობი, ტერასული სარწყავი მეურნეობის და სხვ. ქართლის, კახეთის, მესხეთ-ქაზეხეთის, კოლხეთის დაბლობის, ზემო სვანეთის ირიგაციის ლოკალური ფორმების შესწავლის საფუძველზე, დადგინდა მიწათმოქმედების უწყველი გენეზისისა და თანმიმდევრული განვითარების კონცეფცია.

მ. გეგეშიძის ხანგრძლივი დავიერებისა და კვლევა-ძიების თავისებურ შეჯამებას წარმოადგენს მისი გამოკვლევები ეთნიკური კულტურისა და ტრადიციების სფეროში (მომხს. თ. მიმინოშვილი „მ. გეგეშიძე ეთნიკური კულტურისა და ტრადიციების მკვლევარი“), რომელიც ამ პრობლემისადმი მიძღვნილი პირველი სპეციალური ნაშრომია ქართულ ენაზე. გამოკვლევები ავტორი ეხება პრობლემის მეთოდურ-პრაქტიკულ საკითხებს, ახასიათებს ეთნიკური კულტურის ჩამოყალიბებისა და განვითარების თავისებურებებს, ხსნის ხალხური ტრადიციების სტაბილურ დიალექტიკურ ბასისთან. გამოკვლევებში, ერთი მხრივ, დასაბუთებულია სასარგებლო ეთნიკურ-ეროვნული ტრადიციების შენახვისა და შემდგომი განვითარების, მეორე მხრივ, დრომოქმედი ტრადიციებისა და წეს-ჩვეულებების წინააღმდეგ ბრძოლის პრაქტიკული საკითხები, რის საფუძველზეც შესაძლებელი ხდება ეთნიკური ტრადიციებისადმი თანამედროვე გონივრული დამოკიდებულების განხორციელება და სოციალური მართვა.

მ. გეგეშიძის ბოლო წლების ნაუშვებრებში მნიშვნელოვანი ადგილი დაიკავა საზოგადოების საწარმოო ძალთა განლაგებისა და განვითარების, ხალხური აგრო, ზოოტექნიკური და ბოტანიკური ცოდნა-გამოცდილების თავისებურებების კვლევა-ძიებაში.

ების გეოგრაფიული გარემოსა და ეკოლოგიური პირობების გათვალისწინებით (მომხსენებელი დოც. თ. ცაგარეიშვილი, «ეკოლოგიური გარემო და საქართველოს ეთნოგრაფიის პრობლემები მ. გეგეშიძის ნაშრომებში»). აღნიშნული მიმართულების კვლევას პროფ. მ. გეგეშიძის მეცნიერულ ინტერესში საფუძველი ავტორის მიერ საქართველოს მეურნეობის ისტორიისა და ეთნოგრაფიაში ხანგრძლივად წარმოებულ კვლევის პროცესში დაგროვილმა ცოდნა-გამოცდილებამ მისცა, რომლის შედეგების საფუძველზე განსაზღვრა საზოგადოებისა და ბუნების ურთიერთდამოკიდებულება მისი სპეციფიკა და ამის საფუძველზე, პირველად ეთნოგრაფიულ ლიტერატურაში ჩამოაყალიბა ეკო-

ლოგიური ცოდნის ძირითადი პრინციპები და შეხედულება ეკოლოგიურ გარემოზე ჰუმანიტარული პოზიციებიდან, სავსე ეთნოგრაფიული კვლევის შედეგებისადმი პრაქტიკულ-მეთოდური კუთხით მიდგომით და სოფლის მეურნეობის ბუნებათსარგებლობის ისტორიული გამოცდილების გათვალისწინებით.

სესიამ ჩაიარა გულთბილ ატმოსფეროში. ყველასათვის ნათელი იყო რომ განვილია ცხოვრების დიდი გზა. უკან დარჩა ხელხედიანი მეცნიერის მდიდარი, შინაარსიანი, მეცნიერული პოზიციებიდან, სავსე ეთნოგრაფიული ღვაწი, რომელმაც სამარადისო შუქი მოჰფინა მის ნათელ ხსოვნას.

თამილა ცაგარეიშვილი

665/128

ფასი 1 მან. 30 კაპ.

ინდექსი 76197